

НУРАЛИ ҚОБУЛ

ВАТАНДИН ЯХШИ
ЁР УЛМАС

ВОҶЕИЙ ҲИКОЯЛАР
БАДИЛАЛАР
СУҲБАТЛАР
ҚАЙДЛАР

Биринчи китоб

ТОШКЕНТ
«ҚАМАЛАК»
1994

Ватан ва ҳақиқат... Қуйида сиз ўқийдиган воқеий ҳикоялар, бадиий публицистик бадиалар, суҳбатлар ва қайдларда ана шу икки муқаддас умуминсоний туйғу бош манзил сифатида кўз олдингизда туради. Бу илоҳий эътиқодларни тўқисанглаб етиш, унга сажда қилиб яшаш эса имони бутун ва қалбида Ватан туйғуси мукамал шаклланган, халқимизнинг кўзи очиқ фарзандларининг асл, ягона мақсадидир.

Езувчи сизни ана шу улуғ мусоҳабага, Ватан учун ёниб курашмоқ, халқнинг ёруғ истиқлол кунлари учун жафо чекмоққа ва бу азобдан роҳатланмоққа чақиради.

X $\frac{4702620201 - 5}{358 (04) - 94}$ 12-94

ISBN 5-633-00753-0

© Нурали Қобул, 1994 й.

Инсоният абадий ҳақиқатга етмоқ учун нақадар эгри, қоронғи, тор, ўтиб бўлмайдиган, манзилдан жуда четга олиб борадиган йўллارни танлаб олган, ҳолбуки унинг олдида худди подшоҳнинг муҳташам қасрига борадиган йўл каби тўппа-тўғри йўл кенг очилиб турган эди! Бу йўл бошқа ҳамма йўллардан кенгроқ ва чиройлироқ, бу йўл қуёш нурида порлаб турган ва бутун кечани чироғлар билан ёритган йўл эди, лекин одамлар бу йўлни қўйиб, унинг ёнидан, мудҳиш қоронғилик ичида оқиб кетдилар. Улар бир неча бор кўклардан энган илҳом билан йўналиб, энди тўғри йўлга тушай деганда, яна дарҳол йўлдан озиб, четга чиқиб кетдилар, куппа-кундуз кун и яна ўтиб бўлмайдиган чакалакзорларга кириб қолдилар, яна бир-бирларини алдадилар, чалғитдилар ва бот-қоқликдаги чироқларга томон судралиб бориб, охири тагсиз жар ёқасига келиб қолдилар-да, сўнгра даҳшатга тушиб, бир-бирларидан: «Нажот борми, йўл қаерда?»— деб сўрадилар. Ҳозирги авлод энди буларнинг ҳаммасини равшан кўрмоқда, ўз ота-боболарининг йўлдан адашганига ҳайрон қолмоқда, уларнинг фаросатсизлигидан кулмоқда, лекин бу солмонанинг кўклардан тушган шуъла билан бошдан-оёқ ёритилганлиги. унда ҳар бир ҳарфнинг фарёд қилаётганлиги, худди унинг ўзига, яъни, ҳозирги авлодга ҳамма томондан найзадек ўткир бармоқнинг ўқталиб турганлиги беҳуда эмас, бироқ шунга қарамай, ҳозирги авлод кулмоқда ва манманлик билан, такаббурлик билан бир қанча янги хатолар қила бошладики, кейинчалик келгуси авлодлар ҳам бу хатолардан албатта кулажак.

ГОГОЛЬ

СИЗ МЕНИНГ ҚАЛБИМДАСИЗ

Кейинги беш йиллик¹ мобайнида ёзилган ушбу қораламаларни сиз, холис ўқувчи эътиборига тавсия этиш олдидан қайта кўздан кечирав эканман, қатор мақолалардаги фикрлар амалга ошиб, эскириб қолгандир деган ташвишда эдим. Бироқ хавотирим ўринсиз экан. Демократик тартиб-интизом ва ғояларнинг қарор топиш жараёни кечаётган ушоу дамои бизга жуда яқин кўринган манзиллар ҳам бирмунча олисда экан. Болам, болам бахтиёр, ҳар нарсанинг вақти бор, дер эдилар худо раҳмати энам. Вақти-соати етиб, халқимизнинг оғири енгил бўлар, заминимиз бойликлари ўз эгасига қолар, озодлик ва мустақиллик эпкини кўкрагимизга тегиб, қалбимиз қувончдан Туркистон тизмалари каби юксалар деган эътиқодга сажда қилган ҳолда турли рўзнома ва ойномаларда чоп этилган мақолаларимни жамлаб, ҳукмингизга ҳавола этмоқдаман.

Мен учун сиз азизлар билан ғойибона ва тозмаюз дардлашиш, керак бўлса кўз ёши тўкиб отамлашишдан муқаддас ташвиш бўлмаган, бўлиши ҳам мумкин эмас.

Қалбингиздаги она Ватан туйғуси янада юксалсин ва камол топсин. Шундагина биз ҳақиқий бахт ва саодат нимада эканлигини мукаммал англаб етамиз.

Сизга бағрибутунлик тилаб

Нурали ҚОБУЛ

1991 йил, февраль.

¹ Ушбу ҳикоя, бадиъа ва қайдлар асосан 1985—1989 йиллар мобайнида ёзилган.

ҲАЁТ ҲУКМИ

Воқеий ҳикоялар

БУ ХАЛҚ...

Тунги соат бирларда қайтиб келган Холмат бригадир ювиниб, бир шокоса яхна чойни симирди-ю, одатдагидек, қари беҳи остидаги пашшахонали сўрига тапна ташламади.

— Дадаси, келдингизми? — деди эндигина кўзи илинган хотини протезсиз милкининг орасидан нафасини пуркаб.

— Ҳа, — деб қўйди бригадир, дарвозахона билан оғил оралигидаги бетон йўлакнинг у бошидан-бу бошига бориб келаркан.

Қишлоқ ўтоғасини бу ерларда элликбоши дейишди. Бригадир бошлиқ ўттиз чоғли хонадон олтмишинчи йилларнинг бошидаги мажбурий кўчирмада гулдай Бахмал қишлоғини ташлаб, Арнасой кўли бўйларига кўчиб тушишди. Одамларнинг арз-додига ҳеч ким қулоқ солмади. Юқоридан кўрсатма бўлган экан.

Яшнаб турган тоғ қишлоқлари ҳувиллаб, эгасиз қолган эшакларнинг маконига айланди. Дунёнинг ишларини қарангки, кўп ўтмай шу тўрт оёқли жониворларга ҳам қирон келди. Қишлоқ хўжалигига зиён келтиради деган («айб» билан) баҳонада ўрмалаган эшак борки, териб машинага ортишди. Жониворлар Тошкент ва Москва йўлбарсларига ем бўлишди. Қишларнинг дод-войига қулоқ соладиган инсон зоти топилмади. Юқоридан шундай кўрсатма бўлган экан...

Колхоз берган бетон уйларда яшаб бўлмаслигига ақли етган бахмалликлар Нурога адирларига туташ сайҳонликни ўзлаштириб, ўзларига бошпана қурдилар. Элга-эл кўшилди. Қишлоққа Янгибод деб ном қўйишди. Умр эса ғимирлаб ўтаверар экан. Одам боласининг на борлиқдан, на йўқликдан кўзи очиларкан. Қуни кеча бир бурда нон учун эртадан-кечгача қишлоқнинг подасини боқадиган Исроил подачи ҳам даштда экин-тикин қилиб, этига жир битгач, ўзини бу ерларга эрганштириб келиб, ота юртидан узоқлигини сездирмаслик учун доимо яқин олиб юрвчи Элликбошининг юзидан олди. «Сен туфайли иссиқ жойимиз совуқ бўлди», деди кўсабашара соқолини чўччайтириб. Холмат унинг эллик бешинчи йилги қишида Мирза раиснинг ҳаром ўлган қўйини болачақаси билан сўйиб еганини кўрган эди. Юзига

солай деди-ю, яна тилини тийди. «Худо топар», дея ўйлади бошини маънодор сарак-сарак қилиб, подачига кўрмаганининг кўргани курсин, деган маънода ғамгин тикиларкан.

— Нима қилай, Холматжон, дастим калта. Болаларни кўзига қарашга ботинолмай кунбўйи кўчада санқиб юраман, — деганди Исроил подачи ер билан битта бўлиб.

Шунда Холмат раисга эланиб, уруғлик дондан икки пуд буғдой ёздириб берган эди.

— Эҳ, бу халқ! — деди Эллиқбоши дамсар уриб паст овозда.

Юракка ваҳм соладиган жимжитликда гапи дарвозахонада акс садо берди. Бригадир сергак тортиди. Сўнгра бўлиб ўтган воқеаларни ўзича мушоҳада қила бошлади. Исроилку ўқимаган, кўз очиб Ойқор тоғи-ю, Тайпоқсой даштидан нарини кўрмаган одам. Эргаш Қудратов эса... Ё мен уни билмасмиканман? Қони бўлакнинг дарди бўлак... Одам боласининг кирдикорларидан оёқ гўрга етгунга қадар ёқа ушлаб ўтар экансан.

Бир йил бўлди. Бу теварак атрофда қарийб ҳамма этагига намоз ўқиб юрган Эргаш Қудратов қамоқда Каттақўрғон турмасида. Одамларнинг ҳеч нарсага, ҳеч кимга ишончи қолмади. Барча тоат-ибодат бир пул бўлди. Бутун бошли колхозда ҳаловат йўқ. Раисдан бир ҳафта кейин Раҳмат кассирни, сўнгра бош ҳисобчи Дўнон Дўлтаевни олиб кетишди. Гумони борлар тайёргарлигини кўриб қўйган. «Бизгаям ўн йил тайинов», дея тўю маърақада дангал айтиб юрган Алламурод бригадир бир халта талқон туйдириб, шакарга аралаштириб қўйди. Хотинига қўлда чигитланган пахтадан гуппи ва пахталик шим тиктирди.

— Энди мен силага айтсам, бизда одам боласи борки, бир марта қамалиши турган гап, — дерди у норози бўлиб. — Отақул махсум айтгандек, ҳар жойда ўлим барҳақ, Сибирга борсанг нақд.

Шу гап-сўзлар билан баробар Москва ва қардош республикалардан ташриф буюрган бир гуруҳ терговчилар колхоз боғига (бу ерни дача ҳам деб аташарди) жойлашиб, активларни бирма-бир сўроқ қила бошлашди. Жумҳурият, вилоят ва ноҳия прокуратурасининг ходимлари уларнинг хизматида эди. Терговчиларга пойи-патак бўлиб юрган, тўқсон жойдан урилиб, охири колхозга юрист бўлиб жойлашиб

олган Қодирқул Мираҳмедов сўроққа чақирилганларга (қурбига қараб) «хизмат» буюрарди.

Терговчилар пахта ишига алоқаси бўлмаган далачилик бригадирларию, бош чўпонларни ҳам сўроққа чақира бошлагач, Холмат элликбоши чидаб туrolмади. Ўзбекчани тушунмайдиган терговчиларни ўрноталаб, ўзимизникиларни эса она тилида бўрала-тиб сўқди.

Элликбошининг сўкиниши кулоғига чалинган халойиқ ҳаракатга келиб қолди. Дарвоза олдида тўп-ла-нишиб турганлар орасидан паст-баланд овозлар эшитилди. Бое ўртасидаги бионинг олд ойнаси чил-чил синди. Бу гап ўша кунидек бутун областга тарқалди. Эртаси кун эса терговчилар боғни тарк этишди ва дада бригадирлари нари турсин, пахтага алоқадор кишиларни ҳам чақирмай қўйишди.

Бир йилгача раиснинг олдида ҳеч кимни йўлатиш-мади. Жиноят ҳаммага маълум. Хўжалик бўйича 1983 йилда ярим миллион сўмлик пахта қўшиб ёзилган эди. Терговчилар усиз ҳам тузук-қуруқ маош олмайдиган халққа деярли тегмаган, аллақачон пахта тайёрлаш корхоналарию, вилоят ҳамда ноҳия раҳбарларининг жиғилдонидан ўтиб кетган ярим миллион сўмни ахтаришарди.

Бозор кун ишига Алламурод бригадир, Бурхон чўпон ва қишлоқ мактабининг тарих ўқитувчиси Нарзулла муаллимни сарҳафталик кулчатоёга чақирган Элликбоши уларга маслаҳат солди:

— Маслаҳатлашиб, бир иш қилсак девдим, — деди Холмат бригадир кулчатоёнини шўрваси ичиб бўлин-гач, кўк чойни қайтарар экан, — яхшими-ёмонми ўша Эргаш Қудратов билан йигирма йил чамаси ош-қатиқ бўлди. Иш устида бир-биримизга аччиқ-чучук гапир-ган бўлсак гапиргандирмиз, лекин сиз оғзимиз санга боргани йўқ. Мана шу ерда уй-жой қилиб, биримиз икки бўлишига ўшаниям озми-кўпми ҳиссаси бор. Худойлигимизни айттишимиз керак. Мен уни фаришта демайман. У ҳаддидан ошиб кетиб, ҳеч кимга мир-ламай қўйганди. Бир тўлганнинг бир тўкилиши бор дейдилар...

— Тўғри, — деди дами ичига тушиб Алламурод.

— Ҳа, баракалла, — гапида давом этди Элликбоши. — Модомики шундай экан, ўша бечоранинг бо-шига иш тушди. Буям фалакнинг гардиши. Худо душманингга ҳам бу кунни кўрсатмасин. Пешона деб

шунини айтадилар. Куни кеча ҳаммамиз унинг соясига салом берардик. Ушасиз тўю маъракамиз ўтмас эди. Остонамизни ҳатлаб ўтса, дунё топган одамдек хурсанд бўлиб, устига қўша-қўша тўн ёпардик. Энди шундай кунда бир бориб кўрмасак, одамгарчиликдан эмас. Ўлмаса қайтиб келар, кўз-кўзга тушади. Бу кунлар ҳам ўтиб кетар.

— Ҳақ гап! — деди бу гапдан ҳаяжонланиб кетган Нарзулла муаллим. — Давлат миқёсидаги катта жинойатларнинг оғирлиги доимо халқнинг гарданига тушган. Қудратовни ҳаммамиз биламиз. Етимликда катта бўлган. Емаган эмасдур, еган. Бу худогаям, бандасигаям аён. Қўли текканининг оғзи тегади. Қудратов ва унга ўхшаганлар ўз қилмишининг эмас, шу пайтгача ўтказилган нобоп сиёсатнинг қурбони. Ҳозир Ўзбекистонда қамалмасаям прокуратура остонасини босмаган раҳбар қолмади чоғи. Уларнинг ҳаммаси юқоридан келган кўрсатмани бажарган.. Бундан ташқари ҳали халқнинг оғ даражасиям ҳаминқадар. Етмиш йил мобайнида биз уни тарбиялаш ўрнига фақат бошини айлантирдик. Бу одамлар энди на худога ишонади, на бандасига...

— Халқни айбламанг, Нарзуллабой! Уни қоралаш осон. Лекин унга тўғри йўл кўрсатиш қийин,— муаллимнинг гапини бўлди Эллиқбоши.

Райкомда бўлим мудирини бўлиб ишлаган, бироқ катталар билан тил топишолмаган Нарзулла муаллим қишлоққа қайтиб келганда, «ҳадемай биздан ҳам райком чиқиб, елкамизга офтоб тегар экан-да», деб юрган Алламурод бошлиқ уч-тўрт нафар одам кўнгил сўрагани уйига киришди.

— Сизам жуда елка томирингиз тиришган одам-сиз-да, Нарзуллабой. Ўзингиздан катталарга кўпам ақл бўлавермай, айтганларига кўниб кетавермайсизми? Нима қиласиз калла талашиб,— деди салмоқлаб Алламурод бригадир.— Ўзи бизди одамларнинг қони тез. Шунинг учун ҳечам қишлоғимиздан пичоққа илинадиган киши чиқмайди.

— Қўйсангиз-чи, шу ёски сафсатангизни, — деди аччиғи чиқиб Нарзулла. — Мен ҳеч қачон ўзимдан настига бош элмаганман. Югурдаклик қилиш, халқни алдаш менинг қўлимдан келмайди. У ёғини сўрасангиз, мени у ерда ишлашим бефойда. Биринчи секретарь бўлиш учун пулим йўқ. Иккинчи бўлиш учун эса рус эмасман. Учинчи бўлиш учун эса, аёл бўли-

шим керак. Шунинг учун ўзингизниям, меням бошимни оғритманг!

... Ҳеч кимдан садо чиқмасди. Алламурод бригадир пийёлаги тишига тегишганча хўриллатиб чой ҳўплар, кўзини ердан узмасди.

— Ҳамтовоғи экансан деб, шартта ушлаб, тиқиб қўйса-чи? — деди у катта кўзлари йиртилгудек бўлиб, ўтирганларга бирма-бир тикиларкан. — Ҳеч кимга ишониб бўлмай қолди, — қўшиб қўйди гапи суҳбатдошларига ёқмаганини ўзи ҳам сезиб.

— Қўйсангизчи бўлмаган гапни, Алламурод ака! — деди Нарзулла муаллим бригадирнинг устидан кулиб. — Бировнинг орқасидан борганини ўттиз еттинчи йилларда ушлаб қамашган. Энди у замонлар қайтиб келмас. Ҳақиқий ҳамтовоқ бўлсангиз, ернинг остидан бўлса ҳам тошиб олишади.

— Усиз ҳам сўроққа чақиравериб тинкани қуриштиди-ку, — жавоб қилди дастурхонга тикилганча Алламурод. — Уйқуда ҳаловат қолмади. Билмадим. Юр десаларинг, боравераман. Бир бошга бир ўлим ҳақ экан, нимадан чўчиймиз.

— Қўйсанг-чи, жўра, шунақа гапни, — деди Эллик-боши паст овозда. — Биз бировни кўнглини сўраб келайлик десак, сен ўлимдан гапирасан. Ҳамма билмасаям, Эргашни сен яхши биласан-ку. Уруш пайтида бирга заготконторага тошбақа териб тошшириб, ҳақиқа лавлаги олардик. У ёш бўлсаям ҳаммадан кўп тошбақа толарди. Йигирмата тошбақага бир кило лавлаги олардик. Отасидан қорахат келганини, икки укаси очликдан ўлиб кетганини, бетоб онаси жиннихонадан қайтиб келмаганини ҳеч ким билмаса ҳам, сен биласан-ку! Унинг ўрнига бир ўзингни қўйиб кўр. Бу гапинг мусулмончиликдан эмас, жўра.

— Ҳа, оғир эди у кунлар, — деди Алламурод йиғига ўхшаш овозда бошини қуйи эгиб. — Гапирма. Эртаси куни улар Бурхон чўпоннинг «Жигули» сида Каттақўрғонга жўнашди. Саратон кириб қолган, қуёш тобига етказиб қиздирарди. Сершовқин Самарқанд бозоридан нон, шўрданақ, ёнғоқ-майиз ва яхна гўшт харид қилишди.

Қамоқхонанинг ваҳимаси бошқача бўларкан. Худди сени биров ушлаб оладигандек туюлавераркан кишига. Қарийб уч одам бўйи келадиган деворга яқинлашган сари ҳамма ўз-ўзидан жимиб қолди. Айниқса, Алламурод бригадирнинг хаёли қочган, кўзлари

бежо эди. Нарзулла муаллимнинг жиддий тортган сарғиш юзи қотиб қолгандек эди. Кўнгилчан Холмат бригадирга эса ич-ичидан тўлиб-тошиб йиғи келар, кўз олдидан Эргаш раиснинг болалари, набиралари ўтарди. «Энди уларнинг тақдири нима бўлади? Наҳотки улар отаси судланган деган тамгани умр бўйи кўтариб, одамлар нигоҳига мўлжал бўлиб ўтсалар. Кейинги йилларда бундайлар шу қадар кўпайиб кетдики, ишқилиб охири бахайр бўлсин». Бу кунлар бригадирга элга ақл бўладиган одам борки, териб Сибирь қилинган ёки ўққа учиб кетган ўттиз еттинчи йилларни эслатарди. Ушанга ҳам мана қирқ йил бўлди. Лекин бор ҳақиқат ҳамон айтилгани йўқ. Бу кунларнинг ҳақиқати айтилгунча, балки анча йил ўтар... Балки ҳеч қачон айтилмас...

Сўзга чечан Нарзулла муаллимни галати форма кийган, юз-кўзида ҳеч бир маъно акс этмайдиган қора юзли киши қарши олди. Муаллимнинг хаёлидан юзи қоранинг ичи қора деган гап ўтди. Қорин қўйган, бағбақали бу одамнинг гапи тишининг орасидан сизиб чиққандек таассурот қолдирарди кишида. Шунчаки салом-аликни ҳам буйруқ оҳангида гапирадиган бу тоифа одамлар бировларни ерга уришга уста бўладилар.

У дастлаб муаллимни ёнига йўллатмади. «Яқин қариндоши эмас экансиз, мумкин эмас», — деди хўмрайиб. «Кутиб туринг, бошлиқлар билан гаплашиб кўрай, оғир масала бу», жавоб қилди тўпорироқ Алламурод бригадирнинг ёлворишларидан сўнг эригандай бўлиб.

Улар шу алпозда бир ярим соат чамаси кутишди. Меҳмонларнинг бетоқат бўлаётганини сезган назоратчи охири машина олдига келди.

— Қудратовгами? — дея қайта сўради менсиммаган овозда. — У хавфли жиноятчилардан. Агар келганларингни терговчиси сезиб қолса, бошларингни қотиради. Ойда бир марта оила аъзоларидан биттасига рухсат бор. Буям ойна орқали, телефонда.

— Бир иложини қилинг, ука. Узоқдан шунча йўл босиб келдик. Яхшилигингиз бизда қолиб кетмайди, — деди оғзини тўлдириб Алламурод.

— Ичкарида анча-мунча одам билан гаплашишга тўғри келади, — деди юзини буриб назоратчи. У гапирганда ҳеч кимнинг юзига қарамасди.

— Ҳа энди, иним, бозор-ўчар қилганмиз. Ҳамма-

ларингни хурсанд қиламиз. Бўйни узундан ҳам бор. Бу дунёда ишсон боласининг бир-бирига қилган яхшилиги қолади. Бола-чақангизни ҳузурини кўринг.

— Их-ҳи, буёққа келинг-чи, — деди назоратчи томоғини маъноли қириб, машинадан узоқлашар экан.

— Майда-чуйдаларни тапилаб кетиб, қоронғи тушганда келинлар, аллақандай труба орқали гаплаштираман деяпти. Уч юз сўраяпти. Менда юз эллик бор, юз эллик бериб тур, — деди ҳовлиқиб қайтиб келган Алламурод Бурхон чўпонга, — жуда назари паст одамга ўхшайди, энағар.

Сўнгра Бурхон иккаласи бозорликни назоратчи кўрсатган жойга ташишди.

— Бу нарсаларнинг учдан бири раисга тегсаям яхши эди, — деди нафрат аралаш ҳайрати юзида қотиб қолган Нарзулла муаллим.

Элликбоши индамади. У хаёли қочганча асабийлашиб, уёқдан-буёққа бориб келар, дастрўмолчасиниғижимлаганча терлаётган пешонаси ва бурнини артарди. Шаҳарга қайтиб келиб, чойхонада бир оз ўтиргач, сал ўзига келиб, тилга кирди.

— Кечгача тўрт-беш соат бор. Зарафшоннинг бўйига бориб, пича ўтирайлик, — деди ўйга толиб. — Қирқинчи йилларда Каттақўрғон сув омбори қурилишига келувдик, мана, яна келдик... Изларимизни яна бир босайлик.

Дарёнинг икки соҳилига ҳам пахта экиб ташлангани учун ўзанга тушувчи йўлни аранг топишди. Машина уч марта лойга ботиб қолди. Алламурод билан Нарзулла куч берди. Бурхон чўпон йўлдан нолиб сўқинар, машина салгина текис юрса, кўзи илинадиган Алламурод олдинги ўриндиқниғижирлатиб гоҳ чап, гоҳ ўнг бўксаси билан ёнбошларди. Суви камайиб, ариқдан сал каттароқ бўлиб қолган Зарафшон бўйида дам олиш уларга насиб этмади.

Қуёш олисдаги Нурота тоғлари ортига ўтиб, водийга чанг-тўзон аралаш қоронғилик чўкаётганда улар минг бир ўйда яна бояғи жойга караб жўнадилар. Бир оз мизғиб, чарчоғи ёзилган Алламуроднинг яна гап халтаси очилган эди.

— Бундай ўйлаб қарасанг, жўра, бизда кўпларни қамаса бўларкан, — эски гапини такрорларди у. — Масалан, мана сени олиб кўрсак. Ем-хашак бригадирисан. Истасанг-истамасанг бир қишга етиб-ортгүлик емишниғамлаб оласан. Бунинг учун уруш пай-

тида ўн беш йил Сибирь берган. Ундан ташқари, таниш-билишингга текинга улашасан. Нарзулла домуллони олсак, у киши ўқитган баъзи бола шу пайтгача ўз кучи билан институтга киролмаган. Болаларга тарбия бериш ўрнига, булар нуқул бир-бирининг устидан ёзиш билан овора. Бурхон чўпоннинг тўрт юз қўйи бор. Қўзи панини ўзининг шахсий отари ҳисобига бажаради. Ҳар ойига ёнидан уч юз сўмдан тўлаб, капталисдай уч-тўрттадан чўлиқ ёллайди. Мен эса... Мени аллақачон Эргаш Қудратов билан бирга тиқиб юбориш керак эди. Ўша кўшиб ёзишган пулдан бизга ҳам уч минг теккан. Лекин йигирма мингга қўл қўйганмиз. Одамларга тарқатганман. Ўзим ҳам беш-тўрт сўм олганман. Худойлигимни айтишим керак. Гуноҳим учун бу дунёда жавоб бермасам ҳам, у дунёда сўроқ бераман. Шу ишим худога ҳам ёқмади. Сигирим туғолмай ўлиб қолди. Энағар хотин айтувди-я, қўйинг шу тирикчиликни деб. Шайтон йўлдан урди...

— Мен капталис эмасман,— деди қалдираган овозда Бурхон чўпон хўмрайганча.

— Капталислигинг гумон-у, лекин қўйинг борлиги рост,— эшитилар эшитилмас гўлдиради Алламурод.— Капталисларни эса, сен билан мендан ақллилиги аниқ.

Хибсхона дарвозасидан ўттиз метрлар чамаси берида уларни кутаётган қора юзли киши қўлини орқасига қилганча безовталаниб турарди.

— Битгаларинг мен билан юрасизлар. Қолганларинг машинадан чиқмай ўтирасизлар, — деди у қовоғидан қор ёғилиб жеркиш оҳангида.

— Нега энди битгамиз? Боя ундай демагандингиз, иним! Ҳеч бўлмаса иккитанг денг, иним, — деди Алламурод уни юмшатган бўлиб.— Шунча масофадан сарсон бўлиб келганмиз ахир...

— Бўпти,— деди назоратчи бошини ҳам қилганча индамай йўл бошлар экан.

Икки бригадир унга эргашинди. Бурхон билан Нарзулла серрайганча машина ёнида қолишди.

Қора юзли киши гап-сўзсиз уларни баланд деворли қамоқхонанинг орқа томонига олиб ўтди. Турма деворига туташ кичикроқ эски бинога етганда ер остига тушди. Ахлат тўпланадиган жойни эслатадиган бу хандақда ҳеч ким йўқ эди. Турма ходими уларга эшик олдида кутиб туришни тайинлаб, хан-

дақнинг тўрига қараб кетди. Хира лампочка ёруғида унинг ҳаракати аранг кўзга ташланарди. У билмакдан йўғонроқ келадиган темир трубага кийгизилган резинани суғуриб олди-да, нимадир деди. Нариги тарафдан ҳам гулдираган овоз келгач, остонадагиларни имлади.

— Гапираверинг, — деди трубанинг оғзини кўрсатиб Алламурадга.

— Сен гапир, — деди шошиб қолган Алламурад Эллиқбошига қараб.

Холмат бригадир довдираганча қўланса ҳид анқибган трубага яқинлашди.

— Отини атаманг, — деди назоратчи кўзлари жаланглаб.

— Ассалому алайкум, раис бова! — деди Эллиқбоши овози титраб. — Эшитяпсизми?

— Ассалому алайкум, ака! Оввора бўпсилар-да, а? Эсон-омон юрибсизларми? Эшитяпман! Сизларни худо сўрасин!

— Энди бардам бўлинг, укажон! Пешонада бори экан. Бош омон бўлса, бу кунлар ҳам ўтар. Ҳали кўрмагандай бўлиб кетасиз. Бола-чақангиз соғ-омон юришибди. Сизга кўндан-кўп салом айтишди. Худо хоҳласа ҳали...

Эллиқбошининг томоғи гиппа бўғилиб қолди. Ич-ичидан отилиб чиқаётган йиғидамми, димоқни ёргудек бадбўй ҳидданми кўзи ёшланди. Юзини тескари бурганча, кўз ёшини арта туриб, Алламурадга «сен гапир» дегандек трубани кўрсатди.

— Эргашжон!..

— Отини айтманг дедим-ку! Тавба! — дея қўлини паҳса қилиб сўқинди қора юзли киши.

— Хўп, хўп! Эсон-омонгинамисиз, иним! Ҳаммасини силтаб ташланг. Бу ҳук... дунёда оқибат йўқ экан.

— Раҳмат, акажон! Ўзингиз саломатгина юрибсизми? Одамларимиз яхши юришибдимиз! Гўзалар ҳам белга уриб қолгандир. Ҳаммага бирма-бир салом айтинг! — трубадан овоз келарди. — Мендан ташвиш чекманглар. Кун бир нави ўтяпти. Менда ҳеч қандай гуноҳ йўқ! Гуноҳим — юқорининг кўрсатмасини бажарганман. Илгари шуни бажармасам ўтирардим! Энди эса бажарганим учун ўтирибман. Дунё шунақа экан! Насиб этса ҳаммаси ўз ўрнига тушиб кетади...

Собиқ раиснинг товуши ҳам бўғиқроқ чиқа бош-

лади. Трубага бир оз ўзига келган Элликбоши яқинлашди.

— Худо қувват берсин, ука! Сиз қийинчиликда ўсган, ҳаётнинг оғир-енгилини кўрган одамсиз! Руҳни туширманг! Домла билан чўпон ҳам бирга келувди. Салом айтишди...

Ходим «бўлди, гапни қисқа қилинг» дегандек имо яшди. У Алламуродни қайтиб трубага йўлатмади. Олдига солиб, эшиккача кузатиб қўйди.

— Хайр, укажон! Биз қайтамиз! Омон бўлинг! Соғлиққа қаранг! Қолгани ўтаверади! Хайр...

— Хайр, ака! Ҳаммага мендан салом айтинг! Кўришгунча!

Элликбоши ғалати бир алпозда трубадан узоқлашди. Қора юзли киши ижирганиб, резинани трубага кийдиришга тутинди.

Шу пайт яна трубадан овоз эшитилди.

— Холмат ака! Эшитяпсизми? Яккатутнинг этагидаги дала бор-ку, ўша ер икки баробар кўп сув ичади! Алламурод аканинг эсига солиб қўйинг!..

Аччиги чиққан назоратчи шоша-пиша резинкани трубага кийдирди. Маҳбус яна нимадир деди. Бироқ гапни англаб бўлмади. Улар бўшашганча, бир аҳволда узун-қисқа бўлиб хандақдан чиқишди.

— Эҳ, бу одамлар! Эҳ, бу халқ! — деди Холмат бригадир дамсар уриб.

Қамоқхона ходими улар билан хайрлашмади ҳам. Умри бино бўлиб бу икки кишини кўрмагандек йўлни тескари солди. Холмат Элликбоши уйга етгунга қадар яна бир неча марта: «Эҳ, бу халқ», деди.

1988 йил.

СУД

Ҳн йиллар чамаси бурун бу воқеа ҳақида қороз қоралаб, ташлаб қўйган эдим. Сабаби чош этиш ҳақида ўйлаш ҳам мумкин эмас эди у вақтда. Бироқ ўша қораламани топа олмадим. Бир ҳисобда бу яхшидир. Ўша ғалати воқеага бугунги кун назари билан янада чуқурроқ қараш имкони туғилар. Эслаганим сари ўз-ўзимдан хижолат чекиб, беихтиёр хонанинг у бошидан-бу бошига бориб келавераман ва ўша одам ҳозир қаерда экан, дея ўйлай бошлайман. Бу воқеани у

пайта ҳеч кимга айтиб ҳам бўлмас эди. Ҳикоя қилиб берганимда, ҳатто дўстларим ҳам ён-верига олазарак қараб қўйиб, деворда ҳам қулоқ бор дегандек, гапимга ишониб-ишонишмаган эди. Бироқ гап бунда эмас. Гап ўша воқеанинг интиҳосида, бугунги кундаги акс садосида, ечимида.

Вилоят рўзномаси редакцияси шундоққина шаҳар марказидаги бекат рўпарасига, колхоз бозорининг ўнг биқинига жойлашган эди. Бекат орти боғ бўлиб, бир вақтлар экилган тиканли қарағайлар савлат тўкиб турар, гуллаш пайтигача ҳам тушиб битмаган шокилали мевалари қаргалар гуррос-гуррос учиб қўнганида шалдираб тўкиларди. Бу қари ва ғадир-будур қарағайлар фақат гуллаган пайтидагина боғ ўзгача қийёфага кирар, қарағай гулининг иси менга гўёки армоннинг ҳиди бўлиб туюларди. Шу ҳид димоғимга урилиши билан хаёлимдан кўтарилиб кетган болалик ва ўсмирлик хотиралари ҳам лоп этиб ёдимга тушарди.

Худди шундай, қарағайлар қийғос гуллаган, аста-секин қизийтган заминдан ўт-ўлан оҳиста бош кўтариб, қуёшга талпинаётган кўклам кунларининг бири эди. Баҳор кечикканидан апрелнинг охирларигача соявро жойларда қор туриб қолган, тоғлар баҳори эса астойдил кечикаётган эди.

Газета чиқариш учун кечки навбатчиликка қолган уч киши — мен, корректор, партия турмуши бўлимининг мудирини, бош навбатчи Ҳайитқул Норматов, унинг ёрдамчиси, катта мухбир Шокир Шерматов редакция рўпарасидаги ресторандан кечки овқатни қилиб, юз граммдан «Сурхон» ромини билан томоқларимизни ҳўллагач, ўзимизча дам олган киши бўлиб, ҳовлидаги қари ўрик остида гурунглашиб чой ичиб ўтирдик. Одатдагидек саҳифаларнинг тайёр бўлиши кечикаётган эди. Ноҳақликни кўрса сапчиб кетадиган Норматов шимининг чўнтагига икки қўлини тикқанча асабий ҳолда ўрик атрофида айланарди. Шерматов эса кулини чертиб, устма-уст сигарета тортарди. Мен бўлсам беихтиёр бекат томонда овозларин берган сари баландлашаётган оломонни кузатардим. Кўп ўтмай ғала-ғовур авжига чиқди.

Бордан чиқаверишдаги каттакон дарвозанинг ўнг тарафида дарвоза баробарида Владимир Ильич Ленин ва сўл томонда Леонид Ильич Брежневнинг портретлари турарди. Лениннинг ёқасига қизил гвардиячи-

ларнинг рамзий боғичи сурати чизилган бўлиб, Брежневнинг кўкрагида учта олтин юлдуз (у пайтда учта эди) ва яна қандайдир медаль сурати бор эди. Бир қарашда кўзингиз Брежнев портретининг тешилиб қолган оғзи ва увадаси чиққан юлдузларига тушарди. Гапсўз ҳам шу воқеа устида айланар, кимдир тош билан уриб портретни йиртган эди. Байрам арафасида Брежневнинг портретига алоҳида эътибор беришар, қош ва юлдузларини бўяб, кўпайган бўлса ёнига кўшиб қўйишарди. Ним табассумда чизилган Ленин воқеа ва ҳодисаларни кузатиб, мийирида кулиб тургандек эди.

Тўполонда воқеанинг бош қаҳрамонини ҳам билиб бўлмас, ҳар гал автобус келганда оломон сийраклашар ва тўдага янги томошабинлар қўшилишарди. Ниҳоят сариқ УАЗИҚда уч нафар милиционер пайдо бўлди. Юз қиёфасидан тарки дунё қилгандек кўринадиган, кўйлак устидан пахталик кийиб олган кишини ўраб турган одамлар милиционерлар келиши билан тум-тарақай бўлиб кетди. Зум ўтмай, бекатда айбдор билан уч милиционердан бошқа одам қолмади. Беш дақиқалар маслаҳатлашиб туришгандан сўнг милиционерлардан бири биз томонга қараб юрди. Бизни танигандек бўлди шекилли, каштасини келтириб, иззат-икром билан сўрашди. Сўнгра ялинчок овозда сўраб, исм-фамилияларимизни ёзиб олди.

— Биз ҳеч нарсани кўрганамиз йўқ. Тағин бошни қотириб гувоҳликка чақириб юрманг,— деди ниманидир сезиб Норматов.

Милиционер қизариб-бўзариб узр сўраганча, шериклари томон юрди ва улар айбдорни машиналарига солиб, жўнаб кетишди.

Орадан уч кун ўтгач, шаҳар халқ судидан учовимизга ҳам чақириқ қорози келди. Аччиғи чиққан Норматов милиционерларни чаласавод гўрсўхталар дея болохонадор қилиб сўкар, Шерматов эса сочи тўзиганча кўзини қисиб, сигарета чекар, энди нима қиламиз дегандек бир Норматовга, бир менга мўлтираб термиларди.

— Энди шу ташвиш етмай турувди. Судга бориб нима деймиз? Жиноятчи шундай улур арбобга тош отганда нега қараб турдиларинг, деса нима деймиз?— деди хона ўртасида сераёб турган Шерматов ниҳоят ёрилиб.

— Бунинг устига сиз **Милитсиянинг деярли** секте-

тарисиз, — деди Норматов Шерматовга астойдил тикилиб.

— Ҳа-я, — жавоб қилди Шерматов ранги янада оқариб. — Бир ҳафта бурун ёмон туш кўрувдим-а! Хонага кириб чой ичсак ўлармидик-а, ўша кун! — жигибийрон бўларди Шерматов. — Иложи йўқ. Борамиз. Акс ҳолда худо билади бизни яна нималар кутиб турганини.

Хулласи, эртасига эрталаб соат ўнда суд биносининг олдида учрашадиган бўлдик. Ҳаммадан бурун етиб келган Шерматов ҳаяжонини босолмай ҳовли айланиб чекар, беихтиёр ўнг қўли билан силлиқ ва мой суртилгандек ялтирайдиган қоп-қора сочини силаб қўярди.

Шерматовнинг хатти-ҳаракатини узоқдан зимдан кузатиб келаётган Норматов қаҳқаҳа отиб кулиб юборишдан ўзини зўрға тийиб турарди. Шерматов хаёли қочганча кўришиш учун қўлини менга, сўнгра Норматовга узатди. Норматов ўзини тутолмади, унга қўшилиб мен ҳам кула бошладим.

— Куладиган ери йўқ, — деди сигаретасини эзгилаб ўчирар экан Шерматов.

Соат ўндан ўн дақиқалар чамаси ўтганда оқ-сарикдан келган, ранг-қути ўчган, тороқ тегмаган патакнусха сочи тўзриган, бўйинбоғидаги доғ излари анча наридан ҳам сезилиб турадиган жиккаккина бир киши суд биносидан чиқиб, ўзини таништирди. Унинг гапириши қандайдир қўнғизнинг гингиллашини эслатар, устидаги қимматбаҳо костюм-шимига анчадан бери давмол тегмаган эди.

— Суд раиси Раҳматов, — деди у сарғайиб кетган тишларини кўрсатиб. Гапирганда, айниқса, кулмоқчи бўлганда юзи буришиб, кишида нохуш таассурот қолдирарди. У биз билан илиқ сўрашиб, ҳурмат билан хонасига таклиф этди. Узун-қисқа бўлиб унга эргашдик.

— Жа ғалати иш бўлибди-да. Қаердаги бир бўлмағур одамни деб, сизларни ҳам овора қилдик. Узр энди. Бировга тили-жағи тегмайдиган сиздек обрўли кишиларни ҳақоратлаб...

Унинг қўлидан чой оларканмиз, беихтиёр бир-биримизга қарадик. Норматовнинг пешонаси тиришиб, қоши чимирилди.

— Сиз бизни бошқа биров билан адаштираяпсиз шекилли? — деди у хўриллатиб чой ичаркан.

— Йў-ўқ. Адаштираётганим йўқ. Менда ҳаммаси ёзилган. Хоҳласангиз терговчининг хулосасини ўқиб бераман. Хў-ўш, Андрей Котельников деган шахс редакция олдида сизларни ҳақоратлаб, тўполон кўтарган...

— Иё, бу қанақаси? — аччиғи чиқди Норматовнинг. — Бизни эмас, Брежневнинг суратини сўкиб, таҳқирлаган. Уриб пачағини чиқарган. Бўлган воқеани ёзиш керак эди. Қолаверса, аввал, нима бўлганини биздан сўраш лозим...

Шу пайт телефон устма-уст жиринглади. Телефон дастагини олган Раҳматов сакраб ўрнидан туриб кетди.

— Ассалому алайкум... вич! Раҳмат, минг раҳмат! Соия давлатингизда! А-а-а! Хўп! Тушундим!... Бўлади... Йўқ! «Правда» ёки «Коммунизм»да... Хўп!.. Топамиз... Хотиржам бўлинг... Чиқмайди... Тушундим. Гап йўқ. Хўп. Хайр! Саломат бўлинг! Раҳмат! Минг раҳмат. Қўнғироқ қиламан. Хўп!..

Суд раисининг қаримсиқ, рангпар юзи баттар оқариб кетди. Қалтираётган қўлларини столга тираб, бир зум қаршисида ўтирганларни унутгандек бўлди. Қўли беихтиёр пиёлага текканда чой эсига келиб, ютоқиб ичди. Ўзига келгандек бўлиб, кўзини қисганча бизга бирма-бир тикилиб чиқди. Эшик ва дераза томонга қараб қўйиб, бошини ҳам қилганча столга термилиб қолди. Сўнгра туриб, хона бўйлаб юра бошлади. Назаримда, у биз билан қандай гаплашишни билмай қийналар, бирор қалтис гап айтиб қўйиб, бетгачонар газетачилардан балога қолмасликни ўйлар ва яна бизга маълум бўлмаган бошқа гаплар бор эдики, у буларнинг ҳаммасини қисқа фурсатда ақл тарозисинда чамалаб, лозимини айтиб, қолганини ичда сақлаши керак эди. Бизни эртaroқ хонага таклиф этиб қўйганига афсусланди шекилли, соатига қараб, узр сўраганча чиқиб кетди.

Кўп ўтмай, у хонага қайтиб кирди. Аммо хаёли ҳамон жойида эмас эди.

— Энди, ҳурматли Ҳайиткул ака, гап бундай, — деди суд раиси ялинчоқ ва кўрқув тўла оҳангда. — Судни бу бинода эмас, «Коммунизм» колхозининг идорасида қиламиз. Шундай кўрсатма бўлди. Ўзимиз олиб бориб, олиб келиб қўямиз.

— Биз бормасак газета чиқмайди, ўртоқ Раҳматов. Майнавозчиликнинг ҳеч керағи йўқ, — деди аччиғи

чиқиб Норматов. — Бу ерда ҳеч қанақа чўзиб ўтирадиган гап йўқ.

— Уша ёққа бориб гаплашайлик, ака, — жавоб қилди Раҳматов ғарибона овозда. — Шаҳарда ҳар хил гап-сўз кўпаймаслиги керак экан.

Милициянинг сариқ УАЗигага ўтириб, колхозга қараб жўнадик.

— Қурганлар бизни жиноятчи деб ўйласа керак. — деди ҳамон аччиғидан тушмаган Норматов. — Ҳе, энангни...

Мени эса кулгим қистар, ўзимни зўрга тутиб турардим. Бу воқеалар ғоят ғайритабиий туюлар, суд раиси билан Шерматов менга қайсидир китобда ўқиган ғалати персонажларни эслатарди. Машмашанинг борган сари жиддий тус олаётганидан дили хуфтон бўлиб бораётган Шерматов шумшайганича плашининг ёқаси билан юзини беркитиб, ташқарига қараб кетар, безовта Норматов гоҳ у ёнига, гоҳ бу ёнига ўгирилиб ўтирарди.

Идорага етиб келганимизда у ерда ҳеч ким йўқ эди. Раҳматов аллақадан қоровулни топтириб, партком котибининг хонасини очтирди. Жиноятчидан дарак йўқ эди. Тўрга ўтириб олган Раҳматов яна бояғи ҳолатга тушди. У гапни нимадан бошлашни билмай каловланар, пешонаси ва бўйни терларини артганча қизариб-бўзарарди.

Елкаси тиришиб турган Норматов яна гап бошлади.

— Бу ерда бир томоша ўйналяпти шекилли. Гапнинг очигини айтаверинг. Вақтни олмай, бўладиган ишни қилинг. Хоҳласангиз кўрганимизни ёзиб берайлик-у, қайтайлик. Эртага вилоят газетаси чиқмай қолса, яна сиздан сўраб юришмасин.

— Йўғе, — деди чўчиб кетган суд раиси. — Энди... мени газетгага нима алоқам бор. Мен қонуний вазифамни бажаряпман...

Ўзимни тутолмадим, қаттиқ кулиб юбордим. Шерматов чўчиб тушди. Норматов менга қўшилиб куларди.

— Қуладиган ери йўқ, — деди ҳамон таҳликали қиёфада ўтирган Шерматов суд раисига қараб қўйиб. — Нима гаплигини айтаверинг, биз ҳамма нарсани тушунадиган одамлармиз. Энди...

Норматов одатдагидек шимининг чўнтагига қўлини тикиб, хона бўйлаб юра бошлади. Суд раиси ўзича

бизни кутилаётган ғалати суҳбатга тайёрлаётгандек қайта-қайта чой узатиб, ялтоқланарди.

— Гапнинг очигини айтсам, акалар, сизларнинг кўмагингизга муҳтожмиз. Кўмак ҳам эмас, сиёсатдан келиб чиқиб, бизни тўғри тушунсаларингиз, бас. Бу ерда ҳеч қанақа қонунбузарлик ёки нотўғри иш бўлаётгани йўқ,— гапни айлантирарди Раҳматов.— Нима воқеа содир бўлганлиги сизларга аён. Мен ҳам ҳаммасидан хабардорман. Терадагилар ҳам. Бироқ тергов ва суд ҳужжатларига воқеани айнан ёзиб бўлмас экан. Чунки бу оғир жиноят. Гап-сўз катталашиб, жуда кўп ман-ман деган кишиларнинг боши кетиб қолиши мумкин. Шунинг учун жиноят ишини Котельников сизларни ҳақоратлаб, шахсиятингизга ноҳўя гаплар айтди, дея расмийлаштиришибди. Қайси биришгизни, ҳозир... кўрайчи, ҳа, Шерматовни экан.

Норматов иккаламининг кулгимиздан партком котиби хонасининг шифти кўчиб тушгудек бўлди.

— Эй мусулмон! Бу ғирт ёлғон-ку? — деди кулгидан ўзини зўрға тўхтатиб Норматов. — Ўғри бўл, ғар бўл, эви билан бўл, дейдилар. Бу қалбаки ҳужжатларни ким тўғрилади? Ҳечам эпақага келмайди-ку?

— Ишни судга милиция ва прокуратура оширишини яхши биласизлар. Бу иш энг юқорининг назоратида. Йўқ десаларингиз, улар менга ўхшаб гаплашишмайди.

— У кишининг олдида биз нима деган одам бўламиз? Юзсизлик-ку, бу? — жиғибийрон бўларди Норматов.

— Жиноятчининг ўзи ишни шундай расмийлаштирилишига рози,— деди Раҳматов рақибини мот қилган шахматчидек сўнгги юришни қилиб.

— Бу ёки неча пулдан тушди? — деди елкасини қисиб, бизга қараркан Норматов.— Хўп дуч келган эканмиз-ку!

— Ҳозир олиб киришади. Ўз оғзидан эшитишларингиз мумкин,— деди Раҳматов ортиқча гапга ўрин йўқ, деган маънода ва яна ташқарига чиқиб кетди.

Ун беш дақиқалардан сўнг гуноҳкорни эргаштириб қайтиб келди. У биз билан саломлашмади ҳам. Бурчакка бориб ўтирди-да, бошини эгиб олди. Норматов уни ёнига таклиф этди.

— Раҳмат! — деди у қалдираган овозда рус тилида.

— Энди суҳбатни рус тилида давом эттирамиз,—

деди Раҳматов иши режа бўйича кетаётганидан дадиллашиб. — Гап нима ҳақидалиги аён. Биз фақат сизга енгил бўлишини ўйладик, ўртоқ Котельников. Усиз ҳам илгари саккиз йил ўтириб чиққан экансиз.

— Уздан эшитайлик, — деди Норматов суд раисига қараб.

— Сизнинг фикрингиз бу кишиларни қизиқтирипти, ўртоқ Котельников, — деди ҳукмона оҳангда Раҳматов.

— Менга фарқи йўқ. Нима қилсаларинг қилаверинглар. Фақат тезроқ турмага жўнатишсин. Бошқаси қизиқтирмайди мени. Бирортангни турқингни кўришга тоқатим йўқ, — деди у тескарига қараб. Сўнг алланима деб паст овозда сўқинди. Тиши йўқлигидан унинг гапларини англаб бўлмасди. Анчагача ҳеч кимдан садо чиқмади.

— Биз ҳеч қанақа гувоҳликка ўтмаймиз. Аниқроғи, шахсан мен. Булар ҳам виждонларига қарши боришмаса керак деб ўйлайман. Бирор бир ҳужжатга қўл ҳам қўймаймиз. Бу одам бетобга ўхшайди. Яхши-си, уни шифохонага жойлаш керак. Усиз ҳам турмалардаги хоналарнинг барчаси банд бўлса керак, — деди Норматов қаҳрини ичига ютиб. — Сизга йўл-йўриқ кўрсатиб турган оқсоқолларга айтинг, афғор бўлган бир бечоранинг тақдиридан бошқа ҳам ишлари бордир. Ўша портрет бирорта машинанинг баллонидан отилган тошдан ҳам йиртилиши мумкин эди. Уни ўша кечасиёқ қойилмақом қилиб ямаб қўйишган. Акс ҳолда, бу спектаклдан барча хабар топади.

Яна узоқ сукунат чўкди. Норматов бизга тураминизми дегандек назар ташлади.

— Сизларга рухсат. Овора қилганимиз учун узр. Машина элтиб қўяди, — деди шошиб-пишиб ўрнидан турган суд раиси. — Яхши таклиф айтдингиз, Ҳайитқул ака. Ҳозироқ докторларни чақиртириб, медицина хулосасини тайёрлаб, бу кишини касалхонага ётқизамиз. Қаранг-а, шуни эсга келмаганини. Милицияга кунинг қолмасин-да. Ҳаммасини бўтқа қилишади, — гапириб келарди Раҳматов.

У бизни қўшқўллаб кузатиб қолди.

— Сазойи бўлиб қолибди, бечора, — деди мум тиллагандек жим келаётган Шерматов.

Шу кўйи ишхонага етиб келгунча ҳеч кимдан

садо чиқмади. Учовимизнинг ҳам кўнглимиз тунд ва хира эди.

— Мана инсон қадри. Унинг қиммати дайди ит-никидан ҳам паст,— деди Норматов машинадан тушгач, ямаб қўйилган портретга рамгин тикилиб. — Дайди бўлса ҳам, у эркин. Судраб бориб қамашмайди. Бу аҳволда жамият аввал парчаланadi, сўнгра өмирилади.

Биз ишхонага киришимизни ҳам, бошқа бирор ишга қўл уришимизни ҳам билмай, портрет қарши-сида серрайишиб турардик...

1987 йил.

ХАЛҚ ҚАЛБИДАГИ
ОҒРИҚ

Бадиалар

ХАЛҚ ҚАЛБИДАГИ ОҒРИҚ

*Айтсам ўлдирарлар,
Айтмасам ўлам...
Халқ қўшиғи.*

Отам пенсияга чиққан бўлсалар-да, колхозда бригадирлик қиладилар. (Бизда ўнбоши ҳам дейишади.) Бугунги кун муаммолари, ўтган-кетган гаплар теграсида ўзаро мусохаба қиламиз. Фикрларимни иложи борича юмшоқ, мулоҳазакор оҳангда уқтиришга тиришаман. Акс ҳолда отамни ранжитиб қўйишим мумкин. Халқлар доҳийси у кишининг фикру зикрига худодек ўрнашиб қолган шекилли, бундан ўн йиллар бурун: «Қани энди, Сталиндек яна биттаси пайдо бўлиб, бу бемазагарчиликларга барҳам берса», дердилар. Бироқ ўша пайтда эътироз билдиришга журъат етолмасдим. Ваҳоланки бобом Қобул Иброҳим ўғли 1938 йилда, Қозоғистон даштларида Сибирь сурғунидан сўнгги ўн етти кунлик сувсизлик ва азобуқубатдан ҳалок бўлган. Отам эса бобомнинг ўлимига Сталинни айбдор деб билмайди. «Ўзимизникилар падаримнинг бошини ейиңди», дейдилар хўрсиниб. Аммо бир кун келиб, мана шу ўзининг ўзагини қирқувчиларга ўша — Иосиф Сталин оқ фотиҳа берганлигини, бобом сингари юз минглаб ноҳақ умри хазон бўлганларнинг олдинги сафида Абдулла Қодирий, Абдулҳамид Чўлпон, Фитрат, Усмон Носир, Файзулла Хўжаев, Акмал Икромов каби ўзбек халқининг фарвандлари турганлигини англасалар керак деб ўйлайман.

Қатагон йилларида партия ва Совет ҳукуматига бўлган садоқат «доҳий Сталин»га бўлган муносабат ва у хуш кўрмайдиган шахсларни бартараф этиш билан ўлчанган. (Бу олатасирда Сталинга чин дилдан меҳр қўйганларнинг ҳам боши кетаверган.) Одамлар ўз ўз жонларини ўйлаб, ҳар қандай қабиҳ ишдан бош тортмаганлар. Улар бу билан социализмга, жаҳон инқилобига хизмат қилмоқдамиз деб ўйлаганлар. Эллигинчи, олтинчинчи ва етмишинчи йилларда эса, демократияни оёқ ости қилганлар ҳам ўзларини шундай ҳис этган бўлсалар керак. Ҳар икки даврда ҳам Ғожиа (балиқ бошидан деганларидек) энг юқорининг нотўғри йўлдан юраётганлигидан, улар ҳеч қачон халққа тўғри йўлни кўрсата олмасликларини англаб етмасликлари ва етолмасликларидан келиб чиққан.

Ҳозир бор гап нисбатан очиқ-ойдин айтилаётган (биз буни энди ўрганишимиз) кунда Сталин шахси хусусида ҳар хил фикрлар, баҳслар бўлмоқда. Мен «Салом, тоғлар» ва «Сангзор» қиссаларимда ўша йиллар фожиасини курбим етганча ёзишга уринганман.

Ўша — Сталин яккаҳокимлиги даврида соғлом фикрлайдиган кўпчилик кишилар, фозил ва комил одамлар у бошлиқ давлат машинаси амалга ошираётган қонли сиёсатнинг бор даҳшати ва охир-оқибатини чуқур ҳис этганлар. Ана шу соғлом фикрловчи одамлар Сталин ва сталинчилар қилаётган ишнинг асл моҳиятини билганлари, эрта бир кун ўзининг гўрига гишт қалайдиганлар ҳам худди мана шулар бўлишини англагани учун «халқлар доҳийси» уларни йўқ қилишга киришган эди. Сталин вафотида сўнг, Ф. Ф. Раскольников айтганидек, «кимнинг ҳақиқий халқ душмани эканлиги» очилди. Бироқ эллитинчи йилларнинг охири ва олтмишинчи йиллар бошидаги педант ва консерватор раҳбарларнинг ожизлиги ва ноқобиллиги туфайли (партия ва ҳукуматнинг обрўси тўкилишини баҳона қилишиб) бу иш охирига етказилмади. Сталин хусусидаги бор ҳақиқат халққа тўлалигича айтилмади. Ўша пайтда чала айтилган ҳақиқат эндиликда жиддий ва ҳал қилувчи изохни талаб этиб қолди. (Биз одатдагидек ноғорани доимо тўйдан кейин чаламиз.) Ешлгимизда оталаримиз орзидан: «Сталин бўлмаса биз Гитлерга қул бўлардик. Нега у ўлгандан кейин камчилигини айтишади? Мард бўлсанг тириклигида айт! Ҳақиқат йўқ ўзи!»— деган гапларни бот-бот эшитардик. Сталин бўлмаганида бу урушнинг ўзи бўлмаслиги, бу ҳарб тутуруқсиз гоълар тўқнашуви эканлиги ҳақида ҳеч ким оғиз очмасди. Албатта бу ўринда халқни айблаб бўлмайди. Сабаби, у бизнинг ярим овозда айтилган ҳақиқатимизга мослашди. Биз узоқ йиллар мобайнида халққа фақат ўзимиз тузган рўйхат асосида таом бериб келдик. Шунинг учун ҳам кўпчиликнинг онгидан бу чала эътиқодни чиқариб ташлаш мушкул эди. Бир неча ўн ва юз йилликлардан сўнг ҳам Сталиннинг тарафдорлари бўлишини табиий ҳол деб қабул қилмоқ керак.

Кейинги йиллар воқеалари, Хрушчев, Брежнев, Черненко, Андропов, Устинов ва Сусловларнинг янада ҳайратланарли тақдирлари боис Сталин хусусида ўз вақтида айтилмаган ҳақиқат қайта бош кўтарди.

Л.И.Брежнев бошчилигида ўтказилган сиёсат пайтида Сталин шахсига сизиниш даври ва унинг оқибатлари ҳақида фикр юритиш қийин эди. Аслида бу пайтда ҳам ўша сиёсат давом эттирилаётган бўлиб, фақат жонли қурбонлар кам эди. Бироқ у пайтдаги маънавий ўпирилишлар ўрнини қоплаш учун, билмадим яна қанча йиллар керак бўлади.

Биз эндиликда астойдил тан олмақдамиз: ўтган ўн йилликлар мобайнида жамият ривожини сусайди. Одамлар учун давлат нархида тўрт кило гўшт топиш қаҳрамонликка айланди. (Колбаса ва пишлоқ ҳақида гапирмасаям бўлади.) Шу ўринда бир гап. Л.И.Брежневга бешинчи Олтин Юлдуз берилганлиги ҳақидаги Олий Совет қарори ўқиётганда биз Олой бозорига гўшт учун навбатда турган эдик. Шунда бир рус қампири: «Ҳақ олган юлдузинг ёстиққа қадалсин», дея қарғанди. Ҳаммамиз қотиб қолдик. Ҳақиқат шундай аёвсиз бўлади.

Бундай олиб қараганда, биз, жаҳоннинг икки буюк давлатидан бири бўлмиш СССРда етмиш йил мобайнида ҳатто халқнинг энг оддий ҳаётий эҳтиёжини озиқ-овқат масаласи ҳам кўнгилдагидек ҳал этилмади. Катта умуминсоний талабларни қўя туриб, оддий бир меҳнаткаш керак пайтида магазиндан бир кило гўшт ёки бир литр сут сотиб олиб, қозонини қайната олмаса, буни нормал ҳолат деб бўладими? Шундай экан, халқ қанчалик танқид қилса ҳақли. Газетанинг сийқа тили билан айтганда, «биз коммунистлар — авангард» бўлиб уларни мана шу кунга олиб келмадикми?!

Бўладиган гапни айтмоқ керак. Халқимиз узок йиллар мобайнида фақат юқорининг оғзига қараб ўрганиб қолди. Шу туфайли ҳам қуйидан ташаббуслар камроқ чиқяпти. Сабаби ўн, ўн беш йиллар бурун (увдан олдинроқ ҳам) бундай ташаббускорлар тақдирланиш ўрнига жазоланганлар. Жазоланиши керак бўлган айрим жиноятчилар эса, қутулиб қолдилар.

Шу ўринда Сталин давридан бир мисол. Халқнинг виждони бўлган минглаб кишиларни ёлрон айблар асосида оттириб, қаматтириб юборишда бош ролни ўйнаган СССР бош прокурори Вишинский Арбат полициясининг бошлиғи сифатида Владимир Ильич Ленинни қамоққа олишга санкция берган одам эканлигини наҳотки Сталин билмаган бўлса? Қуйиб-пишиб Сталинни оқлашга уринувчи кишилар мана

шу каби ўнлаб оддий фактларни билишармикан ёки ўз ақл доиралари даражасида яна бирор ёлғонни ўйлаб топшармикан? Сталин буни билган. Жуда яхши билган. Фожиа шундаки, унга худди шундай одамлар керак эди. Қўл остидаги «Темиртан»ни истаган пайтида юмшоқ жойига тегиш учун ҳокими мутлоқлар ана шундай бир зот қартани олиб қўядилар. Бу азалдан синалган, тубан бир усулдир. Сталин ҳеч қачон ўзини Лениндан кам деб билмаган. Ҳокимиятни бошқарган йиллари эса у Лениндан қалқон сифатида фойдаланди. В.И.Ленин, И.В.Сталинни бош котибликдан олиш кераклигини қайта-қайта уқтирса-да, ўрнига бирорта кишини тавсия этмади.

Ҳозирда одамлар Брежнев ва унинг салафлари хусусида ҳам бир пайтлар Сталин ҳақида айтилган гапларни такрорламоқдалар. Мусулмончиликда ҳам, бошқа динда ҳам, умуман инсонийлик нуқтаи назаридан яхшими, ёмонми марҳумни оёқ ости қилмайдилар (ҳамма эмас, албатта), мана шу раҳбарлар даврида халқнинг қорни тўйиб, этига жир битди-ку, демоқдалар. Албатта бу гапларда жон бор. Лекин халқнинг ҳаёти бундан ўн чандон яхшироқ бўлиши мумкинлигини шу кишилар ўйлаб кўришармикан? Республикамиздан қирқ минг атрофида одам жинойи жавобгарликка тортилди, деган гап ҳар биримизнинг юрагимизга санчилади. Бу неча юз минглаб тирик етимлар ва келажақда ўзгалар назарида олабўжигга айланиб қоладиган беғуноҳ кишилар демакдир. Жавобгарликка тортилганларнинг барчаси онгли равишда жиноят қилган деб ким айта олади? Булар энг аввало ўша даврда юргизилган сиёсатнинг қурбонларидир. Ўшанда Марказий Комитет биниси олдида ўн фарзандини эргаштирган колхозчи аёлни учратдим. Жуфти ҳалолини озод қилишларини сўраб келибди. Қуним ўтмай қолди, болаларимнинг аҳволини қаранг, устлари юпун, магазинчидан ҳам анча қарз бўлиб қолдик, дейди ер билан битта бўлиб...

Тўрт ёшлар чамасидаги ўғилчаси нима дейди денг: «Аяжон, дадамни кўрсатишмаяпти-ку?!» Ақлимга сиздиrolмайман. Бу гўдакнинг кўзларига қараш ва сўзларини тинглаш учун қандай юрак керак?!

Бола-чақасига ҳафтада икки кило гўшт олиб беришга қурби етмай, ун оши билан оиласини боқаётган оддий дала қоровули билан бойлиги мусодара қилинган обкомнинг биринчи котибини бир солиштириб кўринг-а?!

Наҳотки одамларимиз ўртасидаги тафовут шу қадар улканлашиб кетса. Ахир ўлгандан сўнг суягига қараб қоровул билан обком котибини ажратиб бўлмайди-ку?! Бу порахўр ўша бойликларни бир кун ёки бир ойда топмаган-ку! У бу бойликни неча ўн йиллар мобайнида йиғмаганми? Порани узлуксиз ва катта миқдорда олиб туришнинг бош шarti — ўзини суяб турган «наҳанг»ларга ҳам узатиб турмоқдир. Акс ҳолда бусиз иш битмайди. Узоқ йиллар мобайнида бундай кимсаларнинг эркин ҳаракат қилиши учун шароит яратиб берилди. Том маънодаги жиноятчиларга имконият яратиб берганлар ҳам уларга тенг шерик эмасми?

Кўпчилик кишилар, ўтганларнинг хатоларини айтаверишдан нима фойда, ҳадеб орқага ўнгрилаверамизми, олдинга қарасак бўлмайдами, деган гапни ҳам такрорлашади. Менимча, бу нуқсон ва жиноятларни айтиш ўша марҳумларнинг номини янада қора қилиш учун эмас, балки улар қилган номаъқулчиликларни бугунги ва келажақдаги раҳбарлар такрорламасликлари учун айтилади ва айтилмоғи керак.

Яна бир нарсани таъкидлашни жоиз деб ўйлайман. Маълум бир халқ ёки шахснинг Сталин ёки Брежневга бўлган ижобий ёки салбий муносабати ўша халқ ёки шахснинг маънавий-маърифий даражасини ҳам кўрсатади. Ақллими, аҳмоқми, халқ кимгадир сизғиниб, уни бошига кўтариб яшашни афзал кўради. Кўп ҳолларда оломонга катта демократ эмас, Сталинга ўхшаган даҳшатли диктатор керак. (Менимча, бундай раҳбарлар даври энди қайтиб келмайди.) Демократларнинг устидан масҳара қилиб куладилар, таҳқирлайдилар. Халқ табиатан қўрқувга мойиллиги туфайли баъзи ҳокимлардан ўткинчи пайгамбарлар ясаиди.

Шу ўринда динга муносабат масаласини ҳам қайта кўриб чиқиш лозим, деб ўйлайман. Умуман, исломми, христиан ёки будда диними, улар ҳам марксизм-ленинизм каби бир фалсафадир. Буларга муносабат бизнинг маданиятсизлигимиздан эмас, балки маданиятглилик ва маърифатпарварлигимиздан келиб чиқиши даркор. Биз қаршимиздаги одамни ўз эътиқодимизга ишонтириб, ортимиздан эргаштира олмадикми, унинг эътиқодини тепкилашга ҳам ҳаққимиз йўқ. Республикамизнинг жуда кўп жойларида диний ўчоқ деган баҳона билан қабрлар текисланиб, обидага айланиб қолган чинорлар кесиб ташланди.

Бахмал районидаги Новқа оромгоҳида XIX аср

меъморчилик обидаси бўлиши мачитнинг усти дид-сизларча сувалиб, тепасидаги яримой шакли олиб ташланди. (Ғалати воқеани қарангки, яримой шаклини олиб ташлаган қишлоқ советининг ходими руҳий касалга чалиниб, ишидан ҳам, соғлигидан ҳам ажралди. Эс-ҳуши бутун одам бундай ишга қўл урмайди.) Умуман, инсон фарзанди сўнгги паноҳ топган жойни оёқ ости қилиш қайси дин, миллат ёки элатнинг эътиқодига, қай бир одоб-ахлоқ доирасига тўғри келади. Бу қабилдаги аҳмоқона ишларимиз билан усиз ҳам бизга ишонмай қолган одамларни ўзимиздан бездирамиз-ку! Ахир динга қарши бульдозер билан курашилмайди-ку!

Бизнинг шу йўсиндаги аҳмоқона атеизмимиз бир кун келиб бошимизга бало бўлади. Бекорга М.И.Калинин: «Масжидга кирган коммунист бош кийимини олиши шарт эмас», демаган. Бу билан у художўй бўлиб қолмайди. Ўзининг маданиятли инсон эканлигини, халқни ҳурмат қилишини яна бир бор таъкидлаган бўлади. Ун-ўн беш чоғли қария жаноза ўқиб, отангни мазорга элтсин-у, сен меҳмонхонага кириб, қон босимини баҳона қилиб ётиб олсанг. Бундан катта бебурдлик бўладими? Бу иш ҳам, ўша қарияларга ўз тенгдошини одатдагидек кўмишга монелик қилиш ҳам одамларнинг юзига оёқ қўйишдир. Бир ғалати ҳолат, районда яшовчи амакимга, райкомларингиз саводсиз, думбул одам, дедим. «Ие, аҳмоқ бўлса райком бўлармиди?» — деди амаким устимдан кулиб. Мана бизда халқнинг раҳбарга муносабати. Бизда кишилар бошингга чўпни тик турғизиб қўйса ҳам бўйсун, деган ақидага амал қилиб ўрганишган. Минг афсуслар бўлсинким, биз бу содда одамлар ишончини оёқ ости қилмоққа ўрганиб қолганмиз.

Умуман, қанчалик кўп гапирилмасин, бизда кадрларни (арабча қодир сўзидан келиб чиққан) танлаш ва бирор юқори лавозимга тавсия этиш услуги етарли такомиллашмаган. Дейлик, вилоят партия қўмитасининг биринчи котиби ёки вилоят ижро раисини пленумда ёки сессияда «сайлаш»га тавсия этишни узоғи билан бир-икки киши ҳал қилади. Марказдагилар бир гапни билар деб, вилоят партия қўмитаси аъзолари ёки вилоят-Совети депутатлари юқоридан кимни тавсия этишса, сайлайверадилар. Ўз вақтида уйларидан миллионлаб сўм бойлик топилган вилоят партия қўмитасининг биринчи ко-

ийблари ҳам шу йўсинда «сайланган»лар. Бирор юк-сак лавозимга тавсия этилаётган киши юқоридаги жараён олдида ерли халқ билан учрашса, одамлар дардини эшитса, ўз режалари билан ўртоқлашса, энг муҳими, олдига қўйилган муаммоларни ҳал қила олишга қурби етишини чамалаб кўрса, умуман, ўзи ҳақида халқда тасаввур уйғотса бўлмайдами? Ахир бу демократиянинг оддий шартлари-ку. Умрида Ўрта Осиёни кўрмаган бир кишини Магадан ё Москвадан олиб келиб, юқори партия ва совет органларига «сайлаб», битта вялоятни тошшириб қўйиш ҳам демократияга кирадами? Инқилобдан илгари подшо истаган одамни истаган жойига губернатор, қўмондон ёки полиция бошлиғи қилиб юбораверган. Бизнинг ундан фарқимиз бўлса керак. Бу нарса биргина ерли халққа эмас, шу ерда яшовчи бошқа миллат вакилларига ҳам ишончсизликдир. Ҳалати томони шундаки, ҳатто чор амалдорлари ҳам халқ олдига миллий либосда чиққанлар...

Қайта қуриш шиорлар ва устма-уст мажлислар ўтказиш билан амалга ошмайди. «Беш сўмлик юмшнинг ўн беш сўмга битадиган бўлиб қолди-ку, ука! Қайта қуриш деганинг шуми?!» Бу гапни бир эмас, ўнлаб одамлардан эшитдим. Бу одамларнинг аҳволини англамоқ керак. Фарзанди ёки жигари ўлим тўшагида ётганида, у ҳаётини инсонлар фожиаси устига қурадиган аптекачи билан тортишиб ўтирмайди. Қизиқ, жамиятда ўзгаришлар, ур-сур бўлиб турганда айбдор олғирлар қолиб кетиб, содда ва дўлворлар тузоққа илинади.

Ўттиз еттинчи йиллар бедодликлари, қирқинчи йиллар охирининг фожиалари, олтмишинчи йиллар бошларидаги маънавий ва иқтисодий ўпирилишлар, сўнгги йиллардаги узоқ давом этган турғунлик даври, бугунги кундаги ер ва табиатнинг аянчли аҳволи, Орол фалокати — бунинг ҳаммаси халқимиз қалбидаги дардли оғриқдир. Хато ва нуқсонларнинг ҳам чегараси бўлиши керак. Биз бу аламли оғриқларни даволамас эканмиз, у янада газак олади. Акс ҳолда нима учун яшайпмиз?..

Бутун ижтимоий-сиёсий, маънавий-маърифий ва социал-иқтисодий соҳалар қайта қуришдан нажот кутмоқда. Яқинда («ЛГ») Распутин: «Дунёда биздек хотирасиз мамлакат йўқ», деди алам билан. Бунга мен бизда эса Ўзбекистондек хотирасиз республика

йўқ, дея қўшгим келади. Ахир Самарқанддаги ўнлаб осори атиқалар, Шаҳрисабздаги Оқсарой, Бухоро ва Хивадаги меъморчилик обидаларининг аҳволини кўриб туриб, виждонимизга аза тутаверсак бўлади, дея ўйлайсан киши.

Битта бригада пахта планини бажарса, бутун Иттифоққа жар соламыз. Лекин мангуликка дахлдор бўлган мана шу обидаларни таъмирлаш, уни кўз қорачиғидек асрашдек масъул, тарихий уни билан ҳеч ким жиддий шуғулланмайди. Агар мана шу маърифий ишда силжиш бўлмас экан, авлодлар олдида бир умр юзимиз шувут бўлиб қолажак!

Медицина ва маорифнинг аҳволи-чи? Бу соҳаларда тубдан ўзгариш бўлмас экан, қайта қуриш ғояси томир отмади деяверинг. Шифохона дея аталмиш бу даргоҳларга бемалол жойлаша олмасликни биламиз. Амаллаб жойлашдингиз ҳам дейлик. Қани энди «одамгарчилик» қилмасдан туриб, тузук-қуруқ давола-ниб кўринг-чи? (Бир палатада эллик нафаргача беморлар ётадиган касалхоналаримиз бор.) Ахир бу аҳволга қачонлардир чек қўйилиши керак эмасми? Усиз ҳам медицина ходимларининг масъулиятсизлиги, ноқобиллиги, малакасизлиги ва касбига хпёнати туфайли қанчалаб одамлар ҳалок бўлаётганлигини ким инкор этади?

Ўзи тарбияланишга муҳтож (ҳаммаси эмас албатта) айрим мураббийларимиз маърифатли инсонни эмас, шунчаки хат-саводли кишиларни ишлаб чиқармоқдалар. Мендаги жуда кўплаб аниқ маълумотларга қараганда, олий ўқув юртларига киришнинг нархи янада ошиб кетган. Қайта қуриш ва жадаллаштириш кўнлар учун «бир нималик» бўлиб қолнишга хизмат қилаётир.

Бозорнинг қимматлашиб бораётганини айтмай-сизми? Ойлик билан тирикчилик қилувчи одамнинг бозорга киришга юраги безиллайди. Шарқда ҳеч қачон бозор бу қадар қимматланмаган. Болаларимиз боғу роғлар ўлкасида яшаб туриб, тузук-қуруқ мевачева еёлмайдиган бўлиб қолдилар. (Уларнинг нормадагидан кам гўшт ва суг маҳсулотлари ейиши ҳақида айтмай қўя қолай.) ГДРда бўлганимда (жуда кўп мамлакатларда шундай) болалар кийим-кечакларининг арзонлигидан ҳайратга тушдим. Бизда эса битта болангизни бошдан-оёқ кийинтиришга ойлик маошингиз ҳам етмайди. Айрим раҳбарлар мана

шу каби масалаларни чуқур ўйлаб кўришлари ва зарур тадбирлар белгилашлари шарт деб ўйлайман. Айниқса, Ўзбекистондек болажон республикада бу ҳаёт-мамот масаласидир.

...Биз ҳақиқатни яшира олмаймиз. Биздан ақллироқ ва диёнатлироқ авлодлар бир кун келиб, албатта, оқни оққа, қорани қорага ажратиб оладилар. Улар назарида гоят ожиз ва виждонсиз кўринмаслик учун бирор ишни қойиллатмасак-да, тўғри гапни айтиб ўтмоғимиз керак. Вақти-соати келиб, улар ота-боболари бу қадар қўрқоқ, нодон бўлганидан азоб чекмасинлар.

Йўл қўйилган хато ҳамда жиноятларнинг ўрнини қоплаш учун қайта қуриш шиори ўртага ташланди. Бу шундан сўнг ҳамма нарса қайта қурилиб, ўзгариб қолади, деган гап эмас. Бу — даставвал ота-боболаримиз амал қилиб келган умуминсоний ҳаёт тартиблари асосида ишлаб, одамдек яшай билмоқ демакдир. Ҳар бир халқнинг қай даражада яшаши унинг ўз ўтмишига муносабати, турмуш маданияти ва келажакка қай даражада ишониши заминига қурилади. Мен оптимист одамман. Халқнинг, лаҳад ёқасида ҳам умид яшайди, деган иборасини бот-бот ёдга оламан.

1987 йил.

ҲАҚИҚАТНИ ҲАЙҚИРИБ АЙТ

Модомики, майда-чуйдаларда ўзгариш кўринмас экан, уни йирик нарсаларда ахтаришнинг ўзи бефойдадир.

ЧЕХОВ

Негадир биз она тупроқ, она ер ва Ватан дея аталмиш улуғ тушунчаларни дуч келган жойда ишлатаверишга ўрганб ва кўникиб қолдик. «Минбар жанглари»да эса бу сўзларни ҳеч бир ҳис-ҳаяжонсиз, совуққонлик билан такрорлаймиз...

Ватан ҳақида ким лоқайдлик билан бамайлихотир гапиргани мумкин? Она табиат ва она ер тақдири

ҳақида гап кетганда ким бепарво тинглаши мумкин? Хошлар ва эътиқодсизлар.

Ватан деганда мен ер ва табиатнинг асл ҳолатини тушунаман. Бу бетакрор туйғу ям-яшил арчазорлар қоллаган новвотқирра тоғлар, қорлар эрий бошлаганда кўпириб оқадиган тошқин сойлар, эндиликда деярли қолмаган кўм-кўк яйловлар ва қир-адирлар тимсолида кўз ўнгимда гавдаланиб, онгимда намоён бўлади.

Хўш, бизда ана шу асл ҳолат борми? Биз уни сақлай олдикми? Менимча, бу саволга жавоб бериш осон эмас. Фақат, бу нарса бор эди, дея жавоб бериш мумкин. Хўш, унда Ватан туйғуси-чи?.. Мен қатъий бир фикрга келдимки, табиат асл ҳолатининг бузилиши инсонларда Ватан туйғусини ҳам чучмаллаштириб, бора-бора уни мавҳум бир тушунчага айлантиради. Қанчалик оғир бўлмасин, буни тан олмасликнинг иложи йўқ...

Бу ҳақда ўйлар эканман, беихтиёр, хаёлимда ям-яшил ва чексиз Россия кенгликлари жонланади. Бугунги кунда Россия ўрмонлари дунё ўрмон бойлигининг тўртдан бир қисмини ташкил этиши ва ўй бир миллион гектардан иборат бу зангори гўшаларда нафақат рус халқи, балки бутун инсониятнинг келажакни яшаётганини ҳис этиш нақадар мароқли ва ҳузурбахш. Шунча ўрмони бор юрт учун янги ўрмонлар яратиш ортиқчадай туюлади киши назарида. Бироқ аслида ундай эмас. Россияда томорқасига помидор экишмаса-да, кесилган ўрмонлар ўрнини тўлдириб, янги ўрмонлар барпо этиш удумга айланиб қолган. Назаримда, худди мана шу нуқтада табиатнинг буюклиги билан халқнинг буюклиги тутаниб кетгандек. Мана шундай — оёқ ости қилинмаган, кўз қорачиғидек асралган жойларгина табиатнинг буюклигига, унинг қудратига тимсол бўла олади ва шундай, табиатан баркамол юртлардангина буюк инсонлар етишиб чиқади. Мен илк бор май оғушида чайқалиб ётган Волга ва у томон прмоқларга айланиб қолган қўлларини чўзганча ясташиб ётган, гўзаллиги юракка сиғмас водийларни кўрганда Чехов ва Крамской, Пушкин ва Чайковский, Толстой ва Рублёв каби ўнлаб буюклар фақат мана шундай юртлардан чиқishi мумкинлигига имон келтирганман.

Шу ўринда, беихтиёр, арнасойлик бригадир билан бўлган бир суҳбатни эслайман...

«Бу катталаримизга тушунмай қолдим, ука, — деган эди бармоқларини ёзиб, елкасини қисаркан.— Тоиров обком бўлганда йўл бўйи ва дала бошларига уч қатордан қарағай ва қайрағоч эктирганди. Бизнинг жазирамада тангадек соя ҳам катта гаплагини яхши биласиз. У кишидан кейинги обком: «Кўп ер беҳуда кетибди», деб дарахтларнинг бир қаторини кестириб ташлади. Ундан кейингиси эса: «Пахтага соя ташлаяпти», деб яна бир қаторини кестирди. Эндиги обкомимиз бўлса ерни қизганиб, қолган бир қатор дарахтларни ҳам кесиб ташлашни буюрибди. Ахир битта ниҳол одамларга соя берадиган бўлгунига қадар бир йигитнинг умри ўтади. Нега энди дуч келган раҳбар хаёлига келган ишни қилдираверади? Нега район ва совхоз раҳбарлари уларга эътироз билдиришмайди? Наҳотки амал курсиси деб одамлар ҳамма нарсага тайёр туришса? Тўғри, бу обкомимиз областда теракзорларни кўпайтиришни бошлади. Қурилиш материаллари камёб бўлган бизнинг жойлар учун бу ҳар тарафлама қулай. Аммо бу хайрли ишни барқ уриб яшнаб турган ўн беш-йигирма йиллик дарахтларни кесдириш эвазига қилиш керакмикан? Арнасойнинг қумларни уюм-уюм қилиб кўчириб юрадиган шамолини биласиз. Бундай шароитда бир туп дарахтни кесиш... Тағин исм-фамилиямни газетага ёзиб юрманг. Область катталарига нега тил теккиздинг деб, районимиз раҳбарлари менга кун беришмайди. Айниқса, директоримиз. Катталарни кўрса шайтонлаб қолади... Ҳақиқат, ҳақиқат деймиз-у, унга рўбарў келганда кўпимизнинг умр бўйи қилган тоат-ибодатимиз бир пул бўлади...»

Бу — деҳқон, оддий ўнбоши кўриб турган ҳақиқат. Бироқ, у кўрмайдиган ва билмайдиган, фақат тор доирадаги мутахассисларгагина маълум бўлган яна бир аянчлироқ ҳақиқат бор...

Бизга маълумки, инсон организми кислород қабул қилиб, карбонат ангидрид чиқаради. Дов-дарахт ва ўсимликлар ёруғликда фотосинтез натижасида карбонат ангидрид қабул қилиб, биз учун кислород беради. Республикаимизнинг миллионлаб гектар майдонини (пландан ташқари экиладиган пахта майдонларини ҳам ҳисобга олинг) эгаллаб ётган (боғ-роғлар, сабзавот ва полиз майдонларини, бедапоярларни қисиб ташлаган) ғўза кундуз кунин барча ўсимликлар сингарини нафас олади. Кечаси эса атрофдаги ҳар қандай

Ўсимликдан кўп карбонат ангидрид чиқариб, кислотарод қабул қилади. Ўзбекистондаги жуда кенг миқёсли пахта майдонларини кўз олдингизга келтириб, бунча миқдордаги ўсимлик учун қўшимча яна қанча кислотарод кераклигини тасаввур этиш қийин эмас. Бунинг устига пахта майдонларига сочиладиган турли хил кимёвий дорилар... Баҳор тугамаёқ ўт-ўлан қовжираб қоладиган Арнасой даштларидаги аҳволни ҳам, ярим тунда эгатга эгилиб, пашшага таланиб, сув тараётган сувчининг қандай нафас олишини ҳам бир кўз олдимизга келтирайлик-а?.. Ҳа, бизда барча учун баробар бўлган тоза ҳаво, кислотарод ҳам тақчил бўлиб қолди!..

Бундан ўн йиллар чамаси бурун Зомин ва Бахмал ўрмон хўжаликлари оралигидаги юз минг гектар арчазордан (бу ерда ўсимлик ва ҳайвонот дунёсининг тури беҳисоб) иборат тоғларда Ўзбекистон халқ боғи ташиқил этилган эди. Зомин сув омборидан ўтиб, тоғ оралишингиз билан халқ боғи бошланишини билдирадиган улкан йўл кўрсаткичига дуч келасиз. Вужудингни гурур ва қувонч аралаш илиқ бир ҳис қоплайди. Шундай азамат тоғлари, биллур сойлари ва барқутмисол арчазорлари бор Ватанда яшаётганингдан кўксинг қаршингдаги қоялар каби кўтарилади. Юрагингнинг туб-тубидан сизиб келиб, бўғзингга қадалиб қолган туйғудан вужудинг жимирлаб, кўзинг ёшланиб кетади. Мана шу она заминнинг ҳар бир гиёҳини кўзингга суртгинг, ҳар бир тошини ўпгинг келади. Дарвоқе бу ерларнинг ёзи салқин, намлиги ҳар қандай бемор учун даво ҳисоблангувчи ҳавосини мутахассислар Швейцария ҳавосида устун қўядилар.

Ҳатто Америка Қўшма Штатларининг Техас штатидан олтин баробарига келтирилган «Санта-Гертруда» зотли алоҳида парваришталаб, гўштбоп қорамолларга ҳам фақат Бахмалнинг сўлим табиати мос келган.

Лекин халқимизнинг, авлодларимизнинг келажаги бўлмиш бу жаннатмакон жойларининг аҳволи қалай? Ҳеч бўлмаганда, йирик шаҳарлардан йироқ мана шу хилватгоҳлар омон сақланаётгандир, дея ўйларсиз. Ўз халқининг орзу-умидларидан воқиф, унинг туб мақсадларини ҳис эта билган кишининг бу ҳақда ўйламаслиги мумкин эмас.

Сой оралаб келаётгандаги нефтихор туйғуси қоялар ўртасида афсонавий кўринадиган Супа текислиги

томон ўрлаган сари ачиниш ва азоб ҳиссига айлана боради. Кўзингиз тушган қурилиш объектлари ва бошқа нарсалар гўёки бу жойлар унутилгандек, ким нимани хоҳласа шуни қилаётгандек таассурот қолдиради. Қорли чўққилардан отилиб тушаётган сой ва шаршара этагига қурилган шинамгина айвон ва меҳмонхона ландшафтга уйғунлашиб кетган. Бироқ осмонлар қоя бағрида қурилган ўн олти қаватли санаторий биноси негадир бу ердаги табиийлик ва сокинликка дахл солгандек. Теварак-атрофдаги маиший объектлар эса, кўнгилни янада хижил қилади.

Тўғри, дам олиш уйлари, санаторийлар бизга керак. Буларнинг ҳаммаси инсон бахт-саодати учун албатта. Бироқ, дуч келган хилват гўшани «юксақ суръатларда ўзлаштириб», турли дам олиш масканларини қуриб ташлайвериш шартмикан? Келажак авлодлар учун табиатнинг инсон қўли тегмаган бўлаклари, керак бўлса даштлар, ботқоқлик ва тўқайзорлар ҳам сақланиши лозим эмасми? Болтиқбўйи республикаларида йўқ бўлиб кетган ботқоқлик ва тўқайзорни қайтадан тиклашаётган бугунги кунда биз тўқай ва яйловлар нари турсин, тоғларимиздан ҳам ажралиб ўтирсак...

Айтишларича, бу санаторий оналар ва чақалоқларга мўлжалланган экан. Балки мен ноҳақдирман. Бироқ денгиз сатҳидан 2000 метр баландликда, кислород нисбатан сийрак, қиш оғир кечадиган бундай жойларда эндигина кўзи ёриган оналар ва чақалоқлар ўзларини қандай ҳис этар эканлар? Қишнинг қировли кунларида туман марказидан ғоят узоқ ва тоғ ичкарасида бўлган бу санаторийга келиб-кетиш ва таъминот масаласи ҳам пухта ўйланганмикан? Шу объект пастроқда, Зоминсой бўйидаги пионер лагерлари ён-вериди қурилса бўлмасмиди?

Урф-одатимиз бўйича тўрға пойафзал билан ўтилмайди. Ота-боболаримиз ҳам ёғоч ва ўтинни тоғнинг этагидан тайёрлашган. Тоғнинг юқори қисмидаги минг йиллик арчалар муқаддас саналиб, уларга ҳеч ким болта теккизмаган. Сурувлар ҳам асосан тоғ этакларида боқилган. Халқ боғи, Жиззах, Зомин ва Бахмал ўрмон хўжаликлари бўйлаб кезаркансиз, бу ерда табиатнинг на тўри, на пойгаги борлигини ҳис этасиз. Тоғларнинг ноёб ўсимликлар ва зиравор ўтлар ўсадиган юқори қисми алоҳида муҳофаза қилиниши керак. Қорамол подалари ва сурувлар бу ерларга ораламаслиги даркор. Бироқ бу ўрмон хўжаликлари ва шу

теварак-атрофдаги совхозлар учун ҳеч қандай қонун-қоида йўқ ҳисоб. Ҳамма нарсани ушбу хўжалик раҳбарларининг ўзаро «келишув»лари, яйловлардан фойдаланганлик учун совхознинг ўрмон хўжалиги кассасига номигагина пул тўлаб қўйиши ҳал қилади. Ҳатто айрим хўжаликларнинг раҳбарлари тоғларни қўшни республика ва областлардан келадиган чакана (шахсий қўйлар отари) сурувларнинг бош чўпонларига нақд пулга сотадилар.

Оқибат натижада эса Ойқор, Моргузар ва Зомин тоғларидаги кўнлаб ноёб ўсимликлар йўқолиб кетаётир. Тўғри, илгарилари ҳам бу ерларда моллар юрган-ку, дейиш мумкин. Бироқ илгари ўнта қўй ўтлаган адирда ҳозир бутун бошли отар ёйилиб юрибди. Мол туёғи тегавериб қотиб кетган ерга тушган ҳар қандай уруғ ҳам кўкармайди. Гиёҳлар кўкармаган адирларда эса булоқлар ва аста-секин довдарахтлар барҳам топа боради.

Бахмал ўрмон хўжалигининг Боғмозорсой участкаси—Ойқор тоғининг энг сўлим гўшаларидан бири. Ўнлаб километр масофага чўзилган сойни тўлдириб, чайқалиб ётган самбиттоллар оралаб бўз ерда оёқ-яланг юрганда га минг йиллик чинорлар соясида тиниқ осмонга термулиб ётганда мана шу бетакрор замин ва эл фарзанди эканлигинингдан тоғу тошни акс садога кўмиб ҳайқиргинг келади. Минг бир тусда товланаётган тошчаларни ўйнатиб оқаётган зилол сойнинг шарқираши орзу-умидларининг акс садоси каби янграйди...

Лекин... Лекин Боғмозорсойга туташ сўл тарафдаги сойда қад кўтариб турган XVIII аср меъморчилигининг ноёб обидаси ҳисобланмиш, эндиликда ташландиқ жойга айланиб қолган мачитга кўзинг тушиб, дилинг хуфтон бўлади. Наҳотки ота-боболар меҳнати, халқ санъати шунчалик оёқ ости бўлса, деган фикр хаёлингни тарк этмайди. Бу обиданинг аҳволдан беҳабар одамнинг ўзи йўқ. Бойси Боғмозорсой Бахмалда катта-кичик, ҳамма дам оладиган маскандир.

Халқнинг маънавий юксалишини эмас, қандай қилиб бўлмасин одамлар кўзига яхши кўришиб, номигагина партиявий ижрочилик вазифасини ўтаб юрган раҳбарларга дуч келганда қайта қуриш қанчалик секин одимлаётганини, ҳали жуда кўп масъул кишиларимиз бу гапнинг маъносига етишмаётганини,

олга сурилайтган кечиктириб бўлмас ҳаётий масалалар ҳақида ҳатто тасаввурга ҳам эга эмасликларини билиб, ёқа ушлайсан.

Одамларимиз ҳаёт ва табиатнинг шунчаки оддий нормаларини бузишга оdatланиб қолдилар. Тўлиб-тошиб оқиб турган сойни бўғиб, сув омбори ясаймиз ёки лотокларга солиб, экинзорларга олиб кетамиз. Яшил ўтлоқларни бузиб, чим ўйиб оламиз. Ёввойи ўрдак, қирғовул ва бошқа жониворлар қишлайдиган тўқайнинг сувини қочириб, экин экамиз. Кўзимизга мўмай даромад, учқур «Жигули» ва кўкрагимизда шақирлаб турган орден ва медаллардан бошқа нарса кўринмай қолади.

Бизни одам қилган ер ҳам жонли бир тана эканлигини, у ҳам дов-дарахт ва гиёҳлар, сув орқали нафас олишини ҳатто хат-саводсиз ота-боболаримиз ҳам билганлар. Табиатга шак келтирмаганлар. Улар миллион йиллардан бери инсоният амал қилиб келган табиат ва ҳаёт нормалари асосида яшаганлар. Биз эса халқ заковати ва хотирасида сақланиб келган, ҳеч қаерда қайд этилмаган бу эътиқодларни оёқ ости қилдик.

Москвалик бир дўстим уйда асраш учун бир туп саксовул олиб келишимни илтимос қилганди. Ҳар гал Жиззахдан Гулистон томон юрсам беихтиёр дўстимнинг шу гапи ёдимга тушади ва уни бажара олмаганимдан хижолат чекаман. Бироқ бир туп саксовулни кесишга эса ҳеч журъат этолмайман. Бўстон шаҳридан ўтишингиз билан йўлнинг икки тарафида Ўрта Осиёдаги энг ноёб саксовулзорлар бошланади. Бу ажойиб ўсимлик ҳақида гап кетганда албатта, унинг ўтин сифатидаги хусусиятини сўзлайдилар. Аммо унинг барқ уриб ўсиб тургандаги гўзаллигини ҳамма ҳам тасаввур эта олмаса керак. Сабаби уни кўрганларга қараганда кўрмаганлар кўпроқ. Анча жойгача йўл ёқалаб сизга ҳамроҳ бўлиб боргувчи барқамол саксовулзор бу яқин атрофда бошқа учрамайди. Унинг гайритабиий гадир-будур танаси уруш йиллари белини боғлаб ғалла ўрган, янчган, қоп орқалаган энамнинг эрта ажин босган юзларини ва қоқсуяк бўлиб қолган қўлларини эслатади. Ховостгача, қарийб юз километрга чўзилган бу саксовулзорларни чет эллик сайёҳлар қайта-қайта суратга олишганини, танасини силаб, ундан кўз узолмаганларини айтгани ножоиз бўлмаса керак, деб ўйлайман. Дашт изгирили-

га кўкрак тутиб турган бу инсонсифат дарахтларга, кўз илгамас кенгликларга термулиб, ана шу заминнинг бир парчаси эканлигинини таъкидлаётгандай маҳзун чайқалаётган ҳар бир саксовулни қучиб, унинг дардини дунёга айтгинг келади...

Лекин... Лекин шундоққина кўз ўнгингда, сурувиши ёйиб юрган чўпон ёки бошқа биров шокилалари осилиб турган қирқ йиллик саксовулга бепарвогина болта уради... Болалар қий-чув кўтариб, унинг шохларини синдириб, ўйнайдилар... Болтанинг зарби юрагингда акс садо беради.

Ҳа, бу бетакрор саксовулзор қаровсиз ва ҳимоясиз. Бу йўлдан кунда бир эмас, бир неча бор ўтадиган катта-кичик раҳбарлар эртақлардагидек афсонавий саксовулзорнинг тақдирини ўйлашмайди. Бу нарса уларнинг назарида ҳатто бачкана ва кулгили туюлиши ҳам мумкин. Бир камим саксовулларни қўриқлаш қолувди, дейишлари мумкин. Бироқ бу саксовулзорлар йўқ бўлиб кетгач, улар бундан нолиб, илғорлар қаторида аюҳаннос солмасликларига ҳеч ким кафилик бера олмайди...

Ёки ёқа ушлайдиган яна бир ҳолат. Одатда чинор ва арча ўсиб, соя берадиган бўлгандан кейин буталмайди. Жиззах шаҳрига раҳбар бўлиб келган бир киши эса, ўн беш-йигирма ёшли чинорларни шип-шийдон қилиб буташни буюрибди. Ильяч райкоми олдйда қарийб учигача буталган арчаларни кўриб, юрагинг эзилди. Энди бу дарахтлар ўсишдан тўхтаб, қуриydi. Ахир арча ва чинорни шохсиз тасаввур этиб бўлади-ми? Наҳотки биз боғдорчиликнинг оддий қонун-қоидаларини билмасак?

Хатирчида бир воқеани айтиб беришди. Колхозлардан бирида авжи ҳосилга кирган боғни кесишибди. Сабаби, бу боққа биринчи ниҳолни республиканинг собиқ раҳбари Шароф Рашидов эгкан экан. Ахир боғда нима айб?

Жиззахдан Самарқандга чиқаверишдаги «Лисая гора» массиви вилоят партия кўмитасининг собиқ биринчи котиби Саид Тоировнинг ташаббуси билан обод қилинган эди. Бироқ, у вилоятдан кетгач, боққа кимдир ўт қўйиб юборди... Қолган дарахтларнинг бир қисми эса, сувсизликдан қуриб битди. Лекин... обком дачасига худди шу боғ этагидан ўтилади...

Биз узоқ йиллар мобайнида ярим ҳақиқатни айтиб, керак бўлса байроқ қилиб келдик. Шу боис

билиб-билмай ўзлигимиздан чекиниб яшадик. Юксак эътиқодлар учун олиб бораётган курашимиз ҳам сусайди. Аҳвол шу даражага бориб етдики, кўшларнинг жинояти қаҳрамонликка айлантирилди. Хато билан жиноят ўртасидаги девор яқсон бўлди.

... Қишлоғимизда Нурмон бобо деган касиб бўларди. «Болам, ҳақиқатчи бўлсанг ҳам одамлар кўзига олабўжидек кўриниб қоласан. Айниқса уни ҳайқириб айтсанг... йўлдан олиб ташлашади», дерди у киши бизга насиҳат қилган бўлиб. Тан олмай илож йўқ, бу халқда бор гап...

Нурмон бобо! Мен Сизни қоралай олмайман! Ҳақиқат доимо аччиқ ва даҳшатли бўлади! Сиз яшаган даврда эмас, минг афсуслар бўлсинким яқин-яқинларгача, у ёғини сўрасангиз, бугунги кунда ҳам сиз нисбатан ҳақсиз! Рухингиз шод бўлсин, Нурмон бобо! Сиз бугунги кунларга етмадингиз! Ҳақиқат ҳайқириб айтиладиган кунлар ўлмасак бизга насиб эгадиганга ўхшайди! Фақат энди кўз тегмаса, чалғиб кетмасак, ҳўл-қуруққа баробар ўт қўйиб юборавермасак, ҳар қандай раҳбарлик ва даврга мослашаверадиган буқаламунлар оқимнинг юзига чиқиб олинавермаса бўлгани! Бонси ҳеч қачон ва ҳар қандай эзгу иш ўзига осонликча йўл тополмайди!

Зеро, энди ҳақиқатни ўзгача овоз билан айтиб ҳам бўлмайди!

1987 йил.

КАТТА ҲАҚИҚАТ НУРИ

(Биринчи мақола)

Министр бўлгандан кўра тўғри гапни айтган маъқул!

ЖОРЕС

Ёзмоққа ўтирдим дегунча беихтиёр асабийлаша бошлаймай. Ўйлаб кўрсам, бунинг икки сабаби бор экан. Биринчидан, жамиятимиздаги, ҳаётимиздаги муаммо, нуқсон охиригача ўйланмаган ва номақбул ишларнинг кўплиги бўлса, иккинчидан, оқ қоғозга тўкилган дардларингнинг ўзинг истагандек матбуот юзини кўрмаслиги, гапингнинг халққа ярим овозда етиб боришиндир. Иттифоқ миқёсида қайта қуриш

роят қийинчилик билан бўлса-да, одимламоқда. Ҳали катта ишларни амалга ошира олмайётган бўлсак-да, одамлар даражаларига қараб, ичларида йиллар давомида йиғилиб қолган дардларини айтмоқдалар. Беш-ўн йил бурун бугунги кундагидек кўнглингдани айтиш мумкин бўлишини кўпчилигимиз тасаввур ҳам эта олмас эдик.

Приморье ўлкасидан, ҳамюрт солдатдан олган мактубни ўқиб, янада асабийлашаман... «Нима қилишни билмай, аламимдан сизга хат ёзаяман. Мени партиа аъзолигига номзодликка қабул қилмай, ҳужжатларимни қўлимга қайтариб беришди... Бошланғич ташкилотдан, полкдан ўтгандим. Дивизияда қайтаришди. «Ўзбеклар иши... рашидовшина, одиловшина... Сизларга ишониш қийин. Ўз юртинга бориб ўт», деди формасига зўра сирадиган генерал. Индамай бошимни эгиб чиқиб кетдим. Хўрлигим келди. Агар бизда ўша шина-шиналар бўлган бўлса, у брежневизмдан бошланганини, бу парса, ўша давр учун типик воқеа эканлигини, менга нисбатан қилинган муносабат хўрлашнинг бир кўриниши эканлигини айта олмадим. Аке ҳолда ҳужжатларимни булғаб, ёмон отликқа чиқаришар эди. Бироқ, мени ожиз йиғит экап, деб ўйламам. Тирик эканман ҳақиқат учун курашаман...»

— Дада, коммунизмда шакар емайми? — магазиндан қуруқ нон кўтариб қайтиб келган ўғлим хайратланиб, катта-катта кўзларини менга қадайдди. — Магазинчи она айттила...

Ҳа, бола сотувчининг заҳархандасини тушунмаган, албатта. Лекин биз — ёши улуғлар, шу пайтгача юз берган ва бераётган катта-катта жиноят ҳамда нуқсонлар олдида мана шу боладек алданиб келмадикми? Алданаётганимизни сезганда ҳам виждонимиз овозига қулоқ солишдан ўзимизни олиб қочмадикми?

Ҳа, айрим жойларда қайта қуриш шiori остида кўз кўриб, қулоқ эшитмаган номаъқул ишлар ҳам қилинмоқда. Ҳар қандай тегиримоннинг дўлига тушса, бутун чиқа оладиган кишилар эса, ўзларининг шarti кетиб парти қолган қиёфаларини қайта қуриш шiori остида пардозламоқдалар. Ҳозирча уларнинг кўпчилиги бу ишнинг уddасидан чиқа олишяпти. Чортоқ сари улоқни элтаётган тулпорлар тўдасида улар минган қирчанги байталнинг ҳам шатқоқ ёпишган паҳмоқ думи кўриниб турибди. Байтал ҳолдан тойиб

Йиқилгач, балки улар оёқяланг бўлиб чопишар. Бу эса хавфли. Тулпорлар оёғи остида қолиб кетишлари мумкин...

Бир қур одамларимиз эса одатдагидек сукут сақлаб, қорнилари тўқлиги-ю, устилари бутлигига мағрур бўлиб, томошабинлик қилмоқдалар. Албатта буларни ҳам батамом қоралаб бўлмайди. Савоб иш қиламан, деб бировнинг кўзини чиқариб қўйгандан кўра, тек турган маъқулдир балки. Узоқ йиллар мобайнида бизнинг аждовларимизни эшитавериб, уларнинг терилари қотиб кетган чамаси. Шў боис айримлар қайта қуришга навбатдаги яна бир тарғибот ва ташвиқот мавсуми деб қарамоқда. Уларнинг бундай хаёлга боришларига эса, яна ўзимиз сабабчи бўляемиз. Агар худди илгаригидек ён-веримизга қарамай, яна байроқни кўтариб чопишга зўр берсак, қайта қуришни қайта қуришга айлантиришимиз ҳеч гап эмас. Москва матбуоти таъкидлаётганидек, агар қайта қуриш муваффақиятсизликка учрар экан, бунга унга қаршилар эмас, унинг тепасида турганлар айбдордир. Халқ бугун кечқурун «Время» программаси орқали М.С.Горбачевнинг оғзидан бир гапни эшитса, у яшаётган районда мутлақо бу гапнинг тескарисы қилинаётган бўлади. Бизда ҳали жуда кўп раҳбарлар (барча бўғинда) қайта қуришни амалга ошириш нари турсин, ҳатто бу гоёни англаб етганлари йўқ ва англаб етолмасликлари ҳам мумкин. Партия, давлат ва ҳукумат органларини ҳали-замон жамиятни бугунги аҳволга олиб келган кишилардан тозалаб бўлмайди ва бунинг иложи ҳам йўқдир балки. Ёш авлод ҳам бирданга масъулиятни бўйнига олишга тайёрмикан?

Хўш, дўшнини ёнга олиб қўйиб, ўйлаб кўрайликчи, бугунги инқилобий жараёнда қандай шахслар яловбардор бўлиши керак? Ҳамма олий маълумотли, турли раҳбарлик лавозимларида ишлаб келган ва Слий партия мактабини битирган киши халқни ортидан эргаштира оладиган раҳбар эканлигига ким кафиллик бера олади? Буларнинг бир қисми бугун бизга қўшилиб Сталиннинг гўрига гишт қалаб турган бўлса-да (улар буни қайта қуриш деб ўйласалар керак), доҳий руҳи кўпчилигининг қон-қонига сингиб кетган. Улар эсларини танигандан бошлаб, бу эътиқод онларига қарийб худо шаклида ўрнашиб қолган. Уларни бу ихлосдан мосуво этиш оёқ-қўлларини кесиб билан

Жиззах области раҳбарларидан бири каттақон йиғинда: «Ўртоқлар, юқоридан кўрсатма бор. Энди тўрттадан ортиқ фарзанд кўриш мумкин эмас. Озиқ-овқат, боғча, мактаб ва касалхона етишмаётир!»—дебди. Ҳар бир масалага қўзилатиш кампаниясига қарагандек ёндашадиган бундай калла олардан халқ аллақачон чарчаган. Хайриятки, бир онахон чиқиб, бу калтабиннинг оғзига бошлаб урибди. Оилани планлаштириш деган маданиятсиз иборани ўйлаб топиб, эр-хотин ёки узоғи билан гинеколог кабинетида ҳал бўладиган ғоят нозик ахлоқий ишни ахлоқсизларча газета саҳифаларига ва мажлисларга олиб чиқиб, билиб-билмай ота-оналаримизнинг иззат-нафсига тегиб қўйдик. Халқимизда ит бўл, қуш бўл, кўп бўл, деган гап бор. Кўпчилик бўлиш ҳеч қачон ва ҳеч бир замонда, ҳеч бир элга ва халққа зиён келтирмаган. Мамлакатнинг бир бурчагида кўп болалилар рағбатлантирилса-ю, иккинчи бурчагида бунинг акси бўлса. Бу диёнатдан эмас ахир. Бунинг ўрнига халқнинг маданиятини юксалтириш, айниқса, санитария маданиятига алоҳида эътибор бериш, акушерлик-гинекология хизмати яхшироқ йўлга қўйиш керак эмасми?! Обиёвгон билан тирикчилик қилувчи камбағал оилаларга кўпроқ моддий ёрдам берсак бўлмайдами? Ҳаммамизга маълумки, бугунги кунда республикамизда 600 та туғуруқхона етишмас экан, бу масалани зудлик билан ҳал қилмоқ керак. Шу соҳага мутасадди ўртоқлар бу фожиавий аҳволни тўғрилай олмас эканлар, бир зум ҳам кечиктирмай истеъфо бермоқлари даркор. Ҳайҳотдек кабинетлардан иборат райком ва райижроқўмларнинг ҳашаматли бинолари туғуруқхоналар учун бўшатиб берилса, республиканинг деярли барча районларида бу масала ҳал этилармиди.

Бугунги кунда партия Марказий Қўмитасининг қатор қарорлари реал имконият ва шароитлар ҳисобга олинмай қабул қилинганини, қабул қилинганлари ҳам бажарилмаганини бир овоздан (илгари ҳам бир овоздан ура-ура қилиб маъқуллаганмиз) эътироф этмоқдамиз. Хўш, шу каби нуқсонлар бугунги кунда такрорланмаяптими? Қарорлар ва юқоридан айтилаётган гаплар халқнинг юрагига етиб бораптими? Энг муҳими, бу тadbирлар халқнинг оғирини енгил қилаяптими? Кўп ганириб юбормаяпмизми? Бу аҳволда яхши ва ҳақ гапларимиз ҳам ўз қиймати йўқотиб қўймайдами? Мажлисбозлик, ҳали-бери тугатилмайди-

ган қоғозбозлик ва узундан-узоқ маърузалар билан ҳамон одамларнинг ҳафсаласини пир қилмаяпмизми? Бошқариш услубимизда сезиларли ўзгаришлар бўл-яптими? Шу аҳволда ишласак, қайта қуриш томир отмаслигини айтаётган ҳалол кишиларни қайта қуриш муҳолифларига айлантириб, яна жазоламаймизми?

Бу ярим андиша, ярим қўрқув ва журъатсизликнинг орқасида бошқа нарса ҳам бор. Биз барча соҳалар бўйича ишлаб чиқариш планлари бажарилса, ижтимоий-сиёсий, маънавий-маърифий ишларимиз ҳам қойилмақом, дея ўйлаб ўз-ўзимизни алдашга ўрганиб қолганмиз. Қаерда ёпиғлиқ қозонлар ёпиғлигича сақланса, ўша ерда иш яхши кетаяпти деб ўйлаймиз. Бир кун келиб бу қозонлар бирйўла портлаб кетишини, Ўзбекистондаги пахта яккаҳоқимлиги, Қирғизистон яйловларининг оғир аҳволи, Байкал ва Ороллар пайдо бўлишини ўйлаб ўтирмаймиз. Биз ўткинчи ҳақиқатларни деб, кўп ҳолларда дунёвий ҳақиқатларга зиён-заҳмат етказамиз. Ва минг афсуслар бўлсинки, калтаўй ва ноқобиллигимиз орқасидан йўл қўйган хато ва жинойтларимиздан виждонимиз унчалик азоб ҳам чекмайди.

Ичкиликбозликка қарши курашни ва бу ҳақдаги қарорни олиб кўрайлик. Ахир маълум бир давлат ҳужжатини қабул қилишдан олдин халқ шу нарсага тайёрми-йўқми, ўйлаб кўриш керак эмасми? Қарор бошқа нарса ҳақида эди, кураш эса ўзга томонга бурилиб кетди. Ҳатто ҳушёрликка чақирувчи масҳараомуз бир жамият ҳам тузиб, яна юзлаб нафар похўрақни кўпайтирдик. Евтушенко таъкидлаганидек, ичкиликбозлик қолиб кетиб, шишага тармашдик. Илгари ҳам ичувчи одам тўйгунича ичарди. Ҳозир ҳам топган тўйгунича, айримлар эса ўлгунича ичаётир. Шуниси ҳайратланарлики, умрида ароқни оғзига олмайдиган, уни кўрса юзини тескари бурадиган кишилар ҳам бир кунимга яраб қолар, деган ўйда иккита шишани олиб қўйиб, уч баробарига пуллаётир. Биз бу билан минглаб одамларга бойлик тўплаш ва маълум муддатдан сўнг жинойий жавобгарликка тортилиш имкониятини яратиб бердик.

Биз шишадаги оғутаки халқнинг кўзини оч қилиб қўйдик... Бу нарса олиб келадиган маънавий зиённи ва тартибсизликларни ўйлаб кўрмадик! Менимча, ичимликлар пештахталарда туриши керак эди. Биз

уни ичишни суниестемол қилган, ичиб кўчада ағанаб ётадиган ичкиликбозларга қарши курашишимиз, қўлимиздан келса тарбиялашимиз керак эди. Бундайларга қарши ҳар қандай жазо қўлланилишига ҳам халқ рози эди. Пухта ўйланмаган бу ишимизнинг замиридан шундай маъно чиқиб қолди: бу халқ шунақа, олдидаги емишини олиб қўймасанг, еяверади!.. Бундай қилмоқликка эса бизнинг ҳаққимиз йўқ эди. Табиатан халқ болага ўхшайди. Болага ниманики қилма десанг, аксини қилади. Агар ҳозир ароқни кўпайтириб қўйсангиз ҳам, энди одамлар ўзлари ўрганган арзон-гаров қўлбола ароқларидан воз кечмасликлари мумкин. Биз ўзимиз сезмаган ҳолда халқни қарийб унутаёзган тирикчилиги билан шуғулланишга мажбур қилдик. Энди эса охир-оқибатда турли ичимликлар ичишдан ҳалок бўлганларнинг ҳисоб-китобини қилиб ўтирибмиз. Ипсбатан спиртли ичимликлар кам истеъмол қилинадиган Ўзбекистонда ўтган йиллар мобайнида шу сабаб билан 600 нафар киши ҳалок бўлибди. Ахир бу одамларнинг оиласи, бола-чақаси бор-ку!.. Уенз ҳам ҳар йили Иттифоқ бўйича 40 минг нафар боланинг етим қолиши (буларнинг кўпчилиги тирик етимлар) бизга етиб ортади-ку! (Етим ўсган болада ватан туйғуси сует ривожланади ёки умуман бўлмайди.)

Бахмал ва Булунғур районида юзлаб гектар узумзорларни йўқ қилиб ташлашганини ўз кўзим билан кўриб, юқорининг буйруғи билан ишлайдиган механизм ҳали-ҳануз бақувват эканлигига менда ҳеч бир шубҳа қолмади. Бу механизми синдирмоқ учун қайта қуришнинг неча йили кетишини тасаввур эта олмайман.

Неча ўн йилликлар мобайнида бизда барча соҳаларда антидемократик услуб ва методлар пайдо бўлдиким, билмадим бунга чек қўймоқ учун нима қилиш керак. Кечаси соат ўн иккигача ҳашаматли кабинетини тарк этмай, қоғозбозлик ва қўнғироқбозлик билан машғул бўладиган масъул раҳбарлар ўзларини халқ учун жон фидо қиляпман, дея ўйласалар керак. Жумҳурият миқёсидаги битта раҳбар кечаси билан кабинетида ўтирса, унга таассуб қилиб, ўзини кечаю кундуз ишлаётган кўрсатиб, вилоят, ноҳия ва хўжаликларда қанча одамлар столга қадалиб ўтириши, телефондан узоқлашмаслиги керак. Антигуманистик бу

аҳволга барҳам беришнинг аллақачон вақти етган. Иш вақтида функциясини эплай олмаган одам, ишдан кейин ҳам тегирмон тошини жойидан жилдирмайди. Кечаю кундуз одамлар орасида бўлиш ва уларнинг дардини эшитиш, яхши-ёмон кунидан хабардор бўлишнинг эса йўриғи бошқа. Кабинетида узоқ ўтирадиган одам буйруқбоз ва маъмуриятчи бўлиб қолганини ўзиям сезмай қолади. Бу нарса эса беихтиёр бюрократик иш услубини шакллантиради. Улуғлардан бири эса бежизга: «Дунёни икки нарса — атом бомбаси ёки бюрократик идора услуби йўқ қилиши мумкин», демаган.

Қачонки одамлар бизнинг хатти-ҳаракатимизда ўз орзу-умидларининг аксини кўрсатгина, биз уларнинг истакларига қанот бахш эта олсакгина гапимизга ишониб, ортимиздан эргашади. Биз узоқ йиллар мобайнида кишиларни Амударёга олиб борсак ҳам сувсиз қайтариб олиб келдик. Энди у унча-бунча гапга ишонмайди. Буни ҳисобга олмай, омманинг онгли фикрига таянмай, халқ кучини эзгу ишларга йўналтирмай туриб, катта ишларни амалга ошириб бўлмайди.

Халқда дунё кўрган одам, деган гап бор. Мусофир бўлмасанг — мусулмон бўлмайсан, дегани эса юрт кезиб, одам танимаганинг, одам бўлмаганинг дегани эканлигини изоҳлаб ўтириш шарт эмас. Демак, элга бош бўлмасқ учун эл кўрган, дунё айланган бўлиш даркор. Биз эса неча ўн йилликлар мобайнида ўз қобиғимизга ўралавериб, бурнимиздан нарини кўрмайдиган бўлиб қолганмиз. Умр бўйи қишлоғидан чиқмай, юмалоқ-ёстиқ қилиб олий ўқув юртини битирган, гўшти катта-катта чайнаб, ароқни симириб ётган қориндор раисни ўйламай-нетмай райкомнинг биринчи котиблигига тавсия этамиз. Илгари колхозни еб ётган (ҳаммаси эмас албатта) бу одам энди бутун бозори районни ётқизиб турғизади.

Чет элларда эса кишиларни узоқ муддат давомида, қунт билан раҳбарликка тайёрлайдилар. Керак бўлса, бу соҳа бўйича у ўнлаб мамлакатлардаги иш услубларини ўрганиб келади, ўнлаб курсларда ўқийди. Бизда эса давлат иши юзасидан Ҳиндистонга бориб келишдан кўра космосга учиб осонроқдир. Мен бу гапларни ўз тажрибамдан келиб чиқиб ёзмоқдаман. Аллақачоноқ Шарқ мамлакатларига сарсону саргардон бўлиб Москва орқали эмас, Тошкентдан учса

бўлади. Москвага бир марта бориб келгунча Деҳлига уч марта бориб келиш мумкин-ку, ахир. Ҳамияти-мизда инсоннинг инсонга ишончи мутлақо йўқолганда эди, бу бошиқа гап... Лекин ҳозирча ҳеч ким бу нарсалар ҳақида ўйлаб кўрмаётир чоғи. Бугунги кўннинг раҳбари (нафақат раҳбарлар, ҳаммамиз) жаҳов иқтисоди, маданияти, ижтимоий-сиёсий аҳволининг барча қирраларидан хабардор, етакчи давлатлар турмуш тарзи ва ишлаб чиқаришини мукаммал билладиган, бир сўз билан айтганда, том маънода маърифатли, комил ва фозил инсон бўлмоғи керак эмасми?

Ишлаб чиқариш кишиларни қўя турайлик, дунё кезмаган, оламнинг яхши-ёмонидан бохабар бўлмаган ёзувчи ва рассомнинг аҳволини ҳам бир ўйлаб кўринг-а?! Дунё кўрмаган, дунёни билмаган одам дунёвий асар ярата оладими? (Маркес ёки Айтматовни олиб кўринг, бормаган ерлари қолмаган.) Лекин биз ёзувчиларга ҳам ташқи мулоқот учун йўллар берк. Москвалик шоир танишим бир йил мобайнида олти капиталистик мамлакатга бориб келди. У борганларини эмас, энди қайсилари қолганини ҳисоблайди. (Кўп жойларга бир неча мартаба бориб келган.) Бизни ёзувчиларнинг аризалари эса тегишли бюрократик идораларда, биринчи галда СССР Ёзувчилар уюшмасида йиллаб ётади. Бир неча йил бурун Ўзбекистон халқ ёзувчиси унвонига сазовор бўлган таниқли шоирни чет элга чиқаришмади. Айби қатагон йиллари қамалгани эмиш... Менимча, бу инсон ҳуқуқи ва ғурурини худди ўттиз еттинчи йиллардагидек оёқ ости қилиш, усиз ҳам хор бўлган одамнинг ярасига туз сецишдан бўлак нарса эмас. (Ҳамкасбимни хижолатга қўймаслик учун исмларини атамадим.) Бу кишининг халқ ёзувчилиги қаерда қолди деиғ?

Раҳбарликнинг барча бўғинларида қодирларни ёшартириш керак деб ўйлайман. Одам ёшлигида қанчалик ташаббускор ва ишчан бўлмасин, умр бир жойга бориб қолгач, ўзи сезиб-сезмай консерватор ва педантлик сарп юз тутади. Ҳатто жазога муносиб кишиларнинг ҳам бурнини қонатгиси келмайди. Дунёда учта энг ёш ҳукумат (Темур, Наполеон ва Ленин тузган) бўлиб, булар тарихда из қолдира олган. Шу боис ёш кучларни партия ва давлат ишларига жалб этиш, уларга ишонч билдириш ва энг оғир

участкаларни уларга топириш ишимизда бурилиш ясаши мумкин.

Бизда ҳали илгарилари гапириш ва ёзиш мумкин бўлмаган тармоқлардаги жуда кўп муаммолар ўз ечимини кутиб ётибди. Турма ва қамоқхоналардаги инсон ҳуқуқларининг оёқ ости қилиниши, у ерлардаги порахўрлик, зўравонлик ва ноинсоний муносабатларни кўплар эшитган. Бу ерда бўлган тўқсон тўққиз фоиз кишилар тузалиш ўрнига янада бешбаттар бузилиб, жамиятга душман бўлиб чиқади. Яқинда ноҳақ қамалиб чиққан раҳбарлардан бири билан суҳбатлашдим.

— Қалтафаҳмлиқ ва виждонсизлигимиз учун бу кунлар ҳам камлик қилади бизга, ука! У ерда кўз кўриб, қулоқ эшитмаган, айтишга тил ожизлик қилдиган номаъқулчиликларнинг шоҳиди бўлдим. Қариндош-уруғингиз билан учрашиш учун юз сўм беришингиз керак. Подвалдаги камерадан биринчи этажга чиқиш ҳам юз сўм. Чўнтагингизда лезвия олиб юришга ҳам эллик сўм беришингиз керак. Бунинг ҳаммаси у ерда очиқ савдо. Йўлни топган киши миллионер бўлиб кетиши ҳеч гап эмас. Ҳақиқатчи, тўғри бўлман, деган эса ўлиб кетиши мумкин. Қаёққа бораётганимизга ақлим етмайди. Ноиложликдан ўзимга етти маротаба суиқасд қилдим, ўз хоҳишинг билан эртароқ ўлишингга ҳам қўйишмайди...

Ҳеч қачон ва ҳеч бир раҳбарлик пайтида аптекаларимизда дори-дармонлар тақчиллиги, шифохоналарда жой етишмаслиги, бу соҳадаги давлат жиноятчилиги даражасидаги чайқовчилик барҳам топмаётир. Ахир қачондир ва кимдир бу ярим қотилликдан иборат номаъқулчиликларга барҳам бериши керак эмасми? Ўнглаймаётган ва ўнгланиши ҳали-бери сезилмаётган бу каби ўнлаб соҳаларни кўриб туриб, қайта қуришга байроқдор бўлиш учун курашаётган жуда кўп ва йирик раҳбарларнинг ўзи ҳам унга тайёр эмас шекилли, деган ҳаёлга борасан киши.

Жуда катта фожиялар одатда оддий воқеа ва ҳодисалардан бошланади. Дейлик тушлик қилиш учун «Тошкент» ёки «Зарафшон» ресторанига бир кириб кўринг. Эшик олдидаги оддий инсоний маданиядан йироқ эшиккоға отасининг томорқасига киритаётгандек хўмрайиб, қўлингизга қарайди. Жой бўлса-бўлмаса нафсовиятингизни ерга уриб, кўтдириб қўяди. Чет эллик меҳмонларга эса уй итларидек пилдираб бориб

жой кўрсатади. Сурбет официантқалар эса сиздан беш-ўн сўм ундиришга кўзи етмагунча чиройи очилмайди. Шу сўмни олганига яраша кўнгилдагидек хизмат қилса ҳам майли эди. Сиз бу ердан қорингиз тўлиб (тўйиб эмас), бироқ дилингиз хуфтон бўлиб, инсоний гурурингиз топталиб чиқасиз. Кечқурунги музыка шовқинида эса кун бўйи улоқ чопган отдек адоий тамом бўласиз. Шу боис маърифатли одамлар бизда ресторанларга боришмайди. Энг ёмони, қай бир соҳага бош урманг, мана шу аҳволга дуч келасиз. Бўладиган гапни айтганда, одамларимизнинг Москвага командировкага боришга юраги безиллаб қолган. Самолётга ўтиришдан тортиб, таксигача, хулласи, меҳмонхонага жойлашгунга қадар нафсониятнингиз ерга урилишига чидан керак. Жой буюриб қўймаган бўлсангиз, вокзал ёки аэропортда тунайсиз. Оддий одам учун анчайин тирикчилик ҳам осонликча битмайдиган бўлиб қолган. Камдан-кам одам талабаларнинг олий ўқув юртиларига пулсиз кирганига ишонади. Порасиз тузукроқ квартира олганингизга ҳам кўпларни ишонтира олайсиз. Бунинг сабаби нимада? Ёлғончининг рости ҳам ёлғон дегандек, ўтмишдаги қилмишларимиз, ярим ҳақиқат ва алдоқчи ҳақиқатчаларимиз, бугунги кунда йўл қўяётган хатолар ва шовша-шопарлигимиз эндиликдаги яхши ишларимизга ҳам соя солмоқда. Бу сояларни йўқотмоқ учун эса катта, дунёвий ҳақиқатларнинг ёрқин нури керак. Бунинг учун эса бизга ана шу ҳақиқатни кўра оладиган ўткир кўзлар, том маънода зиёли ва маърифатли шахслар керак. Акс ҳолда биз яна издан чиқиб кетишимиз мумкин.

Юқорида айтганимдек, Афғонистон, Чернобил, Адмирал Нахимов, Орол, Қорабоғ ва Сумгаит, Фарғона, Наманган, Пискент, Литва... Булар бизнинг қалта ўйлашимиз, узоқ вақт сақлаган аҳмоқона сукутимиз, пухта ўйланмаган чала ҳақиқатларимиздир. Ярим ҳақиқатлар эса инсоният тарихида доимо фожиавий оқибатларга олиб келган.

Сталиннинг хато ва жиноятларини бутун жаҳон бундан эллик йил бурун миллион мароталаб айтган ҳамда ёзган. (Биз эса ҳамон баҳслашиб юрибмиз.) Бироқ, унинг бедодликларини фош этган шахс — Хрушчевнинг ўзи ҳам бебурд одам бўлиб чиқди. (Халқ буни одатдагидек кеч билди.) Шу боис халқ унинг Сталин ҳақидаги гапларига ҳам ишониб-ишон-

мади ва бу хато туфайли «доҳий» ҳақидаги гапларга ҳозир ҳам ишонқирамай турибди.

Етмиш йилдан буён халқ бир нарсага тушунмайди ва бизнинг энг катта фожиаларимиз ҳам аслида мана шунга бориб тақалади. Нима, бизда умуман элга ақл бўла оладиган, бутунроқ одамлар йўқми ёки нуқул иш билмас, халққа тўғри йўл кўрсата олмайдиганларни танлаб раҳбар қиламизми? Узлуксиз тақрорланадиган бу аҳволга қараб туриб, қадимий халқ қўшиғида катта маъно борлигига ишонч ҳосил қиласан киши.

Имони бутун одам учун худо ҳам, Ватан ҳам, ҳақиқат ҳам биттадир. Бу илоҳий туйғуларни оёқ ости қилганлар эса, шак-шубҳасиз, авлодлар тавқилатънатига дучор бўлгусидир.

1987 йил.

КАТТА ҲАҚИҚАТ НУРИ

(Иккинчи мақола)

...*Шу халқ дея дор остига
борибман-а?!*

ЧЕРНИШЕВСКИЙ

Шундай ҳолатлар бўлади, кўз ёшимни тўхтага олмайман. Бу менинг ожизлигимдир балки... Ун сўраб чиққанда элагингни яширма, дейдилар. Бу мақолани ёзиш ташвиши фикримни банд этгандаги илк дақиқада ноқ ҳаяжонимни босолмайман. «Вой ўла-а-й, қўшни, чайқовда бир стакан шакар бир сўм бўпти-я. Бировга айтсанг ишонмайди. Катталаримизнинг кўзи қайсанда-я? Давлатимиз бир чорасини тонар».

Мақолани ёзиш азоби худди шу дақиқада бошланган эди. Ва бундан бир неча кун бурун «Ёш ленинчи» дан бир даста хат олиб келиб беришди. Бу хатларни қайта-қайта ўқир эканман, яна ўз «ожизлигим»ни намойиш қилишга тўғри келди.

Мен фақат халқимиз ҳаётидаги қора доғлар учунгина қайғураётганим йўқ. Дардимнинг бир тарафида қувонч ёшлари ҳам бор. Одамларимизнинг кўзи очилмоқда... Улар катта ҳақиқат сари интилмоқда-

лар. Улар энди сукут сақлай олмайдилар.. Улар энди сукут сақлаш — ҳалокат эканлигини, халқ сифатида шакллана олмасликнинг бош мезони эканлигини англаб етмоқдалар. Худо раҳмати энамнинг тили билан айтганда, шунинг ўзи бир давлат эмасми?! Каттакичликлигидан қатъи назар, ҳар бир халқ дунёвий ҳақиқат йўлидаги курашга даставвал ҳақ гапни айтиш ва айта билиш сўқмоғидан боради.

Эл орасида «халқ ҳамма нарсани ҳис этади-ю, лекин кўрмайди», деган гап юради. Халқ, бугунги ола товуқ сомон сочар, ўз айбини ўзи очар. кунлар келишини бундан ўн-ўн беш йиллар бурун биларди. Биларди-ю, тишини тишига қўярди. Ноумид шайтон, яхши бўлиб қолар, дея орзу қиларди. Хом лойдан бўлган дабдабали деворлар ер билан битта бўлиб, биз суянган қалъалар қулаб тушгандан сўнг ҳам у саросимага тушиб қолгани йўқ. Сабаби, у шундай бўлишини ҳам ҳис этарди. Халқ ўша пайтда ҳам сукут сақлагани йўқ. Ўзини борса келмасга олиб кетаётган бетайин сиёсатни қуйиб-пишиб муҳокама қиларди. Фақат қуйи табақада... Одамларга паст назар билан қарайдиган бюрократларни ҳам булар билишмас эди деб бўлмайди. У давр султонлари ўзаро қуда-анда бўлиш, фарзандини яхшигина ўқишга киритиб, ёглироқ, келажаги борроқ (иложи бўлса комсомол системасига, бу ердан партия органига ўтиш осонроқ) жойга жойлаштириш, ҳали туғилмаган набирасига уй ёки участка олишнинг режасини тузиш, ҳаромдан топган бойлигини қандай асраш йўллариини излаш билан овора эди. Катта пули бор одамнинг қулоғига ҳеч бир гап кирмайди. Ҳатто ўз ота ёки онасининг тобутини қабристон томон кўтариб бораётганда ҳам ўша нарса ҳақида ўйлаётган бўлади.

Катта ҳақиқатга етмоқ учун барчамиз муштни бир жойга уришимиз керак. Ўзга йўл йўқ! Афсус билан шуни айтишим керакки, мақолани ўқиб, у ёки бу фикрга қўшилишни лозим деб (улар мақола ўқиш-ўқимаслик — бу шахсий ишимиз дейишлари ҳам мумкин) ўйлаган жумҳурият миқёсидаги бирорта раҳбарни деярли пайқамадим. Шу ўринда тўрақўрғонлик Маҳмуд Раҳимов ҳақ шекилли... «Ўзбеклар йши, рашидовчилик, одиловчилик деган семиз майорга бу мақола етиб бормади. Ароқ ва винони қимматга сотаётганларга, ҳатто ОБХССларга ҳам. Бизга ўхша-

ган оми одамлар ўқиб, жуда тўғри ёзибди, отасига балли деб қўяверади...»

Мана сизга ачиқ ҳақиқат. Биз ширин ва алдоқчи ёлгонларга ўрганиб қолганмиз. Оёғи остига қараб юрган эса пешонасини уриб олади...

Янгийўллик Ф. Мирзакаримов хатига умид билан «Ҳақиқат нури қачон ёғду сочади» дея сарлавҳа қўйган ва Лениннинг миллий масала хусусидаги: «Биз миллатларнинг ихтиёрий иттифоқини, бир миллатнинг иккинчи миллатга ҳеч қандай зўравонлик қилишига йўл қўймайдиган иттифоқини истаймиз, мутлақо тўла ишончга, қардошларча бирликни очиқ ва равшан тушуниб олишга, тўла ихтиёрийлик асосидаги келишувга асосланадиган иттифоқни истаймиз» (40-том, 50-бет) деган сўзларини келтирган. Урушнинг оғир дамларида Ватанни ҳимоя қилган, ўз уйи тўридан жой бериб, бутун нонини яримга қилиб, рус, украин, белорус болаларини, аёл-қизларини боққан, сеvimли ўғли, ғамхўр отасидан айрилган ўзбек халқи энди ёмон бўлдими? Пахта деб жон фидо қилган халққа ишонч йўқолдими? Ўзбек халқи бир ҳовуч раҳбарларни деб тубанлик ботқоқига ботаётганда партия, давлат ва ҳукумат органлари, қолаверса Москва қаерда эди? «Сталиннинг гўрига гишт қалаётган» раҳбарлар заводларда ачиб ётган шарбатларга кетган миллиондаб сўмларга қачон жавоб берадилар? Спиртли ичимликлар қўли узунларнинг сармоясига айланганидан тини ювиш пасталарини, этик мойларини, одеколонларни, зарарли қўлбола ичимликларни ичиб касалликка учраган, бевақт оламдан кўз юмганлар учун ким жавоб беради?

«Ёки бунгаям Сталин айбодорми?» — дея сўради мендан яна бир киши. Унга жавоб бериш мушкул, албатта. Бирор бир фалокат боис устма-уст ўлим бўлаверса, одамларнинг кўзига турмуш ташвишлари ҳам кўринмай қолади. Дарвоқе, халқимиз минг йилликлар мобайнида шуғулланмаган бемаза тирикчилик — қўлбола арақ тайёрлаш билан оммавий равишда шуғулланишга астойдил киришиб кетмасдан, жиддий чора ва тадбирлар кўрилиши керак. Бу соҳанинг олғирлари ўзимизнинг оддий новвотдан «Наваговка» деган ичимлик тайёрлаётганлиги ҳам, магазинда бир сўму ўттиз тийин турадиган новвотнинг кооперативда икки сўм туриши ҳам эндиликда ҳеч кимни ташвишлантирмай ёки ҳайратга солмай қўйди ше-

килли! Иқтисодийми ёки маънавийми, қай бир томондан ёндашмайлик янги қайта қуриш сиёсати оддий халқнинг яшашини енгиллаштириши керак эмасми? Бу аҳволда халқ кўзига биз турғунлик йиллари деб атаётган ва нафрат ботқоғига белаётган давр ҳам омон-омон замон бўлиб кўринмайдими?

Хурматли ўқувчига маълум бўлганидек, биринчи мақолада мен асосан СССРдек катта мамлакатнинг, Ўзбекистондек етук бир жумҳуриятнинг шу пайтгача зўр ақл-идрок билан бошқарилмаганлиги, ўтмишдаги нуқсон, хато ва жиноятларимиз тобути устида йиғлаб туриб, эндиликда нима қилаётганимиз хусусида фикр юритган эдим. Шу ўринда Ильич районилик тарих ўқитувчиси Қувондиқ Сафаровнинг фикрига қулоқ солинг-а. «Ўтмишда ота-боболаримиз, аجدодларимизнинг катта қисми саводсиз бўлган. Лекин одамгарчиликни қадрлаганлар (ҳеч қандай давлат ва идора усуллари аралашмасдан). Биз ўқиб юрганда (40-50 йиллар) ҳам мансабпарастлик деган сўз ҳақорат деб тушунилар эди. Кейинги вақтларда одамларнинг кўпчилиги мансаб учун кураш ва уни қўлга киритиш учун ҳар қандай йўллардан қайтмайдиган бўлиб қолди. Бу гўё «нормал» ҳолдай, бундай шахсларни қораламадик. Ҳеч кимга дардимизни айтолмас эдик. Чунки юқоридаги раҳбарларнинг ўзлари нотўғри йўлга ўтиб олган эдилар: ҳаёт шундан иборат эканда, деб, омма орасида руҳий тушкунлик, иккинчи томондан ахлоқий жиҳатдан нопокликлар вужудга кела бошлади. Халқ ўртасида «нима учун биз ўлганларни ёмонлаймиз», деган гаплар анчадан бери айланиб юрибди. Лекин матбуотда бу ҳақда гап бўлганини ва уни ечиб беришга уринган бирон инсонни учратмадим. Менинг фикримча, КПСС Марказий Қўмита-сида тўпланиб олган шахсларнинг кўпчилиги тасо-дифан, ошна-оғайнигарчилик орқали ўша ерга бориб қолган шахслар бўлса керак, деб ўйлайман. Марказий Қўмитада ҳақиқий марксистлар бўлганда эди, бундай хунук ишларга йўл қўйилмаган бўларди. Битта-иккита Н.А.Муҳиддиновга ўхшаган принци-пиал кишилар МКга тушиб қолса, уни қуритиш йў-лига тушадилар. Ҳозирги кунда ошқоралик ва демок-ратия орқали қайта қуришни амалга оширар эканмиз, Марказий Қўмитагами, бошқа юқори органларгами раҳбарни халқнинг ўзи сайласа айни муддао бўлар эди».

Бу халқнинг овози. Узоқ йиллар мобайнида бизнинг ёлғондан ҳам бешбаттар ярим ҳақиқатларимиздан чарчаган қалбнинг ҳайқириғи! Халқ бугунги кун раҳбари, қолаверса, оддий бир ижодкор олдиға ўнлаб саволларни кўндаланг қилиб қўймоқда. Космосни бот-бот (гаининг очиги, бу парвозлар ҳам меъдага тегди) забот қилаётган жаҳоннинг етакчи давлати нега ўз иқтисодини изга сола олмайди, дея сўрайди у алам билан. Баъзи академик-у, мухбир аъзо-ю, фан докторларимиз наҳотки (эски гапни қайтаравериш ўрнига) амалий йўл-йўриқ, аниқ программалар тузиб беришнинг уйдасидан чиқолмайдилар. Гап десаиғ қоп-қоп, иш десаиғ Сарбозордан топ!

Катта ҳақиқат нурининг акс садоси фақат нуқсону камчиликлардан иборат эмас. Қўшқўпирлик Омонбой Сатторов ўғли юқори балл тўплаб, бир тийинсиз Тошкент Давлат Қишлоқ хўжалиғи илм-гоҳига кирганлиғини ёзади. Лекин Омонбой ака бу тасодифий ҳолат эканлиғини ҳам инкор этмайдилар. «Бироқ ҳамма ҳолларда шундай бўлмаётганлиғи ойдек аниқ. Наҳотки газак олиб кетган бу иллатни раҳбарларимиз билмайди, пайини қирқмайди. Танишбилишчилик, маҳаллийчилик, порахўрлик ва ёлғончилик дардидан халос бўла оламизми ёки шу ботқоққа ботиб кетамизми?»

Яқин бир неча йиллар мобайнида халқнинг ўз келажағига ишонч билан қарашига эришсак эриша олдик, бўлмаса бугунги кунда эртадан кечгача гапирётганимиз қайта қуриш барбод бўлади. Одамлар неча ўн йилликлардан бери ҳал этилмай келинаётган муаммоларни ўйлавериш чарчади. Охир бир кун халқ буларни кўтара олмайдиган ҳолга келиб қолади. «Менга деса қайта эмас, янгисини, янгиликни қурайлик дер эдим, — дея давом этади Омонбой ака. — Матбуотдаги ўткир чиқишларга халқ тақдири ишониб топшириб қўйилган катталар нега муносабат билдиришмайди? Қанчадан-қанча каттақон давлат ташкилотлари турса-ю, сиз ёзувчилар жамият тузиб оворасизлар! Масъуллар қаерга қарашяпти? Қани бу ерда мантиқ? Нега энди бутун бир минтақани ташвишга солиб қўйган Орол тақдири учун сизларнинг жамиятингиз пул йиғади, ҳисоб очади. Модомики бу ишга СССРдек давлатнинг қудрати етмас экан, ошқоралик даврида халққа очиқчасига мурожаат қилинса бўлмайдими? Халқаро ташкилотлар-чи?»

Омон ака! Ҳақсиз! Буни гапнинг хўрози дейдилар. Яқинда биз сизнинг она юртингиз Хоразмда бўлдик. Гапнинг рости, дилимиз хуфтон бўлиб қайтдик. Сиз мендан яхши биласиз, Омонбой ака! Ахир сиз билан бизнинг кўз олдимизда бутун бошли воҳа ўлаётиди-ку! Мен бу гапларни бошқалардан ҳам эшитдим. Лекин ҳеч ким дод деб бонг урмапти. Ўрта Осиёнинг маънавий-маърифий, деҳқончилик маданияти бешинги бўлмиш буюк Хоразмни шу аҳволга солганимизни ким кечира олади? Бу қадим тили билан айтганда қиёмат-қойимнинг ўзи эмасми? Бу ерда ҳатто минг йиллар мобайнида ўсиб келган гужум (қайрағоч) ҳам ўсмай қолибди-ку! Тут, терак ва толгина зўрға ўсиб турибди! Ҳар қандай мевали дарахт ўн йилга бормаи, томири сувга етиши билан қуриб қол-япти-ку! Шундай азим юртни хор қилганимизни ота-боболар руҳи кечирадими? Вилоят партия кўмитасининг биринчи котиби ҳурматли Мираҳмад Мирқосимов бизга вилоят миқёсида уй-жой масаласи ҳал бўлганлигини ифтихор билан сўзладилар. Бироқ бир туп шафтолини экиб, ҳузур қилиб ея олмайдиган, зах тортиб кетмаслиги учун минг бир ҳисоб-китоб билан уй қуриши керак бўлган одамнинг ҳолатини кўз олдингизга келтириб кўринг-а?! Мен туйган нарса шу ерда яшовчиларга билинмас, бироқ Хоразмнинг ҳавосидан шўрҳок зах, нам иси келади.

Қардош қорақалпоқ заминининг аҳволи эса ҳам-мамизга маълум! Орол ва Оролбўйи муаммоси кўнгилдагидек ҳал этилмас экан, қорақалпоқ ва хоразм элати тум-тарақай бўлиб кетмаслигига ким кафил?

Қўлимда: «Агар имкониятингиз бўлса, менинг ушбу саволларимга жавоб берсангиз. Сизга ҳурмат билан... фамилиямни шу саволларга жавоб олгандан кейин ёзиб юбораман», дея тугалланган мактуб ҳам турибди. Бу хатга тўла жавоб беришга ҳаракат қиламан.

1-савол: — Ўртоқ Сталин 1879 йилда туғилиб, 1953 йилда вафот этган. Ҳозир 1988 йил. Сталиннинг хато-камчиликлари Марказий Кўмитанинг съездида қораланди. Шу камчиликларни яна такрорлаб, халқнинг бошини айлантириш шартми?

Жавоб: — Биринчидан — бош бўлса айланади. Иккинчидан, айланмаган, тошларга урилмаган бошнинг кимга кераги бор? Вақт келар, сиз ҳам Сталиннинг кимлигини англаб етарсиз. Сталинчилар сафида

қолишингиз ҳам мүмкін. Бу сизнинг ақлїй имкония-
тингиз ва виждонингизга ҳавола. Лекин шунн унут-
мангки, ҳеч қачон ўтмишнинг мукамал ва ҳалол
тахлилисиз келажақ бўлмаган.

2-савол:— Сталиндай бир шахснинг номини ёзиш-
га ўзингизда журъат толибсиз-да, ўзингиз билан
Қримда дам олган, йнгирма тўрт кунда ветида йнгири-
мага яқин хизматкор келиб-кетган республика раҳбари-
нинг номини ёзишга юрагингиз дов бермабди-да. Бу
ҳам, тўғрисиини айтинг, ошкоралиқми?

Жавоб: — Тўғри, бу одамнинг номини тилга ол-
мадим. Бу одам ҳаётда бахтсиз. Шу каби нопок
ишлари натижаси ўлароқ обрўсизланиб, ҳаётдан
оларини олган. Раҳм-шафқат нуқтаи назаридан
унинг исм-шарифини тилга олмадим. Ундан ташқари,
андиша деган сўз фақат Шарқда бор. Лекин бир нар-
сага имоним комилки, у Сталин каби миллионлаб
кишиларнинг ноҳақ ўлимига сабаб бўлмаган. Ундан
ташқари, бу фелъетон эмас, журналистиканинг ўз
одоб доираси ва этикаси бор.

3-савол: — Кооперативлар тўғрисида жуда тўғри
ёзибсиз. Яна ўн йиллардан кейин одамлар бошига —
қўшиб ёзиш, алдамчилик, порахўрлик, лаганбардор-
лик сабабли тушиб турган шу кунги воқеалар туша-
ди. Айтинг-чи, бунга бир гектар ер олиб, кеча-кундуз
35-45° иссиқда 35 сўмга ишлаб, бир ойда бир кило-
грамм гўшт сотиб олиб, бола-чақасига едиришга қур-
би етмаган оддий колхозчи айбдорми ёки кооперация-
ни мамлакат бўйлаб амалга ошириш мақсадида бу
масалани пленумда кўриб, қонун қабул қилган ва
кооперация устидан қонун асосида етарли назорат
ўрнатолмаган КПСС Марказий Қўмитаси билан СССР
Олий Кенгаши Президиуми айбдорми?

Жавоб:— Кооперация муаммоларимизнинг ўндан
бири. Лекин айтинг-чи, биз қай бир соҳада у ёки бу
ишни қотириб уддалаяпмиз? Юқориди айтилгандек,
космосга учиб юрибмиз-у, қарийб Қизил Майдонга
немис самолёти қўниб турса... Буни қандай изоҳлаш
мүмкин? Халқ ва раҳбарлик томонидан кооперацияга
ақлли, реал ёндашув бўлмас экан, бу соҳа маълум
олғир гуруҳларнинг уяси бўлиб қолаверади.

4-савол: — Арақ масаласи. Қўлда 15 сўм. Шу ҳам
топилмайди. Зарур бўлса 20-25 сўмга оласиз. Бундан
давлатга нима фойда? Олибсотарларнинг ёнида орган
одамлари бор. Улар ҳам бундан манфаатдор. Арақ

тўғрисидаги масалани КПСС Марказий Қўмитаси ва СССР Олий Кенгашига тўғридан-тўғри ёзиш керак, деб ўйлайман.

Жавоб:— Бу масалада жиддий бир иш қилиниши шарт. СССР Бош прокурори ҳам бу хусусда КПСС Марказий Қўмитасининг Бош котибига ташвишли мактуб ёзган, деб эшитдим. Нимадир бўлиши керак. Спиртли ичимликлар чайқовчилигида орган ходимларининг ролига келсак, ҳақсиз. Бу номақбул иш бошида улардан баъзилари туришибди. Менда бу хусусда жуда кўп аниқ маълумотлар бор. Уларнинг шу йўл билан топган ризқ-рўзлари ҳеч қачон ўзингям, болаларигам татимайди.

5-савол:— Сиз ўз шахсий фикрингизда Сталиннинг хато ва жиноятларини бутун жаҳон бундан 50 йил бурун миллион марталаб айтган ҳамда ёзган эди, дебсиз. Инсоф билан айтинг-чи, бундан 50 йил бурун бизнинг ёш Совет социалистик ватанимизни бошқа мамлакатлар иложи бўлса янчиб ташламоқчи эмасми? Бу ҳаммага тарихдан маълум-ку? Қайси душман сизга дўстингизни дўст дейди?!

Жавоб:— Японларда бир ғалати удум бор. Дейлик, икки киши урушиб, биттаси ҳалок бўлди. Суд ажрим қилмагунча ҳалок бўлганни кўмишмас экан. Агар суд уни айбдор деб топса, жасадини бўлсаям дорга осишаркан. Бироқ, бу одам кўмилган бўлса ҳар қандай гуноҳ қилган бўлса-да, тегишмас экан. Сталин, Хрущёв ва Брежнев каби кишиларнинг бизнинг сиёсатда бош планга чиқиб қолиши нафақат уларни ўзларининг, балки бутун жамяятнинг, партиянинг, тузумнинг, халқнинг фожиясидир.

Бизда, Шарқда эса устига тупроқ тортилгандан сўнг марҳумнинг фақат яхши томони тилга олинган. Бунга билган нопоклар имонини котиб, ўлгунига қадар билган номаъқулчилигини қилаверсин-у, биз тангрининг нодон бандалари ҳатто ҳеч бўлмаганда ўлгандан кейин ҳам унинг каззоблигини яширсак. Айтинг-чи, диёнатданми шу? Бу воқеадан ҳали у ёққа бормаган нопоклар хулоса чиқарсин, инсофга келсин, деган мақсадда шундай қилинмоғи керак деб ўйлайман. Мақсад — ўлганларни янада бадном қилиш эмас. Ундан гашқари бундай бир ўйлаб кўринг, тирикликдаги баҳо барибир нисбий эмасми? Инсоннинг юзи пессиқ-да. Яна бир нарсани унутмаслигингизни истардим. Дўст ёки душман, хайрихоҳ ёки нохайрихоҳ

бўлсин, сиз тилга олган мамлакатларда ҳам ақл-идроки ва қобилияти биздан зиёд бўлса борки, лекин кам бўлмаган кишилар яшайдилар. Улар ҳам дунёни биздан кам идрок этмайдилар. Инсон боласи бири-бирига ҳурмат ва меҳр-муҳаббат кўзи билан қарашга ўрганиши керак. Чет элликларни қўя туринг. АҚШ, Олмония ва бошқа мамлакатларда яшовчи жигарларимиз, ўзбекларга бўлган муносабатимиз шу пайтгача қанақа бўлиб келди? Айрим номи улуғ, супраси қуруқ олим ва ёзувчиларимиз уларнинг инсонийлик гурурларини қандай ҳақорат қилишгани барчамизга маълум. Баҳолабки бобоси Қобулда, отаси Истамбулда ва ўзи Нью-Йоркда туғилган, бобо юртини хаёлан тасаввур қиладиган ўзбек йигити ўз она тилини соф асраётгани, айтинг-чи, жасорат ва ҳақиқий ватаншарварлик эмасми? Юрагида заррача она Ватан туйғуси бор одам бу йигитнинг ўзбекча гапиришидан, бу ердаги ватандошларимизнинг миллий анъаналар ва тилни асраш бора-сидаги саъй-ҳаракатларидан кўзига ёш олади.

Ушбу дўстимизнинг мактубига шунинг учун ҳам батафсил тўхтадимки, бошқа хатларда ҳам бундай фикрлар кўп учрайди. Ҳатто бир шахрисабзлик синглимиз: «Нурали ака, илтимос, Сталинни ёмон деманг, одамлар сизни ёмон кўриб қолмасин», дея ёзибдилар. Начора, ҳаммага бирдек ёқиш мумкин эмас ва ҳеч қачон мен бунга ҳаракат қилмаганман (менимча, бундан катта пастлик бўлмаса керак). Меҳр-муҳаббат билан нафратнинг чегараси аниқ бўлиши шарт. Бежизга халқ орасида, жаҳли чиқмаган одам хойндир, деган гап юрмайди. Акс ҳолда биз кўзлаган катта ҳақиқат ва нузли манзилларга етмоқликнинг ҳам маъноси қолмайди.

Шу ўринда хатда исм-шарифларини келтирмаган дўстимизга бир нарсани айтмоқчиман. Ҳақиқат учун пусиб курашилмайди. Катта ҳақиқатнинг нималигини англаб етган одамлар бу йўлдаги азобдан ва ҳатто қурбон бўлишдан ҳам лаззат топадилар.

«Огонёк» журналида эълон қилинган бир мақолада ошкораликни уч даражага бўлишибди. Иттифоқ, жумҳурият ва вилоят миқёсида. Гапнинг индаллосини айтиш керак. Бизда Россия ҳажмидаги учинчи даражали ошкоралик ҳам йўқ. Айрим раҳбарларимиз ижодкорларга ижирғаниб муносабатда бўлмоқдалар. Биз ўзимизга нисбатан ҳалол ишонч сезмаяпмиз. Биз бундан чекинмаймиз, албатта. Қайта қуришнинг энг

актив иштирокчиларини догматикларга чиқараётган бюрократлар учун ҳам, биз учун ҳам халқнинг сўнги сўзи ва ҳукми бор! (Қизиги шундаки, том маънодаги ҳақиқий догматиклар, илғор фикрловчи, янги ғояларни олға сурувчи ташаббускор кишиларни догматизмда айблаб, ўзининг асл қиёфасини беркитар экан. Ўйлаб кўрилса, бу синовдан ўтган эски услуб.)

У ёғини сўрасангиз, қатор раҳбарларимиз ўз она тиллари — ўзбек тилида жуда кам ўқийдилар ёки умуман ўқимайдилар. Ватан туйғуси тил билан шаклланиб, табиатдан куч олади. Ўз она тилини билмаган одамда эса Ватан туйғусининг тўқислиги нари турсин, мавжудлиги ҳам гумондир.

Барча раҳбарликлар пайтида халқ ёки маълум бир шахс томонидан кўтарилган у ёки бу муаммо юқорига маъқул келмадими, бас. Бу фикрни йўққа чиқариш учун шунақа сон-сановсиз сабаб ва баҳоналар топиладики, фикр берганинг нари турсин, калланг борлигига пушаймон ейсан. Назаримда, юқорида ўтирганларнинг кўпчилиги қандай қилиб бўлмасин халқнинг орзу-истакларига йўл очиб беришни эмас, ўзларига маъқул келмаган ишнинг олдини олиш, одамларга нима қонуний-у, қайсиси ноқонунийлигини тушунтириш учун ўтирганга ўхшайдилар. Юқоридан келган кўрсатма эса, яшин тезлигида амалга оширилади. Айтнинг-чи, бу аҳволда қанақа демократия бўлиши мумкин? Демократияни оддий халқнинг маълум қисми тушунмайди, деган гап ҳам бор. Хўп, шундай ҳам дейлик. Буни кечирса бўлар. Бироқ, бутун халқ ва миллатнинг увол-савоби бўйнида бўлган, демократияни тушунган шахслар уни ҳазм қила олмасачи?! Унда додимизни кимга айтамыз? Очиқ-ойдин танқид қилиш учун тулқига ўхшаб, яна уларнинг кетишини пойлашимиз керакми?!

Раҳбарларни ҳаётдан кўз юмганидан сўнг хато ва жиноятини айтавериб, халқ олдида бурдимиз қолмади-ку?

Шу пайтгача бирортамыз бирорта масъул раҳбарнинг ёки раҳбарликка тавсия этилган кишининг: «Эй мусулмонлар, ахир бу вазифа менинг қўлимдан келмайди-ку! Мен узоғи билан райкомхозга ёки ўт ўчириш командасига бошчилик қилишим мумкин. Нега мени ҳақорат қиляпсизлар? Эрта кунда ишни эплотмай шарманда бўлсам, касофатим сизларга ҳам уради-ку!» — деганини эшитдикми? Ўйлайманки,

бундан кейин ҳам эшитмасак керак! Шунақа, бизда ҳамма ёппасига «қобилиятли...».

Кишилар яна бир нарсадан норози бўлмоқдалар. Етмишинчи ва саксонинчи йиллар бошида турли сабабларга кўра урилиб-сурилган айрим эски аравакашлардан турғунлик йиллари дея аталмиш даврнинг қаҳрамонларини ясашга уринишдек бачкана ҳолат кузатилмоқда. Гўёки қайта қуришни амалга ошириб берадигандек, уларни турли масъул лавозимларга тиқиштириш одамларнинг ғашига тегаётир. Бу борада доимо нашшадан фил ясашга интиладиган айрим газета ва қаламкашларимиз ҳайбаракаллагчилик родини ўйнамоқдалар.

Бундай ҳолатлар тарихда доимо маълум бир миллатнинг халқ сифатида шаклланишига тўсқинлик қилган. Шу боис бизда ҳар қандай буюк демократия ҳам томир отмаслиги ёки шармандаларча барҳам топиши мумкин.

Бундай шахслар орасида таниқли жамоат арбоблари, номдор, увондор адабиёт ва санъат арбоблари (обрўси қобилиятидан илгарилаб кетган) ҳам етарлича бор. Булар илгари қандай қилиб лаганбардорлик ва келишувчилик ниқобини кийган бўлсалар, эндиликда яқин ўтмишда елкасига офтоб тегмаган бугунги кунларни ўша пайтда башорат қилган ҳокисор қиёфасига кириб олишяпти. Начора, уларнинг асл қиёфасини билмаган оддий халқ эса бу кўзбўямачиликка ишонади ҳам.

Хуллас, фикр кўп. Яқинда Бўстонликда халқнинг хоҳиш-иродаси билан завод қурилиши тўхтатилди. КПСС Марказий Қўмитаси Сиёсий бюросининг (шунга асосан республика юқори органларининг ҳам) қарорига халқ бир овоздан қарши чиқди. Худди шу районда «Ўзбексельмаш» заводининг филиали ва яна бир бошқа завод қурилишига ҳам чек қўйилди. Тошкентнинг «ўпкаси» бўлмиш Бўстонлик ва Чирчиқ дарёси бўйида завод қуриш нари турсин, ваҳоланки қурилган заводларни ҳам бузиб ташлаш ёки кўчириш кераклигини ўйлашимиз даркор.

1987 йил.

ХИЁНАТ

Январнинг сўнги кунлари эди. Гоҳида қиш пайтида ҳам чарақлаб турадиган қуёшдан нур эмган ўт-ўланлар ерни қоплаган тоғ этакларида эса бойчечаклар бош кўтарганди. Панжакентга, шарқ шеърятининг бобокалони Абу Абдулло Рўдакий қабрини зиёрат қилмоқ ниятида йўлга тушдик. Жаҳоннинг шодлиги йиғилса бутун, дўстлар дийдоридан бўлолмас устун... Хаёлимда алломанинг ана шу ўлмас сатрлари так-рорланади.

Боболар руҳи кезиб юрган Панжакентда нафасни ростлаб, сўнг тарих музейини томоша қилдик. Бу афсонавий шаҳарда шарқона ҳаёт тарзи, шарқона меҳмондўстлик сақланиб қолган. Шаҳарга кириб бораркансан, бу ер бежиз Сўғдлар давлатининг пойтахти бўлмаганига ишонч ҳосил қиласан. Шаҳар деярли тўрт томонидан тоғлар билан қуршалган. Феодал урушлари, босқинчилик юришлари давлатларнинг ташқи сиёсатини белгилаган ўша даврларда давлат марказининг бундай табиатан қулай жойда бўлиши катта сиёсий, ҳарбий ва иқтисодий аҳамиятга эга эди. (Худди шу нуқтаи назардан Қорахонийлар Ўзганни пойтахт қилишган.) Табиатан бу икки шаҳар бир-бирига ўхшайди. Сўғднинг номдор ҳукмдори Диваштиччи греклар куч билан бўйсундирилмагач, охири ҳийла билан қўлга туширгани бежиз эмас.

Бу дараларнинг мен учун яна бир қадрли томони шундаки, шаҳарнинг сўл тарафидаги тоғдан ошиб ўтсангиз, Бахмалга, менинг она қишлоғимга тушиб борасиз. Эсимни таниганимдан буён Ойқор тоғи ортидаги ҳаёт мени қизиқтирар, тоғнинг нариги тарафини фақат энам ва Дўстмурод бобонинг эртакнамо ҳикоялари орқалигина тасаввур қилардим.

Болаликнинг армонли хотиралари ва сархуш туйғулар оғушида Рўдакка етмасдан бир қишлоқ бериди тўхтадик. Йўлбошловчимиз шу ерлик врач Аҳрор Фармонов эчки қатиги ичиш учун таниш бир чўпончига бошлади. Қўйлар қояли тоғларда юролмаслиги учун бу ерда асосан эчки боқишаркан. Қатиқ ичиб, йўл бўйида гурунглашиб турган пайтимизда сўл тарафдаги қоядан елкасига бўш хуржун ва қоп ташлаган ўттиз-ўттиз беш ёшлар чамасидаги икки киши тушиб келди. Биз билан саломлашиб, ҳол-аҳвол

сўрашганда ҳам уларнинг нигоҳидаги безовталиқ, нимадандир ҳадиксираш ифодаси йўқолмади.

— Шу аҳмоқона ишингни ташла, деб минг марта айтдим сенга! Ўз билганингдан қолмайсан! Бир кун келиб, бу қилмишларинг учун жавоб берасанлар! — деди бизни кутиб олган мезбон тоғдан тушиб келганларнинг ёши каттароғига. — Ким айтади сени муаллим деб...

Ниҳоят, мезбон бизга икки азаматнинг қилган ишини кўрсатди. Қоя ёнбағридаги чорак гектар келадиган ерга сепилган селитра ҳали эриб битмаганди.

— Бу ердан ҳадемай равоч ўсиб чиқади. Мана қаранг, нишлаб ҳам қолибди. Бу равочлар ҳам қовун ва тарвузларимизга ўхшаб, селитрага нашаванд бўлиб қолган. Ўғит бермасангиз ўсмай, ер бағирлаб ётаверади. Равоч униб чиқиб, куч олгунга қадар мана бу заҳар ерга сингиб, равочнинг томирига етиб боради. Қорнинг сероблигини кўриб турибсиз. Бу дараларда ҳар куни ёмғир ёғади. Мартга бориб, худди шу ерда Самарқанд бозорини гуллатадиган бир қулочлик равочларни кўриб кўз қувонади. Баъзилар еру сувни булғаш, одамларни заҳарлаш эвазига пул ишлайдилар. Қор сувини одамлар ичади, далаларимизни сугорамиз, булоқларга сизиб тушади. Қаранг, селитра деган касофат одам оёғи етмайдиган мана шу чўққиларга ҳам етиб келди-я? Одамга алам қилади. Ўрмон хўжалиги мутасаддилари жиноятчиларга қарши курашиш ўрнига мана шундай майдонларни равочфурушларга пуллайдилар. Бу тоғлардаги ҳамма равочзорларнинг ўз эгалари бор. Инсофсизликни қаранг, бутун бошли тоғни ўзларича бўлиб олишган. Ургут томонга ўтсангиз, бундан бепишаттар. Тоғнинг тоғлиги ҳам қолмаган. Бирор киши уларнинг мушугини пишт демайди.

Қоя бағридан сўник руҳда тушдик. Ургут тоғларига етганимизда бошқа манзарага дуч келдик. Панжакент тоғларига селитра қўлда олиб чиқилса, Ургутга бемалол эшак ёки отда ортиб чиқишар экан.

Нохуш таассуротлар билан Тошкентга қайтар эканмиз, бизни бир нарса қийнар ва ўйлантирарди. Табиат, табиат, Она табиат, деймиз! Уни асраб-авайлаш, унга озор етказмаслик борасида катта-кичик минбарлардан тинмай гапирамиз, ёзамиз! Бироқ, бу қуруқ ватанпарварлигимиз натижаси ўлароқ ана шу Она табиатимиз бағрида топталмаган бирор бурчак,

озор емаган бирорта жонивор ва кесилмаган бирор туپ бута қолдимикан? Шунда беихтиёр, биз қаёққа қараяпмиз, қаёққа бораяпмиз, дея ҳамманинг ёқасидан ушлаб, бирма-бир сўраб чиққинг келади.

Шуларни ўйларканман, кўз ўнгимда юқоридаги воқеа содир бўлган тоғнинг бу тарафидаги қишлоқлар, Бахмал табиати намоен бўлади. Юрагида заррача ватан туйғуси бор инсон она қишлоғидаги дарахтнинг бир шохи синса, даласидаги бир бута бевақт хазон бўлса бефарқ қараб гурулмайди.

Ўзбекистонда Шоҳимардон, Бўстонлиқ, Оҳангарон, Бойсун, Боботоғ, Ургут, Зомин, Фориш ва Бахмал каби гўшалар кўп эмас. Паст-текисликларнинг деярли ҳаммаси экинзорларга айланиб кетган, дам олиш зонаси сифатида (иложини топишса, бу ерларга ҳам пахта экишарди) тоғларгина қолди. Экология масаласи инсониятни гоёт ташвишлантираётган бугунги кунда юқорида қайд этилган жойларни авлодлар учун асраб-авайлаш каттаю кичикнинг виждон ишига айланмоғи керак. Бу ерларда бўлар-бўлмаста дам олиш уйлари ёки бошқа объектларни қуравермаслик керак.

Москвада, Болтиқбўйи ёки Россиянинг барча шаҳарларида табиат қўйнида дам олишни истасангиз, шаҳардан пиёда ярим километр чиқсангиз бас. Ўзингизни қайинзорнинг ичида кўрасиз. Тошкентда-чи? Юз километр юриб, Оқтош ёки Хумсонга етиб бориш керак. Бу ерда ҳам соҳиллар, сой бўйлари ва тоғ этаклари маҳаллий аҳоли томонидан эгириб олинган ёки бирор ташкилотнинг дам олиш зонаси жойлашган бўлади. Қани, бирон-бир каттаконнинг рухсатисиз бу оромгоҳга қадам босиб кўринг-чи!

Тошкент атрофига чиқиб, бир теварак-атрофга боқинг. Полизлар, сабзавот пайкаллари, пахтазорлар, чорвачилик фермалари... Моллар эмин-эркин ёйилиб юрган бирорта кўм-кўк яйлов ёки одамлар дам олаётган соя-салқин боғларга, ялангоёқ юриб хумордан чиқадиган ўтлоқларга кўзингиз тушмайди. Аслида буларнинг ҳаммаси бор эди. Техника ўрмалайдиган жой бўлса бас, дарров ҳайдаб, экин экдик. Бу ерлар дастлабки ўн йил мобайнида ўз кучи билан юқори ҳосил берди. Табиатнинг тантилигини ўз тадбиркорлигимиз ва уддабуронлигимизга йўйдик. Эвазига мукофот ва унвонлар олдик. Бу ерлар чарчаганида эса, химиявий ўғитларга зўр беряпмиз. Бир кун келиб, бу

майдонларда гиёҳ ўсмайдиган бўлиб қолганда, билмадим, бунинг учун ким жавоб беради?

Бугунги кунда нафақат шаҳарликлар, қишлоқларда яшовчиларнинг ўзи ҳам табиатга, табиатнинг асл қиёфаси сақланган хилват гўшаларга ташна бўлиб қолдилар. Техниканинг тараққий топиши, ўз навбатида аҳолининг кўпайиши, табиатнинг қаншоқлашувига фаол таъсир кўрсатмоқда. Бизнинг Йўлдошбой (Бобурийлар) қишлоғимиз Ойқор тоғининг шундоққина биқинига жойлашган. Илгари тоғ тўппа-тўғри бизнинг уйга туташарди. Ҳозир эса қишлоқ кенгайиб кетди, одамлар иложи борича кўпроқ ерни эгаллашга, имкони борича кўпроқ мол-ҳол қилишга интилмоқдалар.

Ўз манфаати учун жонини жабборга берадиган кишиларда табиатан ўзгалар тақдирига бефарқ қараш, атрофида юз бераётган воқеа ва ҳодисаларни кўриб кўрмасликка олиш, фақат ўзига дахлдор нарсаларгагина аралашиб туйғуси чуқур томир отган бўлади. Қандай бўлмасин бойлик тўплашга интилиш, қариндош-уруғчилик, сендан мен камми қабилида тирикчилик юргазиш анча-мунча одамлар онгида нопок ва зарарли қарашларни куртак оттирган. Энг ёмони, бу маънавий касалликлар қишлоқдаги аксарият тушунган зиёли одамларни ҳам заҳарлашга улгурган.

Овулнинг ўтоғаси ҳисобланган обрўли киши қишлоқ атрофидаги совхозга қарашли ерларни ҳеч бир ҳужжатсиз қариндош-уруғларига тақсимлаб беради. Эндигина оила қуриб, фарзанд кутаётган йигит ҳали онасининг қорнидан тушмаган ўгли учун ер чегириб, пойдевор учун тош тўкдириб қўяди. Оқсоқоллардан бири қишлоқда биринчи бўлиб подвалли уй қурганлиги ва машина олганлигини кўпчилик орасида мақтаниб гапирди... Буларни кўриб, ҳамсуҳбат бўлиб, негадир беихтиёр, юрагимнинг туб-тубидан нимадир чирт узилганини ҳис этаман. Ҳамқишлоқларим, наҳотки ҳаёт фақат мана шу майда-чуйда моддий ташвишлардан иборат бўлса? — дея ҳайқиргим келади.

Лекин масаланинг яна бир тарафи бор. Бу тоғ этакларидаги ишчилар олган ойлик билан бола-чақа боқиб бўлмайди. Шундай бўлгач, ҳамма ўз кўмачига кул тортади...

Она табиатга, миллий мерос, маданият ва анъаналарга, она тилига, жамиятнинг таянчи бўлмиш инсон шон-шарафига бепарволикнинг илдизи кишилари-

миз онгида шаклланган юқоридаги иллатларга бориб тақалини турган гап.

Зеро суҳбатимизнинг марказида табиатни асраш муаммоси турар экан, бу жиддий масалага муносабат ҳар бир кишининг она ватанга бўлган муҳаббатининг даражаси билан ўлчанади. Қишлоғимиз атрофидаги иккита катта сайхонликда ўрмон хўжалигининг янги-дан барпо этилган боғлари кўзга ташланиб туради. Каттаасей дарасини сבוד килган Аъзам Нормуродов ҳаётдан бевақт кўз юмди. У элкан ёнғоқ, pista ва бодомлар ҳосилга кирган. Бароқ эдилликда бу боғлар деярли қаровсиз.

Торбегн Тошмурод аканинг эски «Урал»га мингашиб, қўшхонасига етиб борганимизда одам гавжум эди. Бу ерда район ташкилат раҳбаридан торбегн мактаб ўқитувчилар-ю, механизаторларгача бор эди.

— Булар сизга ёрдамга келишганми? — сўрайман у кишидан.

— Қайда. Ҳаммаси ебқочар. Мол оёғи тегмаган дараларда кўю сигирини боқиб, хашақ ўриш учун келишади.

— Сиз сўраб-суриштирмайсизми?

— Ҳаммаси ўзимизга яқин одамлар. Кўз-кўзга тушади. Йўқ деёлмайсан, — каловланади Тошмурод ака.

У киши сукут сақлайди. Биз узоқ айландик. Қуйида ёзилган жумлаларни у кишига қайта-қайта айтдим. Ўрмон хўжалигининг ерлари кўпроқ бирор бир ташкилотнинг ёрдамчи хўжалигига ўхшайди. Сойлардаги қўралар бу ерларда қўй ва қорамоллар боқилишини кўрсатиб турибди. Дов-дарактлар ва ноёб ўсимликларни ҳимоя қилиши керак бўлган одамлар худди шу ернинг ўзида ошна-оғайниларининг молини тўплаб боқадилар. Моллари нариги сойда ёйилиб юрган, серўт сойларни бўлиб олиб, эртаю кеч хашақ ўрадиган кишилар эса ўзларига оби-ҳаёт берадиган тоғ ҳақида, унинг тақдири ҳақида ўйлаб кўришни тасаввурларига ҳам келтирмайдилар. Буларнинг бирортаси ҳам сувсаб ётган pistaзорни суғориш ёки ёнғоқнинг эгилиб ётган шохини кўтариб қўйиш ҳақида ўйламайди. Овчилар овга зўр беради. Кимдир хуржунининг кўзини тўлдириб, район марказидан арақ олиб чиқади...

Бунинг ҳаммаси туман ва қишлоқ шўроси раҳбарларининг, қишлоқ оқсоқолларининг, мактаб ўқувчи-

ларининг кўз олдига юз беради. Ачинарлиси шундаки, тоғни турли номаъқулчиликлар ўчоғига айлантирган бу тоғдаги кишиларнинг аксарий қисми шу қишлоқдаги мактабнинг ўқитувчиларидир. Улардан бири менга ўқувчиларнинг бебош бўлиб кетганлиги, ўқитувчиларни ҳурмат қилмай қўйганлиги, гоҳида мураббийларини ҳақорат ҳам қилишидан нолиди.

Ўқитувчиларнинг ўзида инсонийлик ва мураббийлик маданияти етишмаса, ҳаётда нотўғри яшаётган бўлсалар-у, ўзига сабоқ бераётган кишининг қалбига нур йўқлигини сезиб қолган бола унга қандай қилиб эътиқод қўйсин! Жуда кўп ота-оналар ўқитувчиларнинг болаларни уришларидан нолишади. Бунга нима дейиш мумкин? Ўқитувчиларнинг саводхонлик даражаси эса рўмолча олиб йиғлайдиган аҳволда. Бундан шундай хулоса чиқадики, мактабларда оддий ўқитиш иши чатоқ. Тарбия ҳақида гапирмаса ҳам бўлади.

Табиатнинг оёқ ости қилиниши, серунум яйловларнинг топталиши, ноёб жонивор ва гиёҳларнинг йўқ бўлиб кетаётганлиги биринчи навбатда қишлоқ мактаби коллективини, ўқитувчиларни, ўқувчиларни ташвишлантириши керак эди...

Йирик ва майда туёқли моллар боқилиши мутлақо таъқиқланган адирларда ўнлаб қўй сурувлари ва қорамол подалари ёйилиб юрибди. Тоғбегилар эса фақат хашагини ўзлари ўриб оладиган ерларнигина қўриқлайдилар. Моллар доривор ўсимликларни топташ билан бирга камёб тоғ дарахтлари ўсаётган ерни босавериб, метинга айлантириб юборган. Шу туфайли Ойқордаги зирк, қорақат, чаканда, дўлана, наъма-так, писта, бодом, пишол, заранг, ирғай, тоғолча ва тоғолма каби ноёб дарахтлар ривожланмай, уруғидан кўпаймайдиган бўлиб қолган. Тоғнинг қуйи ва ўрта қисмидаги равочзор ва лозазорлар йўқ бўлиб кетди. Тоғ этакларини қоплаб ётадиган чучмома ва телпақгулларни эса деярли учратмаймиз.

...Тошмурод ака билан Тераклисойдан ўрлаб боряймиз. Ун беш туп йигирма йиллик самбиттол кесиб, қуригиб қўйилибди.

— Подачиларнинг иши. Чой қайнатиш учун ўтин ғамлашган, — изоҳ беради тоғбеги. — Бу сой менга қарамайди, — ўзини оқлайди ҳамроҳим.

Биз шу пайтгача жуда катта-катта номаъқулчиликларни кўриб кўрмаганга, билиб билмаганга олдик. Етар энди. Бу бепарволигимиз учун бошимиз билан

жавоб берадиган кун келгунга қадар сукут сақлашимиз, маънавий қашшоқлигимиз, виждонсизлигимизни бошимиз тошга теккан кунда тушуниб етишимиз шартми?..

Биз ўзимиз билиб-билмай она табиатга, она заминга хиёнат қилмоқдамиз. Аслида эса бу келажак авлодларга, бир-биримизга ва ўз-ўзимизга қилган хиёнатимиздир.

1986 йил.

ВИЖДОН ЧИРОҒИ

«У ҳақда совет ва жаҳон матбуоти ёзмоқда. Турли мамлакатларнинг йирик шарқшунослари унга тан бериб, юксак эҳтиром билан мактублар йўлламоқдалар. Ҳозир у ўттиз саккиз ёшда. Эндиликда у йигирмадан ортиқ китоб, кўплаб илмий мақолалар муаллифи ва давримизнинг атоқли туркшуноси сифатида юксак обрўга эга».

«Правда», 1976 йил, 18 июль.

«У чеккан изтиробларни ўлчаб бўлармикан? Бу руҳий азобларни енгиб ўтиш учун у сарфлаган куч-қувватни тиклаб бўлармикан?»

«Комсомольская правда», 1970 йил, 16 август.

Гўёки ҳамма нарса ўрнига тушиб, ҳақиқат тантана қилгандек эди. Бироқ Мурод Каримович Ҳамроевнинг дарз кетган юраги учинчи инфарктга бардош беролмади...

Уни фандаги энг оғир жиноят — кўчирмачиликда айбланган эди. Уни ёмонликқа чиқариш учун қора кучлар ҳеч нарсадан тоймадилар. Жумҳурият рўзномасида босилган «Туяни думигача ютиб...» сарлавҳали фельетонда Мурод Ҳамроевнинг «Туркий шеърят асослари» асари бошдан-оёқ кўчириб ёзилганлиги «фш» этилди. Мақола юзасидан тузилган махсус комиссия эса, фельетонда қайд этилган «фактларнинг тўғрилигини тасдиқлади». «Ана энди доднингни худога бориб айт», деди ёши олтмишлар атрофидаги бир табиш фан доктори Мурод Ҳамроевнинг кўзига тик боқиб.

Жумҳурият Фанлар академиясининг ижтимоий фанлар бюроси ўзининг махсус мажлисида юқоридаги комиссия ишини кўриб чиқиб, «кўчирмачилик қилиб,

қўпол хатога йўл қўйган киши филология фаълари доктори деган юксак унвонга нолайиқ», деган қарорга келди. Сўнгра мазкур бюро Олий Аттестация Комиссиясига (ВАК) М.К. Ҳамроевнинг докторлик ишини қайта кўриб чиқишни сўраб хат ёзди. Хатнинг бир нуسخаси эса «тегишли чоралар кўриш учун» Фаъллар академияси президентининг иш столига қўйилди.

Негадир президент бу хатга эътибор бермаётгандек туюлди. Бир ойлар чамаси бурун Москвага Ҳамроев ҳақида ижобий характеристика ёзган одам ўзи бошлаган хайрли ишнинг бу қадар тескари айланиб кетишини ўйлаб ҳам кўрмаган эди. Қоғознинг президент столида туриб қолганидан хавотирга тушган «жонкуяр кишилар» энди Москвага қўйидаги мазмунда телеграмма жўнатишди: «Ҳамроевнинг орқасида жуда катта одам турибди. Эҳтиёт бўлинмаса, кўчирмачи сувдан қуруқ чиқиб кетади...»

Мурод Ҳамроевнинг умрига завол, ҳаётига эгов бўлган ташвиш ва таҳликалар ана шу тариқа бошланди. Энди у кетма-кет юқори ташкилотлар ва қоғозбозлар номига тушунтириш хатлари ёзар, ҳақоратомуз ва саводсизларча берилган саволларга жавоб қайтарарди. Фандан йироқ кишилар унга тўғрилиқ, ҳалоллик ҳақида насиҳат қилишарди. Улардан бири гап орасида кандидатлик ишини кўздан кечириб беришни сўради. Бу асабий вазиятга чидаш, нопокларга қарши курашиш учун битта эмас, ўнлаб Мурод Ҳамроев кераклигини у кейин, кейинроқ тушунди...

Бошига маломат тошлари ёғилиб, ўзгалар назарида ноёп шахсга айланган, кўпчилик ўзига ҳадик ва нафрат билан қараб юрган ана шундай оғир шароитда ҳам ҳақиқатни кўриб туриб, сукут сақлаётганлар ва ифвогарларга қасдма-қасд меҳнат қилди. Унда рақибларига қарши курашишнинг бошқа воситаси йўқ ҳам эди. Шундай шароитда у қайта-қайта ёзилган юз бетлик «тушунтириш хати»дап ташқари иккита ўқув қўлланмаси, иккита илмий китоб ва ойномаларда эълон қилинган ўттиздан ортиқ мақола ёзди.

СССР Олий ва Ўрта махсус таълими вазирлигининг Олий аттестация комиссияси архивида 162031 рақамли дело сақланмоқда. Ходимларнинг айтишича, архивда бундай катта делолар камдан-кам учраркан. Бу Мурод Каримович Ҳамроевга филология фаълари доктори илмий даражаси бериш ҳақидаги делодир. Қалин папкадан кўз кўриб, қулоқ эшитмаган қоғоз-

ларни топишингиз мумкин: стенограммалар, сон-са-ноқсиз характеристикалар, тушунтириш хатлари, экспертларнинг хулосалари, телеграммалар. Уларга тикилиб туриб юрагинг эзлиб кетади. Дафъатан вужудингни бир туйғу қошлайди: наҳотки, жамиятимиз ривожланган, одамларнинг онги юксалган бир кунда меҳнаткаш, талантли кишини шунчалик таҳқирлаш мумкин бўлса? Наҳотки, бу воқеадан хабардор ташкилотлар ва масъул кишилар томошабинлик қилиб ўтираверган бўлсалар?

Мурод Ҳамроевнинг фанда ўз ўзанига тушиб олиши оғир, жуда оғир кечди. Унинг муваффақияти барчани бирдек қувонтирмади. Очигини айтганда, ҳали оғзидан она сути кетмаган фан докторининг қатъий ва чуқур изланишлари, кашфиёти, фан атрофида ўралашиб юрадиган консерватор ва педантларнинг (бундайлар ҳар бир соҳада истаганча топилади, айниқса адабиёт ва санъатда) елкасини тириштирди. Худди шу пайтда, яъни 1968 йилда Қозоғистон Давлат дорилфунуни-нинг ёш олимлар Совети Мурод Ҳамроевнинг уйғур-шуносликдаги ишларини Бутуниттифоқ Ленин комсомоли мукофотига тавсия этди. Мукофот комитетига ёш олимнинг ишига юксак баҳо берилган характеристикалар ёғила бошлади. Бироқ, барча турдан муваффақиятли ўтган номзоднинг исм-фамилияси лауреатлар рўйхатидан фавқулодда тушиб қолди.

Гап фақат мукофотда эмас. Кейинчалик Мурод Ҳамроев СССР Педагогика Фанлари академиясининг мухбир аъзоси қилиб сайланди. Ленин комсомоли мукофотига сазовор бўлди. Жаҳон ва Бутуниттифоқ анжуманларида воқеа сифатида қайд этилган чиқишлар қилди. Қозоғистон ва Ўзбекистондаги йирик илмий-педагогик марказларни бошқарди. Вафотидан сўнг эса унга Ушинский мукофоти берилди. Вафотидан сўнг...

Шекспир айтганидек, ҳалол одам учун энг оғир ҳақорат — нопокликда гумон қилинишидир. Бу азоб ва тухматларга унинг юраги дош беролмади. Эзгу иш ўзига осонликча йўл топа олмади. Достоевский таъкидлаганидек, одамлар бир янги ишга жазм қилишдан, бир янги гап айтишдан ниҳоятда қўрқадилар. Бирор бир ихтирони яратиб, ўзи ишлайдиган илмий-тадқиқот институти директори ёки бошқа бир номдор (номи улуғ, супраси қуруқ) олимнинг фамилиясини тиркамаганлиги учун ёки бирор бир раҳбарнинг

шахсан ёмон кўриши туфайли иши юришмаётган талантли олимларнинг йўқлигига ким кафиллик бера олади? Катта ҳақиқатларни эътироф этиш нари турсин, биз оддийгина ҳақиқат — талантли одамни талантли, лаёқатсиз кишини лаёқатсиз дейишдан ҳам ўлгудек қўрқамиз. Бу билан ўзимизнинг ожизлигимизни, журъатсизлигимизни, ноқобиллигимизни, зиммамизга юкланган вазифага номуносиб-лигимизни намойиш қиламиз. Халқ эса бундайлардан аллақачон чарчаган. Бизнинг ҳар бир номуносиб хатти-ҳаракатимиз халқ интилаётган энг юксак гояларга бўлган эътиқодни сусайтормайдими? Келажакка бўлган ишончига путур етказмайдими?

— Виждоним олдида қип-қизилман, — деганди суҳбатларимиздан бирида ўзбек тасвирий санъати портрет жанрининг зарғари Абдулҳақ Абдуллаев.

Ўз-ўзимни кечиролмай, азобланган дақиқаларим шу сўзлар бот-бот ёдимга тушаверади. Инсон вақти-вақти билан ўз ўтмиши, бахту бахтсизлигини виждон элагиде элаб кўради. (Ҳеч бўлмаганда умрининг сўнгги дақиқаларида.) Хом сут эмган бандалигимизга бориб, кўп ҳолларда ҳақиқатнинг асл қиёфасига кечикиб, биздан оби-ҳаёт ва парвариш кутган дарахтлар қувраб ёки кесилиб кетганидан сўнг кўзимиз тушади. Лекин шунда ҳам виждонимиз ҳукми олдида жавобгар эканлигимизни барчамиз ҳам ҳис этавермаймиз. Биз ўзимизни кўр-кўрона ана шу жавобгарликдан олиб қочамиз. Бу азоб туйғуси умрнинг сўнгги дақиқаларигача бизни таъқиб этишидан чўчиймиз.

Туркий халқлар, хусусан, уйғур халқининг мумтоз фарзанди, атоқли олим Мурод Ҳамроевни эслар эканман, ана шу фикрлар мени қийнай бошлайди. У навқирон қирқ беш ёшида орамиздан кетди. Лекин у ана шу қисқа умр мобайнида ниҳоятда катта ғайрат ва чидам билан меҳнат қилди. Ўз ижоди билан бутун туркий адабиёт, жумладан, уйғур адабиёти ва санъатига ҳайкал қўйиб кетди. Совет ва жаҳон матбуоти саҳифаларида унинг имконияти Лермонтов, Гайдар, Шолохов, буюк математик Галуа билан қиёсланди.

...Чингачой қабристонига унинг бюстига тикилганимда ҳар доим вужудимни тасвирлаб бўлмас бир туйғу қошлайди. Бейхтиёр жасорат, ўзлигинга садоқат, ҳалоллик ва камтарлик ўлмайди, дея тақрорлайман. Шу боис унинг шахсидаги оддийлик ва камсуқумлик акс этган ҳайкал гўёки ҳеч нарса бўлмаган-

дек, қуёшнинг чиқшини кутаётгандек машриққа тикилиб турибди. Кишиларни ҳар қандай вазиятда тушуна билиш ва тушунишни исташ ундаги олимлик ва фозиллик талантига ғоят уйғунлашиб кетган эди.

У билан кўпроқ мулоқот қила олмаганимга, ҳаётининг сўнгги дамларида ёнида бўлиб тўйиб-тўйиб суҳбатлаша олмаганимга жуда афсусланаман. Шунинг учун ҳам ҳаёт кўзимга гоҳида армон ва афсуслардан бино бўлган улкан минорага ўхшаб кўринади.

Биз шифохонада танишгандик. У иккинчи инфарктни бошдан кечириб, шифтга термилиб ётарди. Шундай навқирон ва хушфёъл кишининг инфаркт билан оғригани ўшанда мени ҳайратга солганди. Беморни уринтирмасликка ҳаракат қилиб, кам-камдан суҳбатлашардик. Мурод Каримовичнинг бетакрор ҳикоялари, ғоят теран фикрлай билиши мени беихтиёр унинг ҳузурига етакларди.

Киши келажagini унинг болалиги белгилайди, дейишади. Инсоният тарихида қолган алломалар болаликларидаёқ улғайиб қолганлар. Мурод Ҳамроев ўн икки ёшидаёқ тузуккина шеърлар ёзар, бу шеърларини ўқиганлар ҳайратланишарди. Улуғ турк ватанпарвари Нозим Ҳикмат ҳам унинг шеърдан тўлқинланиб, мактуб ёзганди. Айтматов зооветеринария техникумида ўқиб юрган чоғидаёқ тупроқшунослик ҳақидаги китобдан тортиб, Толстойгача ўқиб чиққанидек, Муроддаги ҳамма нарсага қизиқувчанлик, атрофида юз бераётган воқеа ва ҳодисаларга бефарқ қарай олмаслик, вақтнинг қадрига етиш уни жаҳоннинг етакчи туркшуноси даражасига кўтарди.

У Ўрта Осиё Давлат университетиде ўқиб юрган пайтларида, аниқроғи, учинчи курсдаёқ кандидатлик диссертациясининг дастлабки вариантини ёзиб қўйганди. Йигирма беш ёшида расмий равишда кандидатлик, йигирма саккиз ёшида эса докторлик диссертациясини ёқлади. Унинг «Туркий шеърят асослари» асари шарқшунослик ва жаҳон туркшунослигидаги ажойиб воқеа сифатида қайд этилди. Асарга машҳур академик В.М.Жирмунский сўзбоши ёзган эди.

Бу кенг қамровли тадқиқотда уйғур, ўзбек, қозоқ, қирғиз, туркман, озарбайжон, қорақалпоқ, ҳакас, тува, олтой, татар, бошқирд ва бошқа туркий халқлар поэзиясида қофия, вазн, туроқ ва бошқа ўлчовларнинг энг муҳим муаммолари муқояса шаклида илк бор таҳлил қилинди. Туркий шеърятда сатр тузилишига

оид умумназарий хулосалардан ташқари, туркий халқлар классик поэзиясига араб-форс ўлчови бўлмиш арузнинг таъсири ва халқ оғзаки ижоди намуналари — мақолу маталлардан тортиб, шарқ классикасининг рубоий, газал ва бошқа турлари атрофлича таҳлил қилиниб, ҳозирги замон шеъриятининг долзарб масалалари хусусида фикр юритилади. Тадқиқот уйғур ва барча туркий халқлар шеъриятининг тузилишини ўрганиш ишига, янада кенгроқ олиб қараладиган бўлса, умуман назмшуносликнинг бир қатор муҳим масалаларини ўрганиш ишига қўшилган жиддий ҳисса деб баҳоланди. Мутахассислар бир овоздан эътироф этганларидек, Мурод Ҳамроев назмшуносликда биринчи бўлиб туркона шеъриятнинг мураккаб ички қурилишини умумий миқёсда ва энг майда белгиларигача очиб беришга эришган эди.

Босфор бўғозидан Аляскагача, Волга бўйларидан Хитойгача ёйилиб кетган ерларда яшайтган деярли ўттизга яқин туркий халқларнинг шеърияти манбаларини, унинг узоқ шаклланиш йўлини ва ўзаро бирига таъсирини ўрганиб чиқиш, минг йиллар қаърига кира билиш, у халқлардан ҳар бирининг шеърияти табиатига сингишмай, ётлашиб турган нарсалардан тортиб, Юсуф Болосоғунли, Абулқосим Фирдавсий ва Алишер Навоий каби сўз усталари-ю, халқ лапарлари ва байтларининг номаълум ижодкорлари учун муштарак бўлган жиҳатларни ойдинлаштириш, минглаб ижодкорларнинг номларини, шеърий мисралар ва ҳужжатларни таҳлил мантиғидан ўтказиш — бу ҳақиқий илмий жасорат, ғоят машаққатли ва шарафли меҳнат эди.

Мурод Ҳамроев туркий назмшуносликда маълум бўлган фикрларни тартибга келтириб, турк халқлари шеъриятининг умумий қонуниятларини кашф этди, туркона шеъриятга янгича қарашни олға сурди. Бекйёс фактик материалга таянган ҳолда турк шеъриятидаги ички яқинликни кўрсатиб, ўзбеклар билан бир қаторда қозоқлар ҳам, ёқутлар ва қалмиқлар ҳам бараварига Маҳмуд Қошғарий ва Навоий ижодининг тенг ҳуқуқли меросхўрлари бўлишини илмий ва адабий асосда исботлаб берди. У турли халқлар маданияти ўртасидаги қардошлик, умумийлик ғоясини, миллатларнинг биродарлик ғоясини илгари сурди; бу ғоя эса замонавий, гуманистик мазмунга эга бўлиб, у буюк шахслар учун талашувни, тарихни «миллий томорқа»

ларга ажратиб, тақсимлаб олишда иштирок этишни асло хоҳламайдиган, ўтмиш деганда фақат ўзаро қиргин-баротларни эмас, балки асрлар оша халқлар ўргасида пайдо бўлган кўприкларни ҳам кўра оладиган барча кишиларнинг руҳига ва қалбига ғоят яқин эди.

Мурод Ҳамроев ўзининг қисқа, бироқ сермазмун умри давомида ота-боболаримиз учун дастуруламал бўлган оддий инсоний ҳаёт шароитларига амал қилиб яшади. Ўзи мулоқотда бўлган, ҳаёт йўлида учраган кишилардан ҳам шуни талаб қилди. Ҳар қандай катта ишнинг замирида ғоят оғир ва машаққатли меҳнат ётишини эрта англаган Мурод Ҳамроев студентлик ва аспирантлик чоғидаёқ архив ва музейлардаги Шарқ поэзиясига оид деярли барча адабиёт ва қўлёмаларни излаб топди. Унинг шундай хайрли ишларидан бири Париж кутубхонасидан топиб, фотокопия воситасида илк бор эълон қилинган Заҳриддин Муҳаммад Бобурнинг «Рисолаи аруз» асаридир. Бу Мурод Ҳамроев ўрганиб, эълон қилдирган ўнлаб қўлёмаларнинг бири, холос.

Унинг уйғур классик шоирлари асарларини қидириб топиш, қўлёмалар устида ишлаш, дастлаб она тилида, сўнгра ўз таржимасида рус тилида эълон қилдириш бобидаги ишларини фахр билан таъкидлашади. Йигирма нафар уйғур шоирларининг шеърларидан ташкил топган (бундан ўн олтитаси жаҳон ориенталистикасига маълум бўлмаган ижодкорлардир) «Асрлар садоси» шеърий антологиясини нашр эттиришга бошқош бўлди. Меъморчилик ёдгорликлари ҳақидаги ажойиб «Минг ғор» китоби яратилди. Уйғур халқининг «Ўн икки мақоми» нашрга тайёрланди. Уйғур халқ топишмоқлари, маталлари, мақоллари ва ҳазил-мутойибаларини тўплаш, таржима қилиш, нашр этиш борасида олиб борилган ватанпарварлик ишларида фақат таҳсин ўқиш мумкин. Бундай олиб қаралганда, бир одамга бунинг ҳаммаси кўплик қилади. Бироқ, халқнинг туб мақсад ва интилишларини ҳис эта олган ватанпарвар инсон эгулик олдида сукут сақлай олмайди.

Александр Блок билан учрашган, у ҳақда илк совет тадқиқотларини ёзган академик Виктор Жирмунский билан танишув Мурод Ҳамроев ҳаёти ва ижодида ҳал қилувчи роль ўйнади. Хайриятки, дунёда сени тушунувчи, тушунишни истовчи, олижа-

нобликка олижаноблик билан, инсоний маданият билан жавоб берувчи кишилар бор. Мурод илк бор Виктор Максимовичнинг қўлига ўзининг «Уйғур классик поэзиясида қофия» сарлавҳали иши қўлёзмасини тутганида таниқли олим:

«Юртингизга бориб, ишингизни давом эттираверинг, ўзим чақираман», дейди.

Бир ойдан сўнг эса академик уни хузурига чорлаб: «Ленинградда сиз қиладиган иш йўқ», деб қўлига ишини қайтариб беради.

Шунда у: «Тамом, ҳаммаси тугади», дея ўйлайди ўзича карахт бир ҳолатда. Бироқ папкани очиб кўргач, академикнинг хатига кўзи тушади. Хатда ишга юксак баҳо берилиб, мазкур қўлёзманинг ўзиёқ илмий даража олиш учун етарли эканлиги қайд этилганди. У аспирантура шarti бўйича уч йилда ёзиладиган кандидатлик ишини бир йилда ёзиб битирган эди. Аспирантуранинг тугаши муддатига эса докторлик диссертацияси тайёр бўлиб, катта муваффақият билан ёқланди. Юқорида қайд этилган «Туркий шеърят асослари» асари унинг номини бирданига жаҳоннинг энг йирик шарқшунослари сафига олиб чиқди. Дунёнинг турли бурчакларидан унинг меҳнатига юксак баҳо берилган, уни тухматчи ва попоқлар чангалидан халос қилувчи хатлар кела бошлади. Ёш олимнинг бу даражадаги мукамал изланишлари ва фикрининг кенг қамровлигидан кўплар ҳайратда эди.

«Сизнинг бу ишингиз ажойибдир. Бу ишга Сиз қанча йил сарфлагансиз, билмайман. Бироқ меҳнатингиз гоятда улкан самара берган. Эндиликда Сиз ўз ишингиз билан ҳақли равишда фахрлансангиз арзийди, сабаби, асар сўзсиз ҳамманинг эътиборини тортмоқда. Самимий табриклайман.

Ии Рипка, академик, Чехословакия».

«...Монография турк, жумладан уйғур поэзияси бўйича муҳим ва чуқур тадқиқот бўлиб, гарбинг тор ва қисқа шаклидан бир мартаба бўлса-да чиқиб, шарқ поэзиясига мурожат қилмоқчи бўлган ҳар бир кишига мўлжалланган...

«Немис адабиёти журнали», Герхард ДАРФЕР.
Гёттинген шахри».

«Мурод Ҳамроевнинг китоби жуда фойдали нашр-
қир. Ундан туркий шеърят билан қизиққан ҳар бир
иши фойдаланса бўлади.

«Шарқшунослик шарҳи» журнали. Польша.

Таниқли швед турколог Гуннар Ярринг (у бир
ақтлар Швециянинг СССРдаги элчиси бўлган) билан
узоқ давом этган хат орқали фикр алмашув бошланди.
Венгер академиги Юлиус Немет ўзининг қалб сўз-
ларини изҳор этди. Голландия ва бошқа Европа мам-
лакатлари ойномаларида бу муҳим тадқиқот хусусида
мақолалар чоп этилди ва мунозаралар уюштирилди.

Бугунги кунда олимларимиз камлигидан эмас,
улар фаолиятининг унумсизлигидан, жамиятга, ҳаётга
ва одамларга нафи тегмаётганлигидан нолиймиз. Қо-
билиятлиларга шубҳаю гумон билан қараймиз, уларга
кўмак беришга шўшилмаймиз. Иложини топсак, улар
қилган ишни гўё ўзимиз қўйиллатгандек юқорига
ахборот берамиз.

Дарвоқе, олимлар ичида ҳам ҳақиқий талантлари
жуда кам учрайди. Кун кўриш, тирикчилик, бола-
чақа боқиш учун диссертация ёзган, ёзаётган ва бун-
дан кейин ҳам ёзадиган «олимлар» орамизда анчагина
эканлигини ким инкор эта олади? Илмий даража
айрим шахслар учун мансаб пиллапояси ёки амал
курсисида узоқроқ ўтириш воситаси эканлиги ёки
каттароқ вазифадан бўшагандан сўнг бундайроқ бир
лавозимнинг бошини ушлаб қолишга хизмат қилиши-
ни тан олмай ҳам иложимиз йўқ.

Мурод Ҳамроевнинг фаолияти катта фанга ало-
қадор ва мангуликка дахлдор эди. У шу пайтгача ҳеч
ким қўл уришга журъат этмаган фан қўриғини ўзлаш-
тира олди. У ўндан ортиқ туркий тили билар ва шу
асосда ўттиздан ортиқ тил бойлиги бўлган туркона
шеърят илдини қидириб топиб, бизга тушунарли
ва илмий тилда етказиб берган эди. Ўқиш, мутолаа,
ҳар қандай суҳбатдош билан тенг фикрлаша олиш,
барчага баробарлик, ўзгаларнинг самимий туйғуларига
янада юксакроқ эзгу ҳислар билан жавоб қайтарш,
«қўли калгалар»га кўмаклашиш ва бағрикенглик
унинг учун одат, кундалик ҳаёт тарзи эди. У қайта-
қайта инфаркт билан оғриганда ҳам, ойлаб шифохона
шифтига тикилиб ётганда ҳам ҳузурига маслаҳат ва
кўмак истаб келганларни ноумид қайтармас, врачлар
ва садоқатли умр йўлдоши, ажойиб инсон Гулнисо

яшаши мумкин эди. У фанга, халққа керак эди. Бироқ энди у жисман йўқ... Олим сифатида у бизнинг кўмагимизга муҳтож эмас эди. У албатта фанда ўз сўзини айтар ва ёриб чиқарди. Бироқ, бизнинг меҳримизга, эътиборимизга муҳтож эди. Меҳр, эътибор кўрсатиш, хайрихоҳ бўлиш нари турсин, ҳатто уни тушунишни ҳам истамадик. Ёнгинамизда улуғ инсон ва талантли олим янаётганлигини кўриб кўрмасликка, билиб билмасликка олдик. Жоҳиллик эса, ўз ишини қилди...

Меҳнати ўрناق бўлганидек, эндиликда унинг ҳаёти ва тақдири ҳам бизга сабоқ бўлмоғи керак. Унинг руҳи шундай деяётгандек: «Одамлар, бир-бирингизга ноҳақ озор берманг! Ҳақиқатнинг кўзи кўр, қулоғи нар, дёб ўйламанг! Қалбингизда виждон чироғи ёниб турган бўлса, у ҳеч қачон ўчмасин!»

1985 йил.

ЧОРАСИЗ ДАРД ЙЎҚ

ёки

АВЛОДЛАР ҲАМ ҚАЙТА ҚУРАДИМИ?

*Аввал гиштни қийшиқ қўяркан меъмор,
Юлдузга етса ҳам қийшиқдир девор.*

МИРЗО АБДУЛҶОДИР БЕДИЛ

Биз жуда сабр-тоқатли, чидамли, эртанги кунги ҳақимиз нари турсин, бугунгисини ҳам талаб қилмайдиган андишали одамлармиз. Борига барака қилиб яшашга ўрганганмиз. Тақдиримизга таъсир этгувчи шахсларни хижолатга қўймаслик учун уларга қуюшқондан ошириб бир оғиз гап айтмасликка ўрганганмиз. Ҳарҳолда қорнимиз тўқ, устимиз бут-ку, болачақа билан тинч яшасак бўлди-да, дея ўйлайди ўртача киши ўзича, эртанги куннинг ҳисоб-китобини қилиб. Ишқилиб, юмалоқ-ёстиқ қилиб қизини чиқариб, ўғлини уйлантириб олса бас. Демак, ҳаёт, тирикчилик шу. Ростдан ҳам шундаймикан?..

— «Ёш ленинчи»даги мақолангизни ўқидим. Горбачевдан тортиб, республика раҳбарларигача танқид қилибсиз. Сизга нима керак? Бир танкилотда раҳбар бўлсангиз. Кунингиз яхши ўтиб турган бўлса. Одамлар ҳурмат қилса. Нима қиласиз ўз бошингизга ўзингиз гавғони сотиб олиб. Сиз қўяётган талабларга

бизда ҳеч ким тайёр эмас-ку. Бу аҳволда олабўжигга айланиб қоласиз, ука,— менга астойдил маслаҳат беради поликлиникамиз табиби.

— Мана одамнинг доноси. Эшитдингми, худди менинг гапларимни айтяпти. Соғ бошингни савдога солиб нима қиласан?— дейди бу гапни эшитиб турган яқин кишим куйиб-пишиб.

Мен ноҳақлик олдида сукут сақлашга кўникмаган одамман. Маслаҳат бераётганларга «эй аҳли мўмин, Ватан-чи!» дея ҳайқиргим келади. Лекин бу одамлардан ҳам хафа бўлмаслик керак, дея ўйлайман ўзимга ўзим тасалли берган бўлиб. Сабаби, бу кишилардан бундан ортиқ гап ва фикр кутиб бўлмайди. Уларнинг бори шу. Энг муҳими, уларнинг қон-қонига, онгига синган ана шу маънавий майиблик фарзандларига ўтганми, йўқми? Ҳамма гап ана шунда. Бу нарса Ватан ва Халқнинг келажаги, тақдири билан боғлиқ туйғудир. Мен сиз билан ана шу туйғу хусусида фикрлашмоқчиман.

Бухоро ва Самарқандда ҳинд қурувчилари муҳташам кўноқхоналар қурмоқдалар. Дунё талпиниб турган шундай буюк шаҳарларда шу пайтга қадар оддийгина саёҳатчилар кўнглидагидек бирорта кўноқхона қура олмадик. Энди эса фойдани бўлиштириш эвазига ҳинд дўстларимиз билан бу ишни амалга оширишга киришдик. Ҳеч бўлмаганидан кеч бўлганиям маъқул чоғи. Ҳинд мутахассислари Бухорога келиб, бетон қоринга ишлатиладиган сувнинг таркибини ўрганиб чиқибдилар ва сувни ушбу мақсадда ишлатиб бўлмаслигини билиб, тузини ажратиб, сўнгра фойдалана бошлабдилар... (Бизда гил тупроқдан кулоллар ясаган ёдгорлик буюмлари ҳам бир-икки йил ўтмасдан туз бойлаб кетади. Шўр тортиб кетган иморатларимизни қўяверинг.) Ҳамма нарса инсон учун, инсоннинг бахт-саодати учун дея ҳайқирадиган биз эса, шу сувни ҳатто одамларнинг ичишига ҳам тозалаб, яроқли қилиб бера олаймиз. Мана сизга дунёнинг иши...

Бўстонликда завод қурилиши муаммоси билан боғлиқ жанжаллар ҳали кўпчиликнинг эсидан чиқмаган бўлса керак. Охирги икки йигин негадир хотирамда муҳрланиб қолди. Биринчисида биронта район раҳбари Тошкентдан борган йигирма нафар ёзувчининг яқинига йўламаса бўладими?! Анчадан сўнг пешонаси тиришган ижроқўм раисининг муовини пайдо бўлди. У ҳам нега келдиларинг, қиладиган иш-

ларинг йўқми, дегандек ҳақоратомуз гап қилди. Энг даҳшатлиси, ёзувчиларни бирор киши «келинглар» демаса-я! Сўнгги йиғин эса узоқ чўзилди. Қандай бўлмасин юқорининг хоҳиш-иродасини ўтказишга уринган вилоят ижроқўми раиси йиғинни олиб бораётганидан фойдаланиб, турли хил нағма қилиб кўрди. Президиумнинг ярми партия, совет ходимлари, ярми ёзувчилардан иборат эди. Шунда мен кўпчиликнинг фикрини айтиб, сўнгги чорани қўллашга мажбур бўлдим.

— Дўстлар, ҳурматли халойиқ! Бу ерда ким ҳақ, ким ноҳақ дея тонг отгунга қадар тортишиш мумкин! Ажабланарлиси шундаки, ҳеч ким, ҳеч бир раҳбар бизни тушунишни истамаяпти! Бу масалага уларнинг ақллари етмай тушунишмаганда бошқа гап эди. Бироқ кўра-била туриб, тушунишни исташмаса... Табиат дегани, бу — худо дегани! Бу ёғини худога соламиз! Ким ноҳақ бўлса, шуни худо (табиат) урсин! Президиумда ўтирган ёзувчиларнинг эса, минбарни тарк этиб, залга тушишларини сўрайман!

Биз президиумдан пастга тушдик. Одамлар эса зални ташлаб чиқа бошлашди. Биздан олдин ва кейин, ҳатто биз билан бирга борган вилоят ҳамда ноҳия раҳбарлари хайр-маъзурни насиё қилиб, сутдек опшоқ «Волга»ларига ўтиришиб, жўнаб кетишди. Уларнинг муносабатидан «руҳланган» одамлар ҳам бизга хўм-райиб қарашарди. Эски автобус атрофида уймалашаётган ҳамкасбларимга қараб туриб, кўнглим бузилиб кетди. Мен бу дақиқада асло-асло ёзувчиларнинг аҳволига, уларга ҳурматсизларча муносабатда бўлганларига ачинганим йўқ. Ёзувчилар табиатан иззаг-талаб одамлар эмас. Азоб, камситилиш, ноҳақ тазйиқлар, эзилиш ёзувчини шакллантиради ва юксалтиради. Бахтли, тўқис одамлардан бутун ёзувчилар чиқмаслиги ҳам ана шундан. Адолатсизлик, ноҳақлик олдида елка қисиб турган ёзувчи эса, халқнинг виждони эмас, унинг танасига ўрнашиб қолган ўқ парчасидир.

Худди ўша дақиқа мен икки нарсадан изтироб чекаётган ва ачинаётган эдим. Биринчидан, ўз ёзувчиларидан ётсираб (тўртта раҳбарнинг қутқусига учиб), ўзини биздан тортиб турган халққа раҳмим келди. Унинг келажаги кўзимга роят мавҳум ва нурсиз кўриниб кетди. (Илоҳим мен ноҳақ бўлайин!) Беихтиёр бу оломон учун нима муқаддас экан, дея ўйлай бошладим ва минг афсуслар бўлсинким, бизни

қувватлаган бир неча одамдан бўлак, томошабин бўлиб турган кишиларда ўша муқаддас туйғуни кўрмадим. Иккинчидан, ёзувчи билан унинг халқи орасига раҳна солишга киришган, сталинизмнинг юмшоққина сунургиси билан одамларнинг бетига ураётган раҳбарлар ҳақида ўйлар эдим. Ҳар қандай қонли якка ҳокимлик ҳукмрон бўлган мамлакатда ҳам халқ ёзувчиларга қарши қайралмаган. Бизда эса: «Ёзувчилар асарини ёзавермайдими, нима қилади иқтисоду сиёсатга аралашиб?» — дегувчилар бор.

Одамлар! Раҳбарлар! Сиз жуда-жуда яхши биласиз! Шу пайтгача бирорта ўзбек ёзувчиси очлик ва яланғочликдан ўлгани йўқ! Ўлмайди ҳам! Бу халқ ёзувчисини абгор қилиб қўймайди. Ишсиз юрган ёзувчисини ҳам тўю маъракаларда тўрга ўтқазиб, устига чопон ёпади. Сабаби, эл дуч келган амалдорга ёмон кўришиб, оддий халқни ҳимоя қилиб юрадиган бу бечораларнинг қаламидан бўлак ҳеч нарсаи йўқлигини ва уни ҳеч ким тортиб ололмаслигини яхши билади. Шу боис ҳам узоқ ўтмишдан тортиб барча тузумларда адабиёт, санъат ва илм аҳлига зуғум қилган ҳокимларнинг иши юришмаган. Фозилу фўзалолар қарғишига учраганлари ҳатто яхши ўлим ҳам топмаган. Мен бу фикрларни ичимдан тўқиётанам йўқ. Бунинг ҳаммаси халқ орасида бор ва бот-бот синовдан ўтган тирикчиликдир.

Русларда, халқ кўрмайди, лекин ҳис этади, деган гап бор. Ҳеч бир ишни халқ кўзидан пана қилиб бўлмайди. Мана яқинда инсон озодлиги ва ҳуқуқларининг бетакрор ва буюк ҳимоячиси Андрей Дмитриевич Сахаров оламдан ўтди. Қайта қуриш, демократия ва ошкоралик ўзининг башоратчиларидан биридан жудо бўлди. Йигирма йил бурун Сахаров биз эндиликда гапираётган гапларни айтганда, уни ёмонотлиққа чиқариб, кўпчилигимиз турғунлик ва хотирасизлик даврининг даҳоларига чой ташиб, ялтоқланиб, улар билан кўришганда қўлимизни бир ҳафта ювмай юрар эдик. Ҳамма имтиёзлардан воз кечган ва охир-оқибатда сургун қилинган Сахаров эса, «Халқ ва Ватан» дея куйиб-ёнарди. Тайга қаърида азоб чекиб ётган сиёсий маҳбусларнинг кўнглини сўраб, оиласига ёрдам бериб юрарди. Инсонларнинг оддий ҳуқуқларини ҳимоя қиларди. Биз унинг фарёдини кўриб кўрмасликка, эшитиб эшитмасликка олардик. Бу буюк инсон ҳақида ўйлар эканман, у кишининг оиласи билан боғлиқ ёқа

ушлайдиган бир воқеа бот-бот ёдимга тушаверади. Саксонинчи йил эди шекилли. Ўзбекистон мусаввирлар уюшмасида раҳбариятни алмаштириш хусусида (у пайтда мен «Санъат» журналида ишлар эдим) беш-ўн чоғли киши орасида фикр алмашинди. Республика мафкураси мутасаддиларидан бирига уюшма раҳбарлигига Рўзи Чориевни таклиф этса бўлади, гоят демократ, барчага баробар одам, дедим. Раҳбар менниг гапимни эшитмасликка олди ёки эшитишни истемади. Унинг бу маданиятсизлиги нафсониятимга тегди. Кейинги учрашувда юқоридаги гапни эсига солдим.

— Биласанми, — деди у менн ўзига яқин олиб. — Чориев биринчидан, коммунист эмас. Иккинчидан...

— Нима, иккинчидан?

— Гап орамизда қолсин-у, Сахаров билан алоқаси бор шекилли, Стокгольмда хотинининг қўлини ўпибди. Қара, қиладиган иши йўқми, а?..

Мен бир зум нима дейишимни билмай каловланиб қолдим.

— У жуда ҳис-ҳаяжонли одам. Стокгольмда асарлари намойиш қилинган эди. Кўргазмага келган бўлса, ўнса-ўпгандир, — дедим анчадан сўнг ўзимга келиб.

— Масаланинг бошқа томонлариям бўлиши мумкин. Сен билан менга ҳамма гапни айтишмайди-ку, — деди у ўрнидан туриб мени жўнатишга чоғланаркан. (Бу одам кишилар билан юқорининг раъй-рағбатига қараб гаплашарди.) — Ундан ташқари сен ГДРда бўлганингда қўшинларимизнинг Афғонистонга кириши ҳақида сиёсатга қарши гап айтибсан. Нима, бошинг иккитами?!

— ГДРда айтган-айтмаганим эсимда йўқ. Лекин бу гапни шу ерда айтганман... Сизга ҳам айтаман. Керак бўлса, халқ олдида ҳам айтишим мумкин, — дедим ўзимни босолмай.

— Бунақа ишларга нуқта қўй. Бизда шу пайтгача гапириб, ҳеч ким ютмаган. Бировларга ҳомийлик қилишдан олдин ўз оғзингга эҳтиёт бўл. Ҳали ёнсан, ўсишинг керак. Акс ҳолда сенга ҳеч ким ёрдам беролмайди...

Мен карахт ҳолатда чиқиб кетдим. Бу карахтлик ҳамон мени тарк этгани йўқ.

Биз эса ўз ақлий ва фикрлаш даражамиз, ижтимоий-сиёсий маданиятимиздан келиб чиққан ҳолда жумҳуриятимизда қайта қурамиз, демократик, инсоний

муносабатлар ва ошкора мулоқотлар асосида иш юритамиз, дея ўйлаяпмиз ҳамда ўзимизча нимадир қилган бўляпмиз. Лекин гапнинг индаллосини айтдиган бўлсак, поезд жойидан жилгани йўқ. Аҳён-аҳёнда бор овози билан теварак-атрофга жар солиб, гудок чалиб қўйяпти, холос. Қайта қуришнинг мен сезган битта ижобий томони — одамлар юз фоиз бўлмаса-да, ичларидаги гапларини қўрқа-писа бўлса ҳам айтмоқдалар. Минг раҳматки, илгаригидек бундай гаплар учун олиб бориб қамаб қўйишмаяпти. Хўш, шу муддат давомида бизда нима ўзгарди? Бу йилнинг энг катта янгилиги — одамларга ер бериш бўлди. Ҳай, бунинг учун ҳам раҳмат дейлик. Лекин бу ерни халққа Ленин ваъда қилган эди. Эндиликда одамларга ер берапмиз, деб мишбар муштлагандан кўра, Лениннинг айтганини қилмаганимиз, уни етмиш йил кечикиб амалга оширганимиз (бу иш ҳам ҳали охирига етказилгани йўқ) учун халқдан кечирим сўрашимиз керак эмасми?!

Тўғри, бизда ҳеч ким очликдан ўлаётгани йўқ! Лекин инсофли-диёнатли одамнинг эмин-эркин яшаши учун шароит ҳам, имконият ҳам йўқ! Бойроқ яшаш учун албатта йўқни йўндирадиган, порахўр, олғир, ўғри ёки қаллоб бўлиш керак. Бундай инсоний «фазилат»ларга эга бўлиш эса ҳамманинг ҳам қўлидан келавермайди! Одамлар орасида бир гап юради. Октябрь инқилобидан сўнг чет элга жўнаётган питерлик бой хайрлашиш учун инқилобчи ўғлини ҳузурига чақириб, нима учун курашаётганини, қон тўкилаётганини сўрабди.

— Бойлар бўлмаслиги учун курашяпмиз!— дея жавоб қилибди ўғил.

— Э-э, болам-а, тафовутимиз жуда катта экан! Биз эсимизни танигандан бери камбағаллар бўлмаслиги учун курашган эдик!— деган экан ота кўзи ёшланиб.

Хўш, айтинг-чи, бундай олиб қараганда, биз қачонгача «камбағал деҳқон» оиласидан чиққанлигимиз билан фахрланиб, камтарин (русча ибора билан айтганда, «скромный») ва ярим қаншоқ яшашимиз керак? Қачонгача ишга оҳори тўкилган костюм-шим ва ранги ўнгиб кетган эски пойафзал кийиб бориш оддийлик ва ҳалол яшашнинг мезони бўлиб хизмат қилиши керак? Ахир кийим-кечак ҳам инсоннинг кўрки эмасми? Қачонгача биз кўрксиз кийинишимиз ва елкамизни қисиб

юришимиз ёки халқнинг кўзига ўзимизни шундай кўрсатишимиз керак?!

Собиқ вилоят раҳбарларидан бирини кузатиб, ҳайрон бўлар эдим. Униқиқиб, енгги титилиб кетган плаш кийиб юрарди. Уни камтаринлик қилиб, одамлардан фарқланмаслик учун шундай кийинса керак, дея ўйлардим. Кейинчалик бу шахснинг уйдан катта пул топилиб, ўзи Сибирга қарағай боқишга кетганидан сўнг кийим шкафларида йигирмага яқин плаш ва пальто, юз жуфт атрофида оёқ кийими ҳамда сон-саноқсиз бошқа кийим-кечаклари борлиги маълум бўлганида кўпчилик таажжублангани йўқ. Халқ буни жуда яхши билар экан. Хўш, бу ниқоббозликнинг кимга кераги бор? Халқимизни ора сарсон қилган нарса ҳам ана шу ниқоббозлик эмасми?

Илгари ўқимишли (албатта мадраса кўрган ва дунёнинг оқу қорасини таниган) кишиларни ҳокимиятга йўлатишмаган ва ўттиз еттинчи йилгача буларнинг ҳаммаси қарийб маҳв этилган. Оғзинг қани деса, қулоғини кўрсатадиган кишилардан ҳатто жумҳурият, вилоят, ноҳия ва овул раҳбарлари ясашган. Бундайлар юқорининг кўрсатмасини қош қайирмай бажарадиган, қалбида Ваган ва Халқ тушунчаси тўла шақлланмаган кишилар бўлган. Бундайлар мансабни бахт-саодат деб биладилар ва ҳаммадан ақллилигим учун шу мартабага эришдим дея ўйлайдилар. (Бундайлар ҳозир ҳам истаганча топилади.) Воқеа ва ҳодисаларнинг туб моҳиятига тушунмайдиган бундай раҳбарларнинг ёмғирдан сўнгги кўзиқориндай кўпайиб кетиши аслида турғунлик дея аталган дарахтнинг ўқ илдизи эди. Бизга дунёни кенг идрок эта оладиган фозил киши эмас, халқнинг бошидан бутифос сепишга ақли етадиган раҳбар керак эди. Биздаги қодирлар сиёсати ана шу гайриинсоний ақида устига қурилган эди. Менимча, бу «хислат»ларимиздан бирданига қутулиб кета олмаймиз.

Халқнинг руҳий ҳолатини кузатаман. Қирқ ва олтмиш ёшлар орасидаги одамларнинг сиёсатдан ҳафсаласи пир бўлгандай. Оиласини наридан-бери тебратишни ўйлаб, барча қатори куни ўтганига шуқур қилади. Бу одамлардан юксак коммунистик эътиқод талаб қилишнинг ўзи саробдек гап. Булар ўқиган ясама қўлланмаларнинг ҳаммаси эндиликда ёлгон бўлиб чиқди. Ўз устида ишлаб, дунёвий ҳақиқатларни ўрганишга эса, уларда вақт ҳам, имкон ҳам бўлмаган.

Бор қобилиятини оч ва яланғоч қолмасликка сарфлаган. Беш вақт намоз ўқийдиганларнинг анчайини эса Ислом фалсафасидан чаласавод ёки саводсиз.

Бугунги хато ва номақбул ишларимизнинг тамал тоши сиёсатимизнинг шаклланиш даврига бориб тақалади. Айниқса, сталинизм даврида Лениннинг ҳар қандай тўғри ёки нотўғри фикрдан Сталин ўз қилмишларини ниқоблаш учун фойдаланди. «Ҳар қандай оқсоч давлатни бошқариши мумкин», деган эди Ленин. «Йўқ, мумкин эмас», дея жавоб берганди Плеханов. Биз ҳеч қачон Россияда марксизмнинг отаси бўлган Плехановнинг гани ҳақлигини ўйламасдик. Қандай бўлмасин бизга Ленин ноқақ бўлиб чиқмаслиги керак эди ва бунга йўл ҳам қўйилмасди. Мен шунга ҳайронманки, одамлар ўз-ўзларини бошқаролмайдилар-у, лекин ўзгалар устидан ҳукмронлик қилишга уринадилар, деганда Суқрот ҳақ эди. Юқорида қайд этилганидек, кунимиз бир нави ўтяпти. Лекин Суқрот сўрови билан айтганда, руҳ ва қалб учун нима қиляпмиз? Агар ҳеч нима қилмаётган бўлсак, демак яшамаяпмиз. «Мен бу одамларни биламан, улар яхлаб қолган кўлмақдир», деганда Гёте сўқир қалбли ва лоқайд кишиларни назарда тутган эди. Ленин таъкидлаганидек, Чернишевский: «Ғариб миллат—қуллар миллати. Энг юқоридан қуйигача ҳаммаси қуллар!»— деганда «хлоп-кораб» деган жуда юмшоқ танқидга жириллаган айрим ўртоқлар яна фикрни тўшпа-тўғри қабул қилмасдан, бу ерда гап маънавий қуллик, маънавий етимлик ҳақида кетаётганлигини англасалар керак деб ўйлайман. Биз биринчи галда ўз нодонлигимиз ва бунинг оқибатида келиб чиқадиغان ноқобиллигимиз, ноаҳиллигимизнинг қули ва қурбонимиз.

Биз ўзимиз билиб-билмаган ҳолда узоқ йиллар давомида партия, давлат ва ҳукумат ашаратини соғлом фикрлай олмайдиган чаласаводларга бериб қўйдик. Ўзга фалсафаларга бўлган ноинсоний муносабатимиз, бульдозерчилик ҳаракатимиз ва бетайин атеизмимиз билан художўйларни ҳам ҳолдан тойдирдик. Уйдан арабча алифбодаги китоб топилган одам қамаягани ёки отилганини ҳали-бери кўшлар эсидан чиқара олмайди, албатта. Бугунга келиб эса, одамлардаги коммунистик эътиқод ҳам, диний эътиқод ҳам чала. Чаласаводликдан саводсизлик юз карра афзалдир. Кўшлар боласига «яхши одам бўл» дейди-ю,

лекин яхши одам бўлиш учун нима қилиш кераклигини ўзлари чуқур англаб етмайдилар. Бир куни ҳамкасб ўртоғим билан бозорнинг эшиги олдида туриб олиб, бозорлик қилиб уйга қайтаётган одамларни «сўроқ» қилдик.

— Бозорга келганда бирор марта ўқиш учун болангизга бадий китоб сотиб олганмисиз?

Юз чоғли одамнинг бирортасидан «ҳа» деган жавобни эшитмадик. Бадий китоб дегани қанақа китоб, дея жавоб берганлар ҳақида гапиришнинг ўзи уят.

Ўзбек халқи меҳнатқаш, деймиз. Тўғри. Уларга кучи етгунча ер беряпмиз. Аъло. Лекин беш сотих ерига ҳам тузук-қуруқ экин экмайдиган, юмалоқ-ёстиқ қилиб саккиз боғ макка оладиган одамларимизнинг ноқобиллиги, дангасалиги ҳақида ҳам ўйлаб кўрамизми? Сигирига даладан икки боғ ўт ўриб келиш ўрнига қишлоқ магазинга тўпланиб олиб, қотган печенъени газак қилиб, ароқ ичишни афзал кўрадиган кишиларимизни бир кўз олдингизга келтиринг! Ароқ ичиб олиб, эшак билан баробар юрадиган тракторнинг остида қолиб ҳалок бўлаётган, мотоцикл билан тележканинг остига кириб кетаётган, қишлоқ тўйларида бир-бирини сўяётган, кўпқарида отининг остида қолиб ўлаётган кишилар кимлар? Сиз кўриб, кўришиб юрган одамлар эмасми?!

Пахта «шарофати» билан бизда асрлар мобайнида чорвачилик билан шуғулланиб келган туркий уруғлар ҳам ўзларининг асл касбларини ўзгартиришга мажбур бўлдилар. Туркистон сарҳадида азал-азалдан бевосита чорвачилик ва деҳқончилик билан шуғулланиб келган халқлар ва элатлар бўлган. Масалан, Фарғона водийсида деҳқончилик билан асосан сартлар шуғулланган. Биз меҳнатни ташкил этиш жараёнида ана шу тарихий анъаналарни ҳисобга олишимиз керак. Дарё оқаётган томонига қараб оқиши даркор.

Сталинизм Ўзбекистонда феодал тартибларнинг давоми сифатида ҳали узоқ йиллар яшаса керак. Бу ҳолатни фақат сталинизмнинг табиатидан қидириш ва уни айблаш ҳам инсофдан эмасдир балки. Ушна пайтда Туркистонда Сталиннинг асл қиёфасини, стализмнинг асл моҳиятини билган кишилар Россияга нисбатан олиб қараганда йўқ ҳисоб эди. Шу боис ҳам бу ғайриинсоний тузум Ўрта Осиёда гуллаб яшнади ва ҳали-бери ўз истеҳкомларини топширмайди. Ҳалиям бизда Сталин деса ўзини томдан ташлайдиганлар

юзлаб эмас, ўн минглаб топилади. Халқ онгидан Худони ҳам, Муҳаммад алайҳиссаломни ҳам уриб чиқариб, ўрнига бу юртларни тушида ҳам кўрмаган, бирор маротаба қадам босмаган ва босишни истамаган Сталинни жойлаштирдилар. (Сталин Шарқ халқларини, жумладан, мусулмонларни хуш кўрмаган ва маст бўлганда энг сеvimли эрмаги Темурни сўкиш бўлган.) Хонликларнинг ўзаро уруш-жанжаллари ҳамда чоризмнинг бетайин зулмидан безган халқ олисдаги «пайгамбар»дан нажот кутиб, унга сиғиниб яшай бошлади. Халқда подшолар узокдан меҳри билан илитади, яқиндан эса ёндириб юборади, деган гап бор. «Халқлар отаси» доимо кимгадир сиғиниб яшаган халқнинг руҳий ҳолатидан фойдаланиб, уни қочган тарафига қараб қувди. Улар кечаси ой ва кундузи қуёш чиқишини ҳам Сталиннинг шарофати деб билишарди. Сабаби, одамларга ўзгача фикрлаш ва мушоҳада қилиш ман этилган ва бунга журъат этган энг етук кишиларнинг борар жойлари тайин эди. Сталинизм ўз халқига тўғри йўлни кўрсата олиши мумкин бўлганларни орқа-олдига қарамай қатағон қилди. Ва ана шу йўл билан сталинизм ўзининг манқуртизм сиёсатини амалга оширди ва бу сиёсатдан биз ҳозиргача фойдаланиб келямиз. Сталин албатта осмондан тушиб қолгани йўқ. Тўғри, Ленин бу ишнинг олдини олиши мумкин эди. Лекин бундай бўлмади. Тарихчилар бу хусусда ўзларининг сўнгги фикрларини айтишлари шарт. Акс ҳолда биз эндиликда айтаётган кўп тарихий ҳақиқатлар чала диёнатнинг устига қурилган бўлиб чиқади. У ўша даврда ўзи каби фикрлайдиган одамлар хоҳиш-иродасининг ифодачиси сифатида майдонга чиққан эди. Сабаби, айни ўша пайтда ўртадан паст ва қуйи даражада фикрлайдиган кенг халқ оммаси учун худди Сталиндек одам керак эди. Тарихий жараён тиззасигача қон кечган «буюк доҳий»ни дунёдаги энг катта давлат тепасига олиб чиқиб қўйди ва ўтгиз йил мобайнида у бу бепоён юртда хаёлига келган ишни қилди. Унинг гирт бўлмагур, аҳмоқона гаплари ҳам ваҳий сингари қабул қилинди ва ҳақиқий сиёсий гипноз турғунлик даврида эмас, айнан ўша пайтда юз берган эди. Бу гипноз шу қадар кучли эканки, яқин ўтмишнинг гипнози чил-парчин бўлиб кетса-да, у бурнидан нарини кўрмайдиган, дунёни том маънода демократик итроқ этолмайдиган шахслар тимсолида маъмурий буйруқбозлик системасини вужуд-

га келтириб яшамоқда. Агар Троцкий ҳокимият тепасига келганда уни ушлаб қолиши мумкин эди. Бироқ Бухарин ва Риковга ўхшаган одам келганда, барибир уни кабоб қилишарди, қилишдиям. (Бўлмаса Лениннинг ўрнида Риков ишлаётган эди.)

Масаланинг туб моҳиятини олиб қарайдиган бўлсак, жумҳуриятимиз том маънодаги демократик ўзгартишлар ва ошкораликка тайёр эмасга ўхшайди. Болтиқбўйи, Кавказorti, Украина, Белоруссия ва Молдова жумҳуриятларининг йўриги бошқа. У ерлардаги сиёсий маданият бизга қараганда бир неча баробар юксак. Бунинг учун у ерларда сиёсий, маънавий ва иқтисодий ҳолат етилган. Шарқ халқларига ҳали-бери катта демократ эмас, қаттиққўл одам керак, чоғи. Донолар айтганидек, халқ орзу қилган эмас, ўзи муносиб ҳокимга эга бўлади. Бизнинг шароитда ҳар қандай допо демократнинг ҳам узоғи билан бир йилда чуви чиқади ёки сиёсий мафиянинг қурбони бўлиб кетади. Сиёсий фазога чиқиш учун бизда демократияга яккаҳокимлигини қўшиб олиб бориш шартга ўхшаб қоляпти. Бу аҳволда эса узоққа мўлжалланган халқчил сиёсат юргизиш мушкул ва муаммо бўлиб қолаверади. Ҳайта қуришдан нимадир кутяпмиз. Бироқ ҳамон унинг мукамал иқтисодий ва сиёсий йўналиши ишлаб чиқилгани йўқ-ку!

Таклиф этилаётган ғояларни амалга ошириш учун эса халқ тайёр эмасга ўхшайди. Жумҳуриятимизда эса бу ишга энг илғор онг ва қобилиятлар жалб этилмаётир.

Бизда иқтисодий қолоқлик — маънавий қашшоқлик ва сиёсий саёзликларга олиб келмоқда. Беихтиёр ўйлай бошлайсан. Ахир бизнинг жамият қачонгача кўзи чала очиқларнинг жамияти бўлиши мумкин? Самарқанддан чиқиб, Тонкентга келяпмиз. Бетон арматураларга мустаҳкам қилиб ўрнатилган темир тахталарни бўяб, ёзишяпти: «Бу йил 200 тонна чўчқа гўшти, 1000 тонна узум ва яна алланималар берамиз». Бульдозер билан ҳам қўнориб бўлмайдиган бу мустаҳкам «баррикада»ларга юқоридаги саналарни ёзиб қўйиш кимга керак эканлигини эсимни таниганимдан бери тушунмайман. Бир чет эллик меҳмонга тушунтиришганда, у ҳайратдан ёқа ушлаб, балки шу ерлик кишилар рақамларни эсларидан чиқариб қўймаслик учун ёзиб қўйингандир деган экан. Янада ёқа ушлайдиган томонни шундаки, бу хил ғайритабiiий нар-

саларга шу қадар кўшиқиб кетганмизки, бунинг оқиба-
тида бутун халқ лоқайдлик касали билан оғриди ва
ҳали-бери бу дарддан фориғ бўладиганга ўхшамаймиз.

Ичкиликбозликка (аслида ичкиликбозликка эмас,
ичимликка) қарши аҳмоқона кураш бошлапганда
(бу кураш муваффақиятсизликка учради. Россия та-
рихида олти маротаба бундай тadbир қўлланган ва
ҳаммаси барбод бўлган) Бахмал, Булунгур ва бошқа
қатор районларда неча юзлаб гектар майдонлардаги
узумзорлар кунпаякун қилинди. Газетада ёзиб, бонг
урмоқчи бўлдик. Ҳар галгидек бизда қуйидан борган
овозга қулоқ солишмади. Юқорига ёқиб учун тезроқ
бирор иш қилишлари, ҳеч бўлмаса гуллаб-яшнаб турган
узумзорларни таг-туби билан кўпориб ташлашлари
керак эди. Бу билан улар халқ кўзига қайта қураётган
бўлиб кўринишлари, юқоридан гап эшитмасликлари
керак эди. Бўлмаса худойлигингизни айтинг, вилоят
ва худудларни кўшиб юбориб, яна қайта тиклаш ҳам
қайта қуришга кирадими? Бундай ишлар юқоридаги
бир неча кишининг ташаббуси билан амалга оширил-
ганди. Ўзимизни қанчалик билимдон қилиб кўрсат-
майлик, хатти-ҳаракатларимиз ва қилмишларимиз
бизнинг кимлигимизни кўрсатиб тураверади. Мана,
энди сарҳисоб қилиб кўришибди. Иттифоқ бўйича
жами 314 минг гектар ердаги ноёб наъли узумзорлар
йўқ қилиб ташланган. Ўнлаб жаҳон стандарти талаб-
ларига жавоб берадиган заводлар ёпилган ёки бошқа
маҳсулотлар ишлаб чиқаришга мослаштирилган. Хо-
риждан олтин бараварига олинган гуллаб энг замона-
вий асбоб-ускуналар йўқ қилинган. (АИФ 50
(479))

Хўш, дўшнинг ёнга олиб қўйиб, айтинг-чи, бу каби
ишларнинг бош айбдори ким? Бу нарсанинг Горбачев
ёки Лигачевга алоқаси йўқ дея ким айта олади? Агар
Марказий Қўмитанинг ўша қарори бўлмаганда бирор
киши бир гектар ердаги узумзорни йўқ қилишга журъ-
ат этармиди? Журъат этган тақдирда ҳам қандай
жазога тортиларди? Оддий одамлар доимо ўз қилмиш-
лари учун жавоб бериб келганлар. Лекин сўёсатнинг
тепасида турганлар-чи? Чет элларда ҳеч бўлмаса иш-
дан бўшагандан кейин, бизда эса кўзи юмилгандан
сўнг. Қани бу ерда дпёнат? Биз уни ҳамон қайта
қуришнинг амалга ошиши мушкул бўлган қарорлари
орасидан излаб юрибмиз.

Ҳозирги кунда Иттифоқ миқёсида Горбачевнинг

хизматини тан олмаслик ношукурликдир. Айниқса ташқи сиёсат бобида. Лекин бу дегани унинг камчилигини айтмаслик ёки у йўл қўйган хатоларни юзига солмаслик дегани эмас. Менимча, бош раҳбарнинг ўзи ҳам буни яхши тушунади. Бошқа жумҳуриятларда бўлаётган ўзгаришлар бизда секинлик билан амалга ошаётган ёки тўрачилик системасининг таъсирида тўхтаб қолаётган экан, бунга Горбачев эмас, бизнинг ўзимиз, аниқроғи, бизга йўл кўрсатиш даъвосида бўлган ишбошилар айбдордир. Бундай йўлбошчиларнинг тегирмонига сув қуяётганлар эса ана шу системанинг юзага келишига бош сабабчи бўлган (на у ёқлик ва на бу ёқлик) лоқайд, муаллақ одамлардир. Унга тепасида ким турганлигининг аҳамияти йўқ. (Айрим раҳбарларимиз нозир сирли ёки бир неча кишининг истаги билан масъул лавозимга ўтириб қолсалар, буни ўзларича халқнинг хоҳиш-иродаси деб биладилар.) У аллақачон бунга қизиқмай қўйган. Лекин ким бўлмасин боши юмалоқ бир одам келиб ўзига иш буюришини биледи. Дунёни сув босса ўрдакка не гам, деган ақида ўзи сезмагани ҳолда унинг онгига ўрнашиб қолган. У ўзлигини таниш жараёнида фикрини айтишга, хоҳиш-иродасини намойиш этишга уриниб кўрган. Лекин боши тақ этиб тошга теккан ва ўзининг катта оқимнинг ҳаракатига қараб юрадиган жуда майда мурват эканлигини англаган. Ана шундан сўнг у қўлини ювиб, қўлтирига урган. Жонанинг тинчини ўйлайдиган бўлиб қолган. Оч қорним, тинч қулогим...

Одамларнинг бу хил фикрлашларига ҳам ўзимиз айбдормиз. Қай бир жойга янги раҳбар бормасин, албатта (ҳаммаси эмас) даставвал каттароқ, ёғлироқ жойларга ўз яқинларини тиқштиради. Халқ эса навбатдаги «замона зўрники, томоша кўрники» деб аталгучи спектаклни кўриб тураверади ва бора-бора ҳамма нарсадан ҳафсаласи пир бўлади. Биз эса тўлқинларни тўлдириб, ўзимиздан аллақачон юз ўгирган кишилар билан гуманистик жамият қуриш учун «курашаверамиз».

Гап айланиб келиб, барибир иқтисодга тақалади. Шoir Эркин Воҳидов билан бир ҳибсхонани узоқ айландик. Қамоқхона назари билан хайрлашиб, кўчага чиққанимизда иккимиз ҳам хомуш ва ожиз инсонларга айланиб қолгандек эдик. Қулогимиз остида ошхонага сабзавот ташиётган иштихонлик маҳбус йигитнинг сўзлари жаранглайди.

— Тўртта болам бор, саксон сўм ойлик оламан. Шуниям вақтида беришмайди. Қуним ўтмай қолди. Ферма мудирига айтиб, уч киши бўлиб битта молни сотиб едик. Учовимизниям қамашди. Ердам беринглар! Тўрақул Йўлдошевнинг қишлоғиданман.

Ранги ўнгиб кетган пахталик кийган, кўкрагига ҳисоб тахтачасини осиб олган ойдеккина йигитнинг юзига термулиб, мен бошқа нарса ҳақида ўйлардим. Давлатимиз бор-йўғи 32 тийинга тушадиган бир шиша арақни ўн сўмга пулласа-ю (ресторанда 20 сўм), деҳқондан бозорда ёзлаёқ икки-уч сўм турадиган олмани 18—28 тийиндан, анорни 40—70 тийиндан (бозорда 3—5 сўм), шафтолини 40—60 тийиндан (бозорда 3 сўм), узумни 18—28 тийиндан (бозорда 2—3 сўм), карамни 6—25 тийиндан, картошкани 11—18 тийиндан (Россияники 33 тийиндан, уруғликка 50—60 тийиндан олинади ва бу хўжаликка бир сўмданга тушади), маккани 11 тийин, бугдойни 9 тийин ва арванни 6 тийиндан харид қилиб олса. Айтинг-чи, бу аҳволда ўзбек деҳқонининг қосаси қачон оқаради? Юқорида қайд этилган мева ва сабзавотларнинг бугунги кундаги бозор баҳосини айтиб ўтиришга ҳожат йўқ.

Айтинг-чи, деҳқонни бундан чиройлироқ ва шафқатсизроқ шилиш мумкинми?

Шигил-шигил узум етиштирган боғбоннинг болачақаси тўйибгина узум емайди. Бу ҳосилни етиштириб бергани учун олган ҳақига боғбон бечора ўша узум емайдиган болаларига тузук-қуруқ қишлоқ кийим ҳам олиб беролмайди. Шундай бўлгач, бир қисм ҳосилни бозорга олиб бориб сотган деҳқон ҳақ эмасми? Ҳалиям одамларимизда инсоф бор, андиша бор. Лекин бу аҳволда уни юритиб бўлмайди...

Албатта бу ерда бизнинг «ҳаёт-мамонт»имиз бўлган пахта хусусида гапириб ўтмасдан бўлмас. Унинг харид нархини жаҳон бозори даражасига кўтармасдан туриб жумҳуриятимизда адолатли иқтисодий сиёсат юргизиш бўлмайди. Ўзбек паختасининг сифати хусусидаги уйдирмаларга эса мен мана шундай дея жавоб бераман: «Хўш, сизнинг ўша сув текин баҳонгизга (бир тонна тола 2 минг сўм атрофида бўлади) қанақа пахта толаси керак? Яхши сифатли маҳсулот талаб қилишдан олдин дунёдаги барча маданиятли савдо ва саноат доиралари амал қиладиган нархда ақчасини тўланг! Қолганига биз кафил!.. Бу иқтисодий диёнат

фақат ўзбек деҳқони учун эмас, балки Кузбасс шахтёри учун ҳам тикланиши шарт. «Нега энди 42 сўм сарфланадиган бир тонна кўмирни 22 сўмга сотишимиз керак? Бу аҳволда қанақа иқтисодий эркинлик ва хўжалик ҳисоби ҳақида гап бўлиши мумкин», дея куйилади кузбасслик шахтёр. Тўғри-да, ахир қачон-гача бизда эшагидан тушови қиммат бўлади. Оддий иқтисодий адолат ўрнатилмаган давлатда катта сиёсат ҳақида гапириш ўринли бўлармикан? Ахир ҳар қандай ишлаб чиқарувчи молини бозор кўтарган нархда сотиши керак эмасми? Бу нарсани тан олмасликнинг ўзи диктатура ва тоталитаризмга олиб келмайдими? Бир тонна пахта толасига 5—6 минг сўм пул олган деҳқон учун 100 сўмга икки тонна кўмир олмиш оғирлик қилмайди албатта.

Бора-бора биз Туркистон сарҳадида яйлов деган атамани сўз бойлигимиздан чиқариб ташласак ажаб эмас. Яйдоқ бедақояларда (булар ҳам йўқ ҳисоб) тупроқ ялаб юрган чорва молларини кўриб, раҳмингиз келади. Ўтлоқ нари турсин, бу жониворларнинг оёқ ёзиши учун ҳам бизда очиқ майдон йўқ. Гулистон районидаги «Октябрь» колхозида ғалати бир гапни эшитиб қолдим. «Бизнинг молларимиз жуда тартибли батальоннинг солдатларига ўхшайди. Ҳар куни беш чақирим олисдаги зовур бўйига асфальт йўл четида аскардек бир саф бўлиб бориб, яна саф бўлиб қайтишади. Икки қаторга тизилишмайди. Машина уриб юборишини билишади», дейди қишлоқ подачиси. Чорвачилик учун алоҳида ва катта майдонлар ажратилмас экан, бу соҳа билан кишиларимиз онгли равишда шуғулланмас эканлар, унинг келажаги аянчли ва мавҳум бўлиб қолаверади.

Хорижлик меҳмон билан тўрт-беш нафар киши бир раҳбар ўртоғимизникига тушликка таширф буюрдик. Меҳмондорчилик соат иккида бошланди. Соат саккизларда уй эгасидан зўрға рухсат олиб, ўрнимиздан кўзгалдик. Мезбон хафа бўлиб қолди. Кечаси дам олгунга қадар шу ерда еб-ичиб ўтирмаганимиздан ва тунаб қолмаганимиздан норози бўлди. Хорижлик меҳмон эса ҳайратдан кўзларини катта-катта очиб, бизга боқарди. Олти соат тушлик қилдик-а, олти соат, дейди бошини чайқаб. Мана сизларда асосий вақт нимага кетар экан? Биз жим эдик. Меҳмоннинг кўнглидан ўтаётган, ўзимиз хижолат чекаётган нарса битта эди. Бу нима? Меҳмондорчиликми ёки мада-

нийатсизлик? Ахир ўзини билган халқлар овқатланиш, меҳмондорчилик учун бунча вақт сарфламайдилар-ку?!

Пластинканинг иккинчи тарафини қўядиган бўлсак, ана шу меҳмондорчилигимиз учун ҳам оладиганимизни оляимиз-ку! Бизнинг ҳалол-покиза меҳмондорчилигимизни порахўрлик ва пастканлик деб атади-ку?! Яна нима керак? Бизда тансиқ мева-чевани дармондорига зор боласига ҳам бермай, меҳмонга атаб олиб қўядилар. Ҳатто меҳмон бемалол олиб ўтиришни учун кўнгли тусаса ҳам уй эгаси ўша нарсага қўл узатмайди, меҳмоннинг олдига суриб қўяди. Ўзини гўёки ҳар кун шу нарсага ейдиган қилиб кўрсатади. Замонавий тилда буни дипломатия дейишади. Лекин аслида бу катта маданият. Бот-бот уни олиб туришга ундайди. Фарзандларнинг дастурхонга қўйилган таомга кўз олайтириши нари турсин, меҳмон ўтирган уйнинг эшиги ёки деразаси олдида ўтмаслигига нима дейсиз? Меҳмон отангдек улуғ, деган гап фақат бизда бор. Ҳатто бу гапнинг ўзга тилларга таржимаси ҳам унчалик жарангламайди. Кечирасиз-у, қатор элатларда энг тансиқ таомни болаларига беришади, ортса меҳмонга қўйишади. Ҳатто таширфингиздан беҳабар бўлишса, узр, ўзимизга мўлжаллаб таом тайёрлагандик, дейишади ҳам. Ҳа, халқимиз энг сермева дарахт эди ва шундай бўлиб қолажак. Шу боис ҳам биринчи, катта тош унга отилди ва отилмоқда. Менимча, бу каби ноҳақ муносабатлар халқни тоблаб, кўзини очса ажаб эмас. Бу билан мен бирор бир халқни қораламоқчи эмасман. Қўр ҳассасини бир марта йўқотади, деган гап бор. Биз ҳассани эмас, ўзлигимизни йўқотаёзсак ҳам кўзимиз очилмайди шекилли. Шу боис, гапни гапир уққанга, жонни жонга суққанга, дейдилар. Эли ўз қадрини билмас, қадриятларини тиклаб олмас экан, у халқ сифатида шаклланмай ўтиб кетади. Турли ташқи таъсирлар оқибатида борган сари ўзлигини йўқотиб, ўтмишидан ажралган ва келажагини тасаввур эта олмайдиган оломонга айланади.

Ҳаётда доимо ўзинг эриша олмаган бирон нарсага шайдо бўлиб яшаш керак. Инсон юксакликка интилгани сари янада баркамоллашади, деганида Горький жуда улуғ идеалларни назарда тутган эди. Катта мақсадларни бир четга қўя турайлик, гоҳида жойимизни тозалаб ўтирмаймиз-ку. Нега бизда бутун мамлакат бўйича халқ хўжалиги ўлда-жўлда? Сабаби, одамлар-

нинг шахсий хўжалиги дабдала! Кишилар ўз уйи, ҳовлиси ва томорқасида интизомни, хўжаликни йўлга қўя олмас эканлар, бу нарсани мамлакат миқёсида амалга ошириш ҳақида гапиришнинг ўзи сафсатабозликдир. Масалан, мен Америкада ишсизлик ва камбағаллик оммавий эканлигига ишонмайман. Қўлидан иш келадиган, қобилиятли ва меҳнаткаш одам у ерда хору зор бўлиши мумкин эмас. Бизда миллионлаб кишилар инсонга ўхшаб меҳнат қилишдан қочиб, давлатга кўз тикиб, оғзини очиб ўтирганидек, у ерда ҳам дангаса, соғлом фикрлай олмайдиган ва аламзада кишилар бор. Инсон бахтли бўлиши керак, модомики у бахтсиз экан, бунга ўзи айбдор, дейди Толстой. Бунинг учун фақат бир нарса — хоҳиш ва истак керак. Ватан дегани бу биз устида турган бир парча тушроқ эмас, у фақат меҳнат (қулларча эмас) ва эътиқод туфайли равнақ топадиган, инсонга бир мартагина бериладиган илоҳий инъом эканлигини англаб етмоқ керак!

Шу ўринда қайта қуришнинг тақдирини ҳал қиладиган миллий муносабатлар хусусида гапирмаслик мумкин эмас, деб ўйлайман. Айнан бугунги кундаги фикрлашимиз ва олға сурилаётган қатор ғоялар билан бу соҳада инқилоб ясаб бўлмайди. Бўлмаса ўйлаб кўринг, барча қардош республикалардан терговчиларни тўплаб, Ўзбекистонга «ҳашарга» юбориш ҳам халқлар дўстлигига кирадими? Наҳотки йигирма миллионлик халқ ўзини ўзи идора қилиб, яхшисини рағбатлантириб, ёмонини жазолай олмаса? Ёки жинойий жавобгарликка тортилганларни Ашхобод, Олмаота, Душанбе ёки Москвада суд қилиниши ҳам қайта қуришга хизмат қиладими? Бу русчасига «медвежий услуга» дея аталиб, аслида миллатларни бир-бирига гиж-гижлаш эмасми? Жумҳурият ва вилоятларда шундай лавозимлар бўлсак, унга шу халқнинг етмиш йиллик тарихи мобайнида ерлик қодирлардан ҳеч ким қўйилмаса? Бу ўша халққа ишончсизлик эмасми? Ахир маълум жойдаги раҳбарият аҳолининг умумий сонидан (янаш фоиизига нисбатан) келиб чиққан ҳолда таркиб топиши керак эмасми? Уш областида бўлганда бир нарсадан ҳайратга тушдик (буни қирғиз ҳамкасбларимизга айтганимизда улар ҳам маъқуллашди). Бу ерда ҳуқуқий ташкилотларга миллатнинг номи қўйилган жумҳурият фуқароларидан бошқа миллат вакиллари қарийб ишга олинмас экан. Ваҳоланки бу

вилоятнинг кўпчилик аҳолисини ўзбеклар ташкил этади. Биз ўзимиз билиб-билмай катта-катта номаъқулчиликларга асос солиб қўямиз-у, сўнгра Қорабоғ ёки Фарғонадагидек воқеа юз бергач, шамчироғ ёқиб айбдорларни қидиришга тушамиз. Лекин минг афсуски, ҳайит ўтган бўлади...

Қайта қуриш деган гапга қулоқларимиз ҳам кўника бошлади. Ниманики киши ҳаяжонланмай, совуққонлик билан қабул қилишга кўникар экан, бу яхшилик аломати эмас. Бошиданоқ бу шиорни қайтадан бошлаш дея олға суриш керак эди. Одатда култета ёки қабр устига уй қурмайдилар. Бир нарсани ўйлаб кўрайлик. Биз янги халқ хўжалиги, замонавий иқтисодий муносабатларни қай бир пойдеворнинг устига қайта қурамиз. Сталинизм пойдевори устигами ёки замини сталинизм бўлган брежневизм турғунлиги устигами? Ёки Хрушчевнинг довдир иқтисодий сиёсати асосигами? Менимча, ҳар уч ҳолатда ҳам ҳақиқатнинг тўғри йўлига тушиб ололмаймиз. Ленин ишлаб чиққан иқтисодий кўрсатмаларга социализм шароитида яшаётган Европа мамлакатларининг бирортасида амал қилинмаётир. Мавжуд янгича иқтисодий сиёсат, янгича бозор системасига ўтиш ғояларини ҳам тўғридан-тўғри қабул қилмай, танқидий ёндашмоқ керак. Маркс, Ленин даври билан бугунги кун орасида ер билан осмончалик фарқ борлигини унутмаслигимиз даркор. Бундан ташқари Шарқда бирор маротаба бўлмаган марксизм-ленинизм классиклари ўз ғояларини ғарб тажрибасидан келиб чиқиб, ғарб учун ёзган эдилар. Биз эса бу ғояни феодад тартиблар ҳам тўлиқ қарор топмаган Туркистон ва ҳатто Мўғулистонга ҳам татбиқ этмоқчи бўлдик. Чехов таъкидлаганидек, модомики кичик нарсаларда ўзгариш кўринмас экан, уни катта нарсалардан ахтариш бефойдадир.

Бир қобилиятли иқтисодчи танишимдан, нега қайта қуришнинг жанг майдонида кўринмайсиз, дея сўрадим. У саволни ҳазил оҳангидами ёки жиддий маънода бердими, дегандек тикилиб турди-да, деди:

— Мен учинчи қайта қуришнинг одамиман. Ҳозир биринчиси кетяпти. Орада яна биттаси бор! Мени жангга даъват этмай қўя қолинг!

Сўнгра узоқ жим қолдик.

— Халқингиз ҳақ гапни эшитишга ва тушунишга тайёр эмас-ку?! Тўғри фикрни тушунтирмоқчи бўлсангиз, олабўжига айлангириб қўйишади-ку,— деди

айчадан сўнг йиғига ўхшаш овозда. — Чарчадим, ақлим етмайди. Биз нотўғри йўлдан кетяпмиз. Билмадим, бизда қачонгача сиёсат билан дунёвий ҳақиқатларни чуқур англамаганлар шуғулланади.

— Халқни қоралаш гуноҳ. Унинг неки нуқсони бўлса, бунга биз айбдормиз. Сабаби, шу пайтгача уни Амударёга олиб борган бўлсак ҳам сувсиз қайтариб олиб келдик. Шу боис у энди бизнинг ҳақ гапимизга ҳам шубҳа билан қараётир. Биз халққа йўлбошчилик даъво қилганимиздан кўра, даставвал унинг олдида йўқотган ишончимизни тикламоғимиз керак! Тўғри гапни айтиб, ёмон отлига чиқаётганлар масаласига келсак, бизда оддий инсоний маданият камёб бўлганидек, сиёсий маданият ҳам анча етишмайди. Ўша ҳақ гапни олижаноблик билан эмас, гоҳида сўкиш оҳангида айтаемиз. Ва шу боис еган ва емаган сомсага баробар пул тўлашга тўғри келиб қолаётир.

Яна узоқ жим қолдик. Кўз олдимизда эса янги бинонинг пойдевори қурилмоқда. Унга бефарқ қарашга менимча ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ. Модомики, бу бино қад кўтарар экан, пойдеворининг тошлари тўғри терилмоғи шарт. Акс ҳолда авлодларимизнинг боши ҳам қайта қуришдан чиқмайди. Биз уларга савобли ишларимиз билан бир қаторда жуда кўп қусурларимизни ҳам мерос қилиб қолдираемиз. Булар ичида энг даҳшатлиси — маънавий майибликдир.

1989 йил.

ДАРД БОРУ...

*Кирланиб битдим ўзим,
Дунёни поклай олмадим.*

А. ТУҚАЙ

Ватан адабиёти — Ватан жанги демакдир. Ёзувчи эса ўз истеҳкомига эга бўлган, адолатсизлик ва ноҳақликка қарши тум-тарақай бўлиб кетган қўшини воситасида курашувчи қўмондондир. У дўсти билан ҳам, душмани билан ҳам яккама-якка гаплашади ва керак бўлса маънавий дуэлга тушади. Шундай экан, қандай

шаклда бўлмасин, адабиёт ва санъат кураш демакдир. Курашмаган, нурга талпинмаган ҳар қандай киши охир-оқибатда инсон сифатида сўнганидек, ҳақ иш учун курашдан ўзини четга тортган санъаткор (ўтмишда қанча ярқираган бўлмасин) умр интиҳосида ҳўл кундадек тутаб, эл наваридан қолиб, унинг елкасидаги ортиқча юк бўлиб яшайди.

«Унутилган соҳиллар» романини рус тилига таржима қилиш ва нашрга тайёрлаш жараёнида бир ўртоқ асарда халқингизнинг ижобий хислатлари билан бирга салбий қирраларини ҳам қаламга олгансиз, реакция қандай бўлди, дея сўради. Даражаси ҳар қандай халқнинг китобхонидан қолишмайдиган теран фикрловчи ўқувчиларимиз буни табиий қабул қилишди. Бироқ, бу гап мени мушоҳадага ундади. Беихтиёр, хаёлимдан «Ўзбекистонни шеър уқушқларга солиб мақтайвериб, пахтаси билан оламга машҳур қиламиз дея ўйлаб, шармандаи шармисор қилдик-ку» деган ўй кечди. Романдаги салбий образлар осмондан тушиб қолгани йўқ, албатта. Биз улар билан ҳар кун кўришамиз, мулоқотда бўламиз. Бироқ сен ёмонсан, дея айта олмаймиз ва ҳар қандай олий суд ҳам унинг аблаҳлигини бўйнига қўйиб бера олмайди. Қолаверса, уни ёмон деяётган киши ҳам ўзининг фаришта эмаслигини яхши билади. Авлиё худо эмас, худодан жудо эмас деганларидек, имони бутунроқ одамларга эса ўзимиз беланиб турган балчиқдан яхшилаб суртиб қўямиз. Сабаби, у биздан жуда фарқланиб кўзга ташланиб қолмаслиги керак. Ҳамма бир киши учун, бир киши ҳамма учун деган ақидадан аллақачон ўзгача мақсадларда фойдаланишга ўрганиб қолдик. Одамларга сенинг ижобий хислатларинг эмас, лозим пайтда йўлдан олиб ташламоқ учун (болаликда юз берган бўлса-да) бирорта нуқсонинг керак. Сабаби, биз бегуборлик ва покизалик тушунчасини англашдан адашиб кетганимизга ҳам анча бўлди.

«...Ҳар нарсанинг ўз навбати, ўз ўрни, ўз вақти бор! Ҳарҳолда яхши фазилатли киши қаҳрамон қилиб олинмади. Ҳатто нима учун олинмаганлигининг сабабини ҳам айтиш мумкин. Сабаби шуки, энди бу бояқиш яхши фазилатли кишига дам бермоқ лозим, сабаби шуки, «яхши фазилатли киши» деган сўз бекордан-бекорга оғизда чайналиб юрибди; сабаби шуки, яхши фазилатли кишини отга айлантириб қўйишибди ва ҳеч бир ёзувчи унга миниб олиб, қамчи билан ва қўлига

йлинган нарса билан ниқтаб ҳайдамасин; сабаби шуки, яхши фазилатли кишини қувиб ҳайдай бериб, шу қадар ҳолдан тойдириб қўйишдики, энди унинг фазилатидан асар ҳам қолмади, гавдаси ўрнига фақат суяги билан териси қолди, холос; сабаби шуки, яхши фазилатли кишиларга мунофиқлик қиладилар; сабаби шуки, яхши фазилатли кишини ҳурмат қилмайдилар. Йўқ, вақти келди, энди муттаҳам кишини ҳам аравага қўшмоқ керак. Бинобарин, мана энди муттаҳам кишини ҳам аравага қўшаётирмиз».

Менимча, рус насрининг пайғамбари Гоголдан ошириб бирор нима дейиш мушкул бу ерда. Мушоҳада қилиб кўринг-а, теварак-атрофингизда юрганлар орасидан бирданига битта яхши ва битта ёмон одамни кўрсатиб бероласизми? Мен ўзимча ҳаракат қилиб, бунинг уддасидан чиқа олмаганман. Сабаби, у ёки бу одам ҳақидаги ҳар қандай баҳо ҳам нисбий ва ўткинчидир. Биз гоът аблаҳ деб билган одамни ҳам қандайдир бир аёл севади ва унинг уруғини кўпайтиради. Ёки аксинча, тош ҳам, кесак ҳам она деганларидек, шаҳарда яшганида туғиб, боласини кўчага ташлаб кетган аёл қишлоққа бориб, ўз-ўзидан кўпайиб, қаҳрамон она бўлиши мумкин. Достоевский: «Самимиятдан тамоман маҳрум бўлмаган жоҳил одамлар ҳаммадан кўра хавфлидир», деганида юз фоиз эмас, минг фоиз ҳақ эди. Шу боис алданишдан унчалик ҳам чўчимаслик керак. Тўғри, самимий, кўнгилчан, ҳаётининг сўнгги дақиқасигача қалбида болалик эҳтиросларини сақлаб қолган кишилар эсини танигандан бошлаб, лаҳад ёқасига етгунга қадар алданадилар. Булар учун алданмасликнинг иложи йўқ. Сабаби, улар ҳар бир алданганларидан сўнг ҳам энди яна алданмаслик ҳақида ўйлаб ўтирмайдилар. Аксинча, кимдир мени алдаб лаззат тошар экан, уни шу бахтдан бебахра қилмай қўя қолай, дея ўйлайди боладек мушоҳада қилиб. Ойбек домланинг нақадар беғубор ва белафёъллигини кўрсатадиган бир воқеани айтиб юришади.

Устоз Москвага борганларида эски танишларидан бири одатдагидек қарз сўраб келибди. Бу гал ёзувчининг ёнларида умр йўлдошлари ҳурматли Зарифахон опа бор эканлар. Ойбек ака қарз сўраб келган кишини Зарифахон опага рўбарў қилибдилар. Опа пулни бериб, уни жўнатиб юборгач, Ойбек ака болаларча қарсак чалиб кулармишлар. «Бошлади, бошлади! У ҳеч

қачон қарз олиб, қайтармайди!» «Нега мени огоҳлан-тирмадингиз», дебдилар Зарифахон опа ҳайрон бўлиб. «У мени жуда кўп алдаган. Қани, сизни ҳам қандай алдар экан дея ўйладим», дер эмишлар устоз ҳузур қилиб. Бу авлиёларга хос одат. Устоз шу одам олиб борадиган пулга кўз тикиб ўтирган болалари бордир ёки бу нарса кимнингдир оғирини енгил қилар, дея ўйлаган бўлсалар ажаб эмас. Киши яхшиликка қаратилган бирон ҳаракати билан яхши одам бўлиб қолмайди, бундай хатти-ҳаракат киши феъл-атворининг доимий хусусияти бўлса, шундай кишигина яхши одам ҳисобланади, деган эди Гегель.

Халқимизнинг ўтмишдаги бутун фарзандлари ҳаётини ўрганиш, беихтиёр бугунги кун ўй-хаёлларига етаклаб кетади кишини. Бизда эндиликда ҳамма нарса камёб бўлиб қолди. Мен масалан, эртага магазинда оддий миҳнинг ҳам эмин-эркин туришига ишонмайман. Хайрият бозор борки, меҳмон келса, бир амаллаб бозорликни эплантирасан. Магазиндан нондан бўлак нарсани олишга аллақачон ишонч қолмаган. Гўёки бозор билан мазордан бўлак ерда ҳақиқат йўқдек. Хуллас, бизда қўлга илинадиган тузук нарса борки, ҳаммаси камёб.

Хўш, бунинг туб сабаби нимада? Нима, бизда ҳамма одамлар қобилиятсиз ва ақлсизми? Америкалик ёки японларни қўйиб турунг, биз яқингача АҚШнинг қўғирчоғи деб келганимиз — Жанубий корейликлардан қаеримиз кам? Кузатишларим шуни кўрсатадики, юқорида қайд этилган моддий камёблик биздаги маънавий камёбликка бориб тақалади. Бизда даставвал заковат, жасорат ва виждон камёб. Сабаби, бизда бошқарув системаси жуда кенг ва теран фикрлайдиган бутун одамларни жалб этиш асосига қурилмаган эди. Тасаввур этиб кўринг. Энг тепамизда хотирасизлик даврининг пайғамбари Л.И. Брежнев ўтирган бўлса, компьютернинг белгилашича, унинг даражаси узоғи билан райижроқум раислиги бўлса-ю, жумҳуриятларда Лениндек фикрлайдиган одамлар ўтириши керакмиди? Дейлик, Москвада социализмнинг ўрнига «бардакизм» қурилаётган, ит эғасига боқмайдиган бир замон бўлса-ю, Ўзбекистонда ёки Арманистонда коммунизм барпо этилиши керакмиди? Ҳарҳолда Москва бюрократиясида эркинлик бор эди. У ҳаёт экан, ҳеч кимга ва ҳеч қачон ҳисоб бермаслигини биларди. Жумҳуриятларда эса бюрократия билан бирга гоят

нозик лаганбардорликни қўшган ҳолда олиб бориш керак эди. Шу боис, жойлардаги бюрократик қўрғончаларга жойлашиб олган жажжи «сталинча»лар марказга ёқишлари учун, сўзсиз, у ердагилардан икки баробар шум ва муғамбир бўлишга мажбур эдилар. Акс ҳолда сиёсат ҳар қандай ҳолатда қон ва қурбон талаб қилганидек, бу касалликка чалинган одамнинг катта ўйиндан чиқиб кетиши муқаррар ва бу ҳол унинг учун ўлим билан баробар эди. Етмишинчи йилларда қодирлар сиёсатидаги барқарорликни ҳам ана шу формула билан изоҳлаш мумкин.

Бугунга келиб, улар гоят қийинчилик билан бўлса-да, ўз истеҳкомларини бирин-кетин топширмақдалар ва шу заҳотиёқ бугунги кун талабига жавоб берадиган қодирлар ҳамда мутахассислар йўқлигини айтиб, аюҳаннос солмоқдалар. Билмайдиларки, бу билан улар ўзларининг энг катта жинойтларини фош этмоқдалар. Озгина бўлса-да, эркинроқ фикрлайдиган кишиларни таъқиб қилган тўрачилик тузумининг пиёдалари ўзлари англамаган ҳолда янада оғирроқ гуноҳга ботмоқдалар. «Ақллилар олдида бош эгаман, довюраклар олдида тиз чўкаман», деган эди Гёте. Қани шундай одамлар, шахслар!..

Радио, айниқса, ойнаи жаҳоннинг айрим эшиттиришларини кўриб кўнглинг айнийди. Таниқли ёзувчи экранга чиқиб, чўпон ҳам гапирмайдиган майда ва бўлмағур гапни гапирди. «Биз узоқ йиллар мобайнида ёш авлод тарбиясига эътибор бермадик...» (16 январь, 1989 й. Ўзбекистон ойнаи жаҳони.) Лекин бирорта мард топилмайдик, бизда умуман таълим-тарбия нотўғри йўлга қўйилганлигини, таълим-тарбия берувчиларимизнинг кўпи ҳали етарли даражада мураббийлик иқтидорига, даражасига, кўникмасига эга эмаслигини, тирикчилик учун мактабларда ишлашларини тап олиб, бу жаҳоннинг ипидан-иғнасигача таҳлил қилиб берса. Добролюбов айтганидек ва қулоғимизга қуйишганидек, ҳақиқатан ҳам бизда ўқитувчи ўқувчи учун инсон камолотининг олий намунасими? Агар шундай бўлмаса, бу ҳолатни қандай изоҳлаш мумкин ва бунга ким жавоб беради?! Хотирасизлик даврининг аравакашлари эндиликда халққа ақл ўргатаётганидек, пиқилобий тадбирларни аслида оиладан, боғчадан ва мактабдан бошлаш лозим эди. Муаллифи сўзи оғзидан тушиб кетадиган собиқ бош раҳбар К. У. Черненко бўлган мактаб ислоҳоти ҳақидаги дас-

турнинг ҳеч нима бермаслиги ўша ҳужжат эълон қилинмасдан буруноқ маълум эди. Болаларимиз мактабларда ўн-ўн бир йил умрларини беҳудага ўтказмоқдалар. Мактаблар гоёт хилма-хил ва кўп тармоқли бўлиши керак. Барча фанларни (хоҳиши борми-йўқми) мажбуран ўқувчининг онгига тиқиштирмай, йўналишлар (математика, тил ва тарих, техника каби-лар) бўйича мактаблар ташкил этмоқ керак. Ижтимоий фанлар мутахассисига олий математикани ўрганишнинг ҳечам ҳожати йўқ. Тўрт амални ўрганиб олса етади. Мажбурий таълим деган тушунчага муносабатни кўриб чиқишнинг ҳам аллақачон вақт-соати етган. Жумладан, диний ва шахсий мактаблар фаолиятини ҳам чекламаслик даркор. Ҳеч ким болам саводсиз қолиб, ёмон одам бўлсин, дея орзуламайди. Дейлик, заргар ёки соатсоз ўғлига эрта ёшдан ўз касбини ўргатса, у шу соҳанинг ҳақиқий устаси бўлиб етишса, бунинг нимаси ёмон? Маълум бир касбни қунт билан ўрганаётган болага мажбуран мактабга бориш ва олти соат партага қадалиб ўтириш нима беради? Шарқда қадимдан устоз-шогирдлик деган муқаддас анъана мавжуд бўлган. Боболаримиз биздек ўн беш-йигирма йил ўқишмаса ҳам, ҳозиргача бизнинг ақлимиз етмайдиган осмонўпар миноралар-у, бетакроп коризлар яратганлар. Бу кишиларнинг ҳаммаси ўз касбининг устаси бўлиб, бизга ўхшаб аспирантураю докторантура деган тирикчиликларни тушларида ҳам кўрмаганлар. Касбларига имону эътиқодларини тик-канлар холос.

Сармоёси кўтарадиганларга фарзандларини чет эл-да ўқитишга ҳам имкон яратиб бериш лозим. Аслида бу ишни давлат ўз бўйнига олиши керак. Биз дунё мамлакатларининг иш юритиш тажрибаларини ўрганиб, ундан фойдаланмас эканмиз, халқимизни дунёвий ҳақиқатларнинг равои йўлига олиб чиқолмаймиз. Бундан юз йил бурун Абай ёзган эди: «Ота-боболари-миз бугунги авлодга нисбатан камроқ билимли бў-лишлари мумкин, тўнорироқ бўлгандирлар. Бироқ, улар ҳар қандай ҳолатда икки нарсани — тотувлик ва ор-номусни сақлаб қолганлар. Инсонни юксалти-радиган ана шу икки сифатга биз ҳам эриша олмас эканмиз, ҳеч қачон буюк халқлар қаторидан ўрин ололмаймиз». Ота-нинг тотув бўлса от кўп, опа-син-гил тотув бўлса он кўп, деган гап ҳам минг йиллар парисиди айтилган.

Тўрт киши тўплансак, меҳр-оқибатнинг кўтарилиб кетаётганидан афсус чекамиз. Абдулла Ориповнинг бир шеърида эшак баҳонасида ота билан ўғил ўртасига совуқчилик тушгани гоёт фалсафий мушоҳада этилади. Ҳа, ҳатто муқаддас саналмиш ота-болалик муносабатларидан ҳам путур кета бошлади. Буни бевосита жамиятнинг нотабний ривожланиши ва ўтмиш билан боғлиқ бўлган анъана, урф-одатлар, ҳаётий қонун-қондалар ҳамда турмуш тарзининг кунпаякун қилиниши билан боғлаш мумкин. Биз айрим одамларни эмас, бутун бошли халқлар, миллатлар ва элатларни неча ўн йилликлар мобайнида асабий ҳолатда, зуғум остида сақлаб келдик. Бежизга халқимиз бовласанг (бошини силасанг дегани) ботир бўлар, тергасанг тентак бўлар демаган. Асабийлашган одам тўғри фикрлай олмаганидек, кишининг ўзлигидан тониб яшашни унинг феълида турли қусурларни шакллантиради. Шу боис кишиларимиз тор феълли ва жиизаки бўлиб қолганлар (айниқса шаҳарларда). Нораваон ҳаёт йўлига тушган одамнинг қалбига яқинлари нари турсин, бора-бора ўзи ҳам сирмай қолади. Инсон инсонга бўлган меҳрини бус-бутун асрай олмас экан, унинг ўзи ҳам ўзгалар қалбидан жой ололмаган ўткинчи кимсага айланади. Ақал бир мушукка бўлсанг меҳрибон, демак саломатдур сендаги имон, деганлар улур Деҳлавий бобомиз.

Имон келтириб айтиш мумкинки, жамиятни емираётган энг жирканч иллатлардан бири бўлмиш порахўрлик ошкоралик ва демократия шароитида ошкора ривожланиб кетди. Порахўрликнинг ҳеч қаерда ёзилмаган бир қонун-қондаси бор. Қай бир жамиятда ижтимоий-сиёсий соҳаларда ўзгаришлар юз бериб, талабчанлик кучайтирилса, поранинг даражаси ўзўзидан ортиб бораверади. Сирдарёлик ўнбошидан келган мактубдан айнақ парча келтираман.. «Бош-ни қаерга уришни билмай қолдик, ука. 1986 йилда ўғилни юридик техникумига олиб боргандим. Икки минг сўм олишганди, 1989 йил кенжа ўғлимни олиб борсам, тўртта берасиз дейди. Нархўзда илгари тўрттага гаулашса бўлар экан, энди саккизтага чиқибди. Ўғри бўл, фар бўл, эви билан бўл, дейдилар. Бунақа ишлар қачонгача давом этади? Ундан кўра институтларниям, техникумларниям пуллик қилиб қўйишса бўлмайдими? Биз қачонгача ўғриларнинг тегирмонига сув қўямиз?»

Гапнинг очиги, бу содда ва дўлвор одамга нима дейишимни ҳам билмайман. Хатининг охирида у киши керак бўлса мендан қуртдек қилиб пул санаб олган, бола-чақамнинг ризқини қийган порахўрларни ёқасидан бўғиб, олдингизга олиб бораман, дея ёзадилар аламдан. Лекин қўлга тушмаган ўғри ўғри эмас. Уларни қуруқ айблаш ва қоралаш билан ишлар ўнгарилиб кетмайди, оқсоқол. Ҳар қайси давр учун ўз услуб ҳамда методларини ишлаб чиқадиган «замонамиз қаҳрамонлари»га на ҳуқуқий органларнинг қўли етади, на қарорлар таъсир қилади. Унга қарши астойдил курашмоқчи бўлганлар ўйиндан силлиққина чиқиб кетганларини ўзлари билмай қоладилар.

Шу боис, бизда етук олимлар кам. Сабаби, олий ўқув юртларини битирганларнинг маълум фоизи пул ёки таниш-билиш орқали кирганлигини ҳамма билади. Етукроқ табиб, инженер, қурувчи ёки чорвадорга зорлигимизни нима билан изоҳлаймиз? Билиб-билмай халқимизни гумроҳлик сари етакламаймизми? Ахир биз қачонгача пайтава қилиниши керак бўлган матодан байроқ ва байроқ қилиниши лозим бўлган матодан пайтава қиламиз? Наҳотки нафс дея бутун-бутун авлодларни нотавон қилиб тарбияласак! Аждодлар қарғишига қолмаймизми?

Биз фарзандларимизни ёшлигидан бошлаб нимага иштиёқи баланд, ихлоси бор, қай бир соҳада қобилиятини намоён эта олиши мумкинлигини (соддароқ қилиб айтганда, қай бир юмшнинг уддасидан чиқа олади-ю, қай бирини уддалай олмайди) чуқур ўйлаб, мутахассислар билан маслаҳатланиб, мулоҳаза қилиб кўрмаймиз. Бола бечора ҳам онгига ўрнашиб қолган — пулинг бўлмаса олий ўқув юртига кира олмайсан, деган зарарли ақида таъсирида хаёли бўлиниб, кўнгилдагидек ўқимайди ва ўрта мактабни битиргунга қадар ким бўлишини кўз олдига келтиролмай, ота-онасининг оғзига қараб юраверади. Кўпчилик қишлоқ ёшлари қандай ўқишга киришидан қатъи назар, ишқилиб, қишлоқдаги оғир пахта меҳнати ва бошқа меҳнатлардан узоқлашсам бўлди, дея ўйлайди. Ота эса икки гапнинг бирида, ўқишга кириш учун пул топиш кераклигини, пичоққа илинадиган бирорта таниш шартлигини таъкидлайди. Шу аснода ёшлар наҳотки бизда катта ҳаётга ҳалол, тўғри йўл билан киришнинг иложи йўқ, наҳотки биз эсимизни танигандан бери орзиқиб кутган мустақиллик ва ўз имконият-

ларингни кўрсатиш учун барча йўллар берк бўлса, дея ўйлай бошлайдилар. Уқиш мобайнидаги ноҳақликлар, чаласавод ўқитувчиларнинг нопокликлари, иқтидорсиз, лекин орқаси бақувват талабаларнинг ҳукмронлиги ва охир-оқибатда комсомол ишга ўтиб кетган ёки институтда ишлаш учун қолган бойваччаларнинг тақдири ўз кучига ишонган, бир неча йил азоб чекиб, ўқишга кирган салоҳиятли ва эътиқоди бутун йигит-қизларнинг тоат-ибодатини бир пул қилади. Ва у ўзини тўғрилиқ ҳамда ҳалолликка ўргатган мураббийларига ичида лаънатлар ўқиб, қўлини ювиб, қўлтиғига уради-да, қишлоғига қайтиб кетади.

Ноҳақлик ва алам унинг қишлоқда ҳам бутун кучимкониятини ишга солиб ишлашига халақит беради. Қишлоқларимиздаги маҳаллийчилик, уруғчилик, таниш-билишчилик, зўрнинг кучи тегирмон тоши юргизиши оддий ва меҳнаткаш халқнинг тинкасини қуритган. Сендан мен камми деган аҳмоқона фалсафа асосига қурилган бетайин маъракалар ва фисқу фу-журлар улар қалбидаги ҳақиқатга, эзгу ишнинг тантанасига бўлган ишончни, эътиқодни сўндирган.

Шунинг учун ҳам барча ривожланган мамлакатларда инсон қобилияти эрта ёшдан бошлаб ўрганилади ва у ақлини танитганида ўз имкониятларини аниқ кўз олдига келтирган ҳолда касб-ҳунар танлайди. Бу иш билан муттасил шуғулланадиган илмий-тадқиқот институтлари, психологик марказлар мавжуд бўлиб, у ерда бола ҳар томонлама ўрганилади ва ёзма равишда унинг салоҳияти нималарга қодир-у, нималарга уқуви йўқлиги рисоладагидек қилиб батафсил тушунтириб берилади. Соддароқ қилиб айтганда, от-боқарликни қойиллатадиган одамга, ёзувчилик билан шуғулланмагин, дейилади. Узоғи билан ўрмон қорувуллигига ярайдиган кишига олимлик ёки раҳбарликка уриниб, ўзингни ҳам, ота-онагни ҳам, халқингни ҳам аҳмоқ қилмагин, дея уқтирилади. Бизда таълим-тарбия ишини ана шундай марказлар ташкил этиш, улар ишини йўлга қўя билиш ва қодирлар билан таъминлашдан бошламоқ керак эди. Аке ҳолда нобон устоз сабоғини олган шогирднинг Америка очиб бермаслиги турган гап. Аслида қайта қуришни мана шу каби тадбирлардан бошламоқ лозим эди.

Бир жинояткорона ақида кишиларимиз онгига ўрнашиб, турмушимизга сингиб кетган. Дейлик кимдир каттакон бир раҳбар бўлса, унинг яқинлари ал-

батта қора халқ бажарадиган ишни қилмаслиги керак... Одамларимизнинг гап-сўзларини эшитиб, гоҳида ёқа ушлайсан. «Фалончининг оёғи узангида турибди-ю, укасини аҳволини қара, шатқоққа ботиб, мол боқиб юрибди». Эй, мусулмон, мол боқишнинг нимаси айб? Ер юзида ота-бобоси мол боқмаган инсон зоти борми? Қариндош-уруғидан амалдор чиқмаган қўли калта, оддий фуқаролар нима қилишлари керак? Бу бечораларни ҳам кимдир ўйлаши керак эмасми? Қачонгача мой мойга томади? Акс ҳолда бу давлат, бу ҳукумат ва партия нима учун тузилган?

Бир одам иккинчи одамга мағрурланиб гапиряпти. «Укам қазо қилганда Фалончиев фотиҳага келган». Шунинг ўрнига бу калтаўй одам вақтида укасига умр тилаганда, унга тўғри йўл кўрсата олганда, ҳаёти бошқача бўлишини, бир чақалик Фалончиевларга сиғиниб яшамаслиги мумкинлигини англаб етмайди. Унинг фожияси ҳам ана шунда. Энди у устига тупроқ тортилгунга қадар шундай кетади. Буни тақдир дейдилар. Нимагаки инсон зотининг ақли етмаса, уни барча бахтсиз воқеа ва ҳодисаларнинг қопқоғи—тақдир деган сўз билан ёпадилар.

...Грузияда совчиликка боришганда қиз тарафнинг одамлари: «Уйингизда Шота Руставелининг нечта нашри бор?» — дея сўрашаркан ва шунга қараб жавоб қилишаркан. Бизда-чи?.. Қира қилиб бўлса-да, совчиликка «Волга»да боришни ўйлаймиз. Калтабинлигимизни қандай машинада юришимиз беркитганда эди... Менимча, дунёдаги энг катта бахтсизлик — ўзингнинг кимлигингни билмай ўтиб кетишдир.

Халқимизнинг халқ сифатида шаклланишига халақит бераётган ва уни тубанлик ботқоғи сари итараётган энг даҳшатли иллат бу маҳаллийчиликдир. Унта пайгамбарнинг гапи-ю, битта худоники, дея фикр қиладиган биринчи котиб ён-верига ўзи туғилиб ўсган тарафнинг кишиларини жойлаштиришга интилади. Ижроқўм раиси ҳам ўз навбатида бўш келмайди-да, райбанкнинг қоровуллиги бўшаса ҳам ҳамқишлоғини тиқиштиради. Икки раҳбар орадаги мураса деворини сақлаган ҳолда, онгли равишда юқоридаги услубда «қодирлар сўёсати»ни йўлга қўйган. Қишлоқларидан ҳар икки раҳбарга яқин, гапи ўтадиган одамлар етишиб чиқмаган «камтар» овулларнинг аҳолиси эса елкани тириштирадиган бу томошани кузатиб, пжирғаниб тураверади. Тўзим берсин бу

халққа, дея ўйлайсан ўксиниб. Ва беихтиёр Абдулла Ориповнинг машҳур сатрлари қулоқларинг остида жаранглайди:

Қачон халқ бўласан,
Эй, сеп оломон!..

Яна бир ёқа ушлайдиган томони шундаки, халқнинг нонини туя қилиб юрган, мансаб билан тирик бундай кишилар ишдан бўшашлари биланоқ дарҳол элпарвар, ватанпарвар, қўй оғзидан чўп олмаган одамларга айланиб қолишади. Бу сохта халқпарварликнинг замирида яна ўша эски касаллик — амалпарастлик ётганлигини содда халқ билса билади, билмаса яна ўша эски ҳаммом, эски тослар ишга тушиб кетаверади. Бизнинг камсуқум ва меҳнаткаш халқимиз эса, бу дунёда шоҳона янги ҳаммом ва тосу тоғоралар борлиги устида бош қотириб ўтирмайди. Сабаби, ҳаёт ва турмуш ташвишлари уни банд қилиб ташлаган. У ўзининг бир бурда нонидан ажралиб қолмаслик учун битта нон сўрашга ботинмайди.

Бугунги кунда қадимий Туркистон ерининг сувини ичган ҳар бир киши Ватан ва миллат келажакига масъул бўлиб, ҳар ким ўз билгича фикр-мулоҳаза қилмоқда. Хуллас, биз қайси йўлдан бормоғимиз керак? Жумҳурият Вазирлар Кенгашининг раиси иттифоқ халқ вакиллари қурултойида тан олганидек, бир умр хомашё маскани бўлиб қолаверамизми ёки нонимизни туя қилаётган савдо ва саноат доиралари билан эркакчасига ҳисоб-китоб қиламизми? Ўзбекистон халқ хўжалиги қайси тармоқ бўйича ривожланиши керак? Аграр жумҳурият бўламизми ёки замонавий технология бош планга чиқадими? Менимча, Ўзбекистон ҳар икки соҳа баробар ривожлантирилиши керак бўлган сарҳаддир. Фақат пахта, қовун ва помидор етиштириш билан иқтисодимизни катта майдонга олиб чиқолмаймиз. Аксинча, энг замонавий технология асосидаги ишлаб чиқаришни ҳам бирдангина, кенг миқёсда йўлга қўйиб бўлмаса керак. Биз бу хусусда икки мингича йилни ўйлаётган бўлсак, америкаликлар ҳамда японлар эллик йил нарини ўйлаб иш юритмоқдалар. Биз неки катта ишга қўл урмоқчи бўлсак, халқимизнинг тарихи ва она зами-нимизнинг табиатидап келиб чиқмоғимиз даркор. Яқинда чет эл радиосидан америкалик жигаримиз

Абдурауф Мақсудий жуда катта дард ва меҳр билан жумҳуриятимиз хусусида сўзладилар:

— Менимча, бу ерда қишлоқ хўжалиги ўз ҳолига ташлаб қўйилган. Бетакрор ўрикзорлар эндиликда камайиб кетибди. Дунёнинг ҳеч бир бурчагида Туркистондагидек ширин-шакар мева-чева пишиб етилмайди. Ўзбекистон ўзининг меваси билан бутун дунёни боқиши ва бойиши мумкин...

Бизда аллақачон одамларимиз витаминли овқат ейиш эмас, бир амаллаб қорин тўйгазишни ўйлайдиган бўлиб қолганлар. Сабаби, серфарзанд халқимиз боласининг қорнига топса, устига тополмайди. Туркий халқлар азалдан мағрур, қорни оч бўлса ҳам яхши кийиниб, дадил гапириб, душманига сир бермай келган элдир. Шу боис бизда егишмовчиликлар хусусида аюҳаннос солмайдилар. Ҳар неки бўлса, ичларига ютиб кетаверадилар. Халқнинг табиатидаги бу ижобий хислат, турғунлик ва хотирасизлик йилларининг меъморларига қўл келди. Андишанинг ҳам, сабр-тоқатнинг ҳам чеки-чегараси бўлиши даркорлигини биз кеч тушуняпмиз. Кўпчилигимиз эса, ҳали-бери англаб етадиганга ўхшамаймиз чамамда. Бир пайтлар ёндафтаримга қўйидаги қайдларни ёзиб қўйган эканман: «Ўзбекистон — Катта Ўзбек йўлининг бўйига қаҳратонда эшак аравада тўртта қовун олиб чиқиб, ўтган йўловчи машинага термилиб турган йиртиқ чопонли деҳқон бу!..»

...Дашти тенг иккига бўлган дала йўлидан келардик. Йўл бўйидаги ажриқзорда ўн чоғли қўйни ёйиб юрган Хизирнамо отахонни босиб ўтолмадик. Саломалик қилиб, бир оз гурунглашган бўлдик.

— Йигитнинг умри икки ўттиз экан, болам. Саксонтан ошдим. Худога шукур. Нолимайман. Аммо шу пайтгача ҳақиқатни кўрмай яшаган эканман. Бари бир ўша Гарбачўпга раҳмат! Ҳеч бўлмаганда тўғри гапни гапириб ўладиган замонга етдик. Пахта зовутидан уч чақирим берида тураман. Лекин шу пайтгача бир цудгина емлик ололмадим. Сув текин баҳода аллақайларга жўнатишар экан. Яқинимизда қурувчиларнинг ошхонаси бор. Ошпази нон билан устални артади, воинсоф. Ақлга сиғмайди. Бу понтепканикнинг жазоси бўлса керак. Юрт беэга бўлиб қолди. Қонунлар бўшашиб, ўғри, каллоб кўпайиб кетди. Бозорда бир лона совун бир сўмга чиқди. Магазинларда бўлмаса чайқовга қайдан чиқади. Мен

учун махсимга ўн иккинчи калиш топиш тилла топган билан баробар. Бой бойиб, камбағал баттар камбағалланаётганга ўхшайди назаримда. Одамлар на худодан қўрқади, на бандасидан уялади, на ҳукуматимизнинг гапига қулоқ солади. Замонанг тулки бўлса, този бўлиб қув дейдилар. Ахир тозилик ҳам ҳар кимнинг қўлидан келавермайди-да. Ишқилиб охири бахайр бўлсин!..

Хўш, биз нега шу ҳолга тушдик? Тўғри, илгари одамлар бир бурда понга зор замонлар ҳам бўлган ва бу фақат Шарқ учун характерли бўлмаган. Бутун дунё ялангоёқ эди у пайтларда. Лекин биз омон-омон замонлар келди, деганимизга неча ўн йиллар бўлди-ку! Бу ўн йилликлар мобайнида маънавиятни қўятуринг, ҳеч бўлмаганда одамларнинг қорни тўйиши керак эди-ку! Менимча бунинг ҳаммаси бизда Октябрь инқилоби билан баб-баравар бошланган ва ҳали-бери изга тушиши қийин бўладиган эгасизликка келиб тақалади. Бизда ҳеч бир моддий ёки маънавий хато учун ҳеч ким аниқ жавоб бермайди. Кимдир ўзига юклаган соҳада хол қўйдими, кавушини тўғрилаб қутуламиз. Сабаби, бўшаган жойга собиқ мансабдорнинг бирорта муовини ўтиради. Тагига сув кетган раҳбар эса ўз вақтида, сўзсиз ўзидан ақллироқ, ҳеч бўлмаганда ўзи даражасидаги кишини ўринбосар қилиб олмаган. Шу алпозда биз ўзимиз билмаган ҳолда чаламуллалик ва сиёсий нодонлик шамчироғига ёғ қуяверамиз. Германия Демократик Республикасида бўлганимда, э-э, булар (иқтисод бобида) аллақачон коммунизм қуришган экан-ку, дея ўйлаган эдим. Мана кўриб турибсиз. Бугунги кунда ГДР халқига ана шу ҳолат ҳам маъқул келмади. Бизда эллик йилдан сўнг ҳам шунчалик бўлмаса керак дея ўйлайсан беихтиёр. Унда биз нима қилишимиз керак?

Бугунги кунда англаб етмоқдамиз. Ҳар бир Заминнинг (Ватан маъносида), ҳамма нарсанинг, ердан тортиб ҳар бир моддий неъматнинг эгаси бўлиши керак. Одамлар яшаётган уйи, экин эккан ери ва яшашига хизмат қиладиган барча нарсалар ўзиники эканлигига ишонч ҳосил қилмас эканлар, эртанги кунига ишонч билан қарай олмас эканлар, халқимизни инсониятнинг етук вакиллари кўтарилган маънавий чўққига олиб чиқолмаймиз. Давлат муассасалари халқнинг кўнглидагидек фаолият кўрсата олмас экан, табиий равишда ўз ўрнини кооперация ва шахсий

Мулкчиликка бўшатиб беришга мажбурдир. Қолаверса, Шарқ ва Ўзбекистон учун хусусий мулкчиликнинг ҳаммабон, адолатли қонун-қондасини ўзимиз ишлаб чиқишимиз керак. Бу миллий шарт-шароит ва анъаналардан келиб чиқиши даркор. Бусиз бизда том маънодаги, тўғри инсоний муносабатларнинг қарор топиши мушкул бўлади.

Ўзбекистон жумҳурияти билан Малайзия ўртасида иқтисодий ва маданий алоқаларни ривожлантириш хусусида ҳужжатлар имзоланди. Бу каби алоқаларни қутлаган ҳолда ўн бир минг километрлик йўлни босиб, олди-берди қилиш яхши... Бироқ, бизга шундоққина қўшни бўлган шарқ мамлакатлари билан қачон гаплашамиз? Масалан, бугунги кунда дунё иқтисодиётида етакчи ўринларни эгаллаб, турган мамлакатларнинг тажрибалари бизга асқотиши мумкин. Хорижда яшаётган ватандошларимиз ҳам бу борада бизга ёрдам беришлари мумкин. Ҳафсалани пир қиладиган томони шундаки, биз билан муносабатлар ўрнатиш ва шартномалар тузиш Шимолий қутбга бориб келишдан ҳам оғирроқдир. Биринчидан, бу соҳада ғирт саводсизмиз. Иккинчидан, ҳар хил таъқиқ ва аралашувлар хорижлик савдо-саноат доираларини ҳам, бизни ҳам чўчитиб қўйган. Бизга ишонишмайди, биз ҳам масъулиятни бўйинга олиб, уларга сўз беролмаймиз. Сабаби, бизда қарийб барча соҳада сиёсат беқарор. Эртага нима бўлишини ҳеч ким билмайди ёки содир бўлган номаъқулчиликка ҳеч ким аниқ жавоб бермайди. Ҳатто оддийгина хат ёки телеграммани ҳам чет элдан тўғридан-тўғри ололмаймиз. Албатта «кечкикиб» келади ё очиқ ҳолда оламиз. Шериклар олдида уятли бўлиб қоляпмиз.

Жумҳуриятимиз халқ хўжалигини жаҳон даражасига кўтариш учун бир эмас, бир неча эркин иқтисодий зоналар барпо этмоқ керак. Бу зоналарда ўзбек деҳқони керак бўлса япон, хитой, француз, рус ёки америкалик фермер билан ёнма-ёнми, шартнома асосидами ишласин. Шу аснода биз учун тўғри йўлнинг кўзи очилиб қолса ажаб эмас. Чет мамлакатлар билан қачонгача кўрқиб-писиб гаплашамиз? Шу ўринда олтиариқлик Маматожи ака Иброҳимов ва унинг фарзандлари бошлаган ибратли ишни қайд этиб ўтиш жоиздир. Ўзбекистоннинг ҳақини айириб бериш учун курашган, емаган сомсасига пул тўлаган бундай қобилиятли ва тадбиркор одамлар даврнинг қурбони

бўлди ўша пайтда. Маматожи ака Ўлтиариқда шойи тўқиш фабрикаси барпо этиш учун бошини урмаган эшик қолмади. Мана энди корхона йилига ўн бир миллион сўмлик маҳсулот етиштираётир. Қанчадан-қанча одам муқим иш жойига эга бўлди. Энг муқими, корхона шу пайтгача Японияга сув текинга сотиб келинаётган қоранўчоқ пилладан сержилло хонатлас тайёрлайди. Япония ва бошқа чет мамлакатлардан олинадиган ускуналар ёрдамида энг замонавий технология асосидаги ишлаб чиқариш йўлга қўйилади ва яқин келажакда фабрика саксон миллион сўмлик маҳсулот ишлаб чиқаради. Маматожи аканинг фарзанди Қодиржоннинг саъй-ҳаракати туфайли Бельгиядан олиб келинадиган иккита ғишт заводи бутун воҳанинг оғирини енгил қилиши мумкин ва яна минглаб одам ишли бўлади. Бу оила бутун бир районда ишсизликни тугатиш учун курашмоқда. Ҳаракат қилса бўлар экан. Фақат бизда аҳли тижоратнинг эмин-эркин фаолият кўрсатишига шарт-шароит йўқ ва бу санъатдан анча узоқлашиб кетдик.

Бизда қандай қарор қабул қилинмасин, унга, яна бир мавсумбозлик учун ўйлаб топилган ҳужжат-да, дея қараш одат тусига кириб қолган. Гапнинг очиги, бир неча авлод ана шу руҳда тарбияланди. Теваракатрофимиздаги воқеа-ҳодисаларни тор доирадаги билимимиз ва дунёқарашимиз билан ўлчашга ўрганиб қолганмиз. Негадир дунёвий ҳақиқатларга қулоқ тутиш ва амал қилишдан ўзимизни онгли равишда олиб қочамиз. Бу аҳволда ҳар бир шахс, жумладан халқ бора-бора ўзлигидан чекинади ва охир-оқибатда тонади. Бу нарса эса, халқни юксалтириш ўрнига уни подонлик ботқоғига баттар ботираверади.

Кейинги йилларнинг энг савобли ўзгаришларидан бири — Давлат тили хусусидаги қонундир. Биринчидан, бу ҳужжатни қабул қилмаслик мумкин эмас эди. Сабаби, қайта қуриш дея аталаётган сиёсатнинг олтинчи йили кетаётса-ю, жумҳуриятимизда ҳеч бир соҳада ўзгариш бўлмаса, бунга юқори ҳам, қуйи ҳам тоқат қилиб туролмас эди. Айниқса, кенг халқ оммаси, байроғи, герби ва гимни бўлган халқнинг давлат тили бўлмаслигининг ўзи бизда демократия ва миллий масаланинг қай аҳволдалигини кўрсатар эди. Қандай бўлмасин, сталинизм яратган тоталитар тузумнинг халқларни ўз она тилидан маҳрум қилишдек манқур-тона «ихтиросини бартараф этмоқ керак эди. Барча

жумҳуриятлар қатори бизда ҳам бу қарор шовинистик, лаганбардор ва эсини тавиганидан бери ўз халқи манфаатларини сотиб тирикчилик қилувчи кучларнинг қаршилигига қарамай қабул этилди. Бироқ, қандай қарор қабул қилинмасин, уни амалга ошириш ўзимизга, халққа боғлиқ эканлигини чуқур ўйлаб кўрмаймиз. Кишиларимиз қўлларидан келадиган ишни ҳам қилмасликка, умумий оқимга қараб ҳаракат қилишга ўрганиб қолганлар. Гўёки юқоридан ёки осмондан тушиб, биров ишини бажариб берадигандек. Дейлик, қишлоқлар, дарё ва кўчалар номини тўғрилаб ёзишга ҳам Марказқўмнинг қарори керакми?! Жойларда уч-тўрт киши бирлашиб, имконимиз даражасидаги юмушлар билан шуғуллансак бўлмайми? Қўлимизни ким ушлаб турибди? Гапнинг очиги, лоқайдлик касали билан айрим одамлар эмас, бутун халқ оғриган. Қалла кундалик турмуш икир-чикирлари ва ўткинчи гап-сўзлар билан банд. Дабдабали иморат қуриш, тўй қилиш, машина минишни бахтсаодат деб биламиз. Халқимиз келажagini, маънавияти ва қадриятини ўйлашга, бунинг учун курашишга бизда вақт ҳам, виждон ҳам етишмайди. Ҳамма ўз кўмачига қул тортишга уринади. Бир-биримиз билан тасодифан тўй ёки азада кўришамиз. Шундаям вақтимиз бўлса. Марҳумга фотиҳа ўқиш қарз эканлигини, инсон боласи ёмон кунда бир-бирига ҳамдард, ҳамнафас бўлишини ва кўмак беришини унутиб боряпмиз. Катта ишлар қилишга ақлимиз етмагани ҳолда, эс-ҳуши бутун одамларнинг ортидан юришга ҳам ор қиламиз. Аксинча, бундай одамларга шубҳа ва гумон кўзи билан қараймиз, ҳасад қиламиз. (Шу ўринда ҳасадгўйга бир оғиз гап. Касбингизни ташлай олмасиз. Сизгаям қийиндир. Бироқ, сиз ҳасад қилган ўша инсон минган учқур тулпорнинг чангидан охир-оқибатда сўқир қалбингиз каби кўзингиз ҳам батамом кўр бўлади.) Қалбини кенг қилган эл яхшилик томон, меҳрини ўзгалардан дариг тутган халқ эса фожиа томон бораверади.

Бир пайтлар ёндафтаримга: «...ҳақиқатни озчилик юзага чиқара олмайди, кўпчилик эса кўпқари қилади», деб ёзиб қўйган эканман. Инсоният сизинадиган илоҳий туйғу — ҳақиқат кўпқари бўлмасин! Ҳақиқат бизга эмас, биз ҳақиқатга бўйсунайлик ва сизинайлик! Ҳақ иш қарор топмаган жойда озодлик шамоли ел-

майди. Биз эндиликда буни ҳис этмоқдамиз. Вужудимизда анчадан бери яшаётган дард туғёнга келмоқда... Энди... Энди... дармон керак!

1989 йил.

НОН ВА ДЕМОКРАТИЯ,

*Хотирасиз халқ — қулликка маҳкум
этилган халқдир.*

ФРАНЦУА МИТТЕРАН

Қолипга яраша гишт, деганларидек, бугунги замонда қорни оч бўлса-да, портрет ва байроқ кўтариб чопишдан қайтмайдиган кишиларимиз шу пайтгача олган саёз ва номукамал билимлар асосида сиёсат билан шуғулланишга киришиб кетдилар. Умри бино бўлиб Ленин билан Оқпошшонинг фарқига бормаган одам ҳам эндиликда, эрта бир кун оч ва яланғоч қолишини ўйлаб, маълум воқеа-ҳодисага ўз муносабатини билдирмоқда. Бунга умуман ижобий кўз билан қараган ҳолда, унинг оқибатлари хусусида барчамиз ҳам охиригача ўйлаб кўрмаган бўлсак керак. Катта сиёсий маданият нари турсин, бу ерда оддий инсоний ахлоқ, одоб (этика) ҳақида гапириш ҳам ортиқчадек туюлади. Демоқчиманки, ишимизга яна профессионализм эмас, ўткинчи туйғулар устига қурилган ҳаваскорлик ва кўр-кўроналик аралашмоқда. Қўйиб берсангиз, узоғи билан ўртамиёна товуқ-боқарликни уддалайдиган шахс воқеалар оқимида туман тепасига чиқиб қолиб, ўзини катта сиёсатга уради. Сиёсатни тушунадиган, унинг нозик қирраларини ҳис эта оладиган маърифатли инсон эса тебраниб турган чаламулла оломон билан тил топишиб бўлмаслигига ақли етиб, ўзини четга олади. Оқибатда, сиёсий ва миллий ўз-ўзини англаш кўплар учун маънисиз сиёсий кўпқарига айланиб қоляпти.

Бир йиғинда вилоятларимизнинг биридан келган тўпори киши нутқ ирод этиб, у яшаётган туманда деҳқонлар жамоаси тузилганини ва мазкур жамоа асл марксизм-ленинизмга амал қилишини таъкидлади. Бу гапни йиғилганлар елкаси тиришиб қабул қилдилар. Жамоанинг раҳбари сен бўлсанг, қолганлар

кимлар экан, дегандек бир-бирларига қараб, мийи-
гида кулишарди. Жамият ва партияни, ўша ўзимиз
байроқ қилган ғояларни чуқур англаб етмай туриб,
бугунги аҳволга олиб келганимизни, эндиликда
ҳам кўзимиз очилмаётганини бу «янги узилган»
сиёсатдонга қандай тушунтирасиз? Шу пайтгача Мар-
казнинг хоҳиш-иродаси билан ҳар қандай қонуний-
ноқонуний иш бажарилавергандек биз өзимиздан
чиққан гап амалга ошиб кетаверади, деб ўйлашдан
воз кечмаганмиз чоғи. Файласуфлардан бири таъкид-
лаганидек, ёмон тарбия кўрган одамнинг дадиллиги
қўполликка ўхшайди, донишмандлиги ўтакетган рас-
миятчиликка, гапга чечанлиги — майнавозчиликка,
оддийлиги — дағалликка, кўнгилчанлиги — тилёгла-
маликка айланиб кетади.

Етмиш йил мобайнида ўз миллатининг нега илга-
ри турк, сўнгра ўзбек деб аталишини, нега юртини
Турон ёки Туркистон дея аталишини ва бу Ватан
учун аждоқлари нега жон олиб-жон берганини чуқур-
роқ англамайдиган, дунёвий ҳақиқатлар нари турсин,
шу пайтгача Расулulloҳ билан Сталин шахси ораси-
даги фарқни ҳам тасаввур эта олмаган кишиларимиз
онги беихтиёр сиёсийлашиб, қуруқ ғоялар билан тўл-
дириб ташланди. Одамлар халққа кўпроқ нафи
тегадиган ўз касб-кори билан шуғулланиш ўрнига
ақллари етмайдиган, охири сароб бўлиб чиққан сиё-
сат билан шуғулландилар. Шу боис ҳам катта-кичик
йиғинларда чумчуқ сўйса ҳам қассоб сўйсин, деган
халқ ибораси бежиз қайта-қайта янграмаётир. Барча
соҳаларнинг қассоблари шу пайтгача фақат чумчуқ
сўйиб келишганини ва шунга мослашиб қолишганини,
каттароқ жониворларни сўйишга қурбилари етмасли-
гини, пичоқлари ҳам ўтмаслигини ўйлаб кўрмай ва
мушоҳада этмай иложимиз йўқ. Қатор фабрика-завод-
ларни айланиб чиққан бир гуруҳ чет эллик мутахас-
сислар, сизларда яхши техника ҳам бор экан, бироқ
етук, малакали ишчи ҳамда муҳандислар йўқ экан,
деган афсусли хулосага келишди. Дарвоқе, биз доимо
ўртамиёна қодирлар тарбиялаб, ҳар қандай ишни қўл
учида, наридан-бери бажаришга ўрганиб қолганимиз-
ки, бу ғайриинсоний одатни бирданига тарк этолмасак
ҳам керак. Кўпчилик кишиларимиз бир амаллаб ку-
ним ўтса бўлди, дейди ва ўзини ҳар қандай воқеа-
қодисалардан, ҳатто бева-бечора-ю, ғарибу ғураболар-
га мадад қўлини чўзишдан ҳам четга оладилар. Амал,

бойлик ва сохта шухрат каби қўлни киридек ўткинчи нарсалар учун динимизни, миллатимизни, керак бўлса отамизниям сотамиз. Эсимда бор, ички ишлар ташкилоти раҳбарлигига номзоди кўрсатилган бир киши қамалиб чиққан ўз падари бузрукворига қишлоқ шўросидан «ўғай ота» деган справка олиб, обкомга топширган эди. Начора, кишининг ҳаётдаги ҳар бир қадами унинг ақлий ва виждоний даражаси билан ўлчанади.

Кейинги етмиш йиллик тарихимиз мобайнида бизда сўз ва иш бирлигига шу қадар катта путур етдики, эндиликда унча-бунча ҳаракат билан ана шу руҳда улғайган шахсларни қайта тарбиялаб, тўғри йўлга солиб бўлмайди. Ҳатто партия ва давлатнинг асосчиси В.И.Ленин ҳам ҳокимиятни эгаллаш ва уни сақлаб қолиш учун доҳиёна янтраган сўзларига қарши бориб, вазиятнинг қули бўлиб қолган. Масалан, унинг: «Инсоният яратган барча маънавий бойликларни эгаллаган кишигина коммунист бўла олади», деган гапини олиб кўрайлик. Партия асосчисининг юқоридаги талабини ҳатто М.С.Горбачевнинг ўзига қўйсангиз ҳам, жавоб бера олмаса керак. Агар ҳурматли Президентнинг қалбида катта меҳр-шафқат ва азоб чекканларга ҳамдардлик туйғуси бўлганда эди, Уш фожиаларининг қурбонлари — юзлаб бегуноҳлар учун таъзия билдирган бўлур эди. Умуман, партия-ташкил бўлганидан бери бу сўзга қачон амал қилинганини ҳеч ким аниқ айтиб беролмайди. Партия сафида Луначарский, Риков ва Бухариндек фозил ва комил шахслар бўлган. Бироқ, бундай ақлли кишилар олдида Сталиннинг саводсизлиги ва тўқимтабиатлиги жуда яққол билиниб қолар эди. Уларни бир ёқлик қилмасдан туриб, «халқлар доҳийси» қадимий Москва Кремлида хотиржам ўтиролмас ва Подмосковьёдаги боғ-ҳовлиларда тонггача грузин виносини симириб, партомафияси билан машақат қила олмас эди. Иосиф Виссарионовичга ким бўлишидан қатъи назар, соғлом ва мустақил фикрлайдиган, ўз эътиқодида собит турадиган, бундайроқ қилиб айтганда, эс-ҳуши жойида инсонлар керак эмас эди. Вақти келиб, бундай кишилар довдир Н.С.Хрушчевга ҳам, Олтин Юлдуз тақиш фанлари академиги Л.И.Брежневга ҳам керак бўлмади. Бойси, фақат қобилиятли, фозил одамгина ўз атрофига истеъдодли ҳамда зукко кишиларни тўплайди. Ноқобил ва нишмаган раҳбар ўзидан ҳам ноқобилроқ

ва хомроқ кишиларни чироқ ёқиб қидиради ва хуш кўради.

Худди ўша — инқилоболди ва ундан кейинги даврда қурол кўтаришга қурби етган ва барпо бўлган тузумга нисбатан эътироз билдириш нари турсин, ҳатто мушоҳада қилиб, ўйлаб кўрайлик деган одамни ҳам отиш қўлидан келадиган кишилар гуррос-гуррос фирқага қабул қилинаверган. Ленин вафотидан сўнг эса, «партияга ленинча чақирик» деган шиор остида чоригини судраган борки, фирқага қабул қилинган. Фирқага киришнинг бирдан-бир шарти ялангоёқ бўлиш эди. У пайтда бундайлар истаганча топилар, қашшоқ ва юпун одамлар очидан ўлмаслик учун ҳар қандай тубанликларга боришга мажбур эдилар. Одий бир мисол тариқасида сўнгги рус императори Николай Романовни мурғаккина ўғлидан тортиб, гуноҳсиз қизларнию табибигача отиб ташлаган, қотиллиги билан фахрланиб, аҳмоқона иззат-ҳурмат топиб, темир тақа олиб юрган бундай шахсларнинг маъносиз ва совуқ кўзларида инсонийликдан асар ҳам кўринмайди. Энг фожиялиси шундаки, ўша даврларда шу тоифадаги каби ҳар қандай каллакесарликка тайёр турган кишилар, ўқиган, дунё кўрган шахс бўлишига қарамай, табиатан фашист бўлган Троцкийдек ҳарбий комиссарларнинг имо-ишораси билан минглаб ва ўн минглаб беғуноҳ кишиларнинг умрига зомин бўлганлар. Шу ўринда Троцкийнинг қуйидаги гапларига эътибор беринг. Менимча инсоният тарихида ўзининг қовли ишларини бу қадар собитлик билан ҳимоя қилган шахслар унчалик кўн эмас. «Фуқаролараро хунрезлик — урушларнинг энг ёмони ва қаттол кўринишларидан биридир. Учинчи шахсларнинг қурбон бўлиши бу ҳали ҳолва, замонавий техника шароитида, қари-қартаанглар, гўдакларнинг қирғинбарот бўлиши табиий бир ҳолдир. Мақсад (демократия ва соцнализм) хунрезликнинг ҳар қандай кўринишини, шу жумладан, зўравонлик ва одамқушликни ҳам оқлайди», дея нутқларида қайта-қайта такрорлар эди илк совет ҳарбий министри Троцкий. Тиш-тирноғигача қуролланган содда, тўпори қизил аскарлар ҳамда илчи-деҳқонлар бу гапларни энг олий йўриқ сифатида қабул қилар, ҳаёлий жаннат ваъда қилгувчи саробий ғоялар учун жангга киришиб кетар эдилар. Кимки биз билан бирга эмас экан, у бизга қарши, дея Ленин ҳазратларининг ўзлари бу каби ишларга рағбат бер-

ганликларини айтиб ўтмасак, олий ҳақиқатга хиёнат қилган бўламиз.

Амир Темур забт этилган юртининг подшосига ҳатто илгаригисидан ҳам яхшироқ шароит яратиб беришга ҳаракат қилган. Маълум бир юртга юриш олдида эса, юртининг ва халқининг тег теккизмайман, фақат сиздан наридаги давлат ерига ўтишим керак. Қаршилиқ кўрсатиш ёки жанг қилишга уриниш беҳуда қон тўкилишига сабаб бўлади, деган мазмунда мурожаат қилган. Ўзига хайрихоҳларнинг бошини силаб, иззат-икром кўрсатган. Бу хусусда жуда кўп айтилмаган фикрларни ўртага ташлаш мумкин. Бироқ мавзудан четлаб кетмаслик учун Карл Маркснинг Темур ҳақидаги бир гапини эслатиш билан чегараланамак. «Темур ўзининг янги салтанати даврида шундай давлат тузуми ўрнатди ва қонунлар жорий этдики, унинг ўз амр-фармонлари билан татар галалари қилган ваҳшийликлар, ёввойиликлар ва вайронгарчиликлар бу тузум ва қонунларга мутлақо зид эди».

Бундай олиб қараганда, Ўрта Осиё тарихида Темурдек ботир, мард ва танти шахс бўлмаганлигини ҳолис тарихчиларнинг ҳеч бири инкор этмаган. Мўғулий Оқтимур хуни учун Қарши халқи қатли ом қилинаётганини эшитган Амир Темур Қизил Темур ўрдасига мардонавор кириб келиб, дейди: «Эй, Қизил Темур, оғангни қотили мен — Тўрағой Баҳодур бўлурман, бу фақирларда не гуноҳ?!»

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, Шарқ ҳаётини яхши билмаган К.Маркс Темур ҳақида қанчалик ижобий фикр айтмасин, ўша даврга ана шу чуқур билмасликдан келиб чиқиб ёндашган. Умуман олганда, Европада (Гарбда) Шарқдан чиққан буюк шахсларга гоят эҳтиёткорлик билан, кўкка кўтармай муносабатда бўлиш анъанаси азалдан мавжуд ва бугунги кунда ҳам биз буни ҳар қадамда ҳис этиб турибмиз.

Ҳеч бир тарихий шахс ва воқеаларга ўзимизнинг шахсий муносабатимизни билдириб ўрганмаган биздек турғунлик фарзандлари учун Темур нари турсин, яқин ўтмишдаги тарихий шахслар ҳақидаги асл ҳақиқат ҳам мавҳумдир. Юқоридаги бўшлиқни тўлдириш учун «Чўлпон» нашриёти жамоаси Салоҳиддин Тошкандийнинг «Темурнома» асарини икки юз минг нусхада чоп этди.

Инсоният тарихида узоқ йиллар подшолик қилиш

ҳеч бир шахсга ўлимидан сўнг обрў ва шон-шухрат олиб келмаган. Дейлик, ҳокимият тепасига келган (қайси йўл билан келганидан қатъи назар) шахс ўттиз йил мобайнида давлатни бошқарди. Шу даврда у ўнлаб яхши ишлар қаторида йилга биттадан хато қилганда ҳам гуноҳи ўттизга бўлади. Интиқом куни эса одамлар савобли ишлари қолиб, ўша ўттизта нотўғри юмушни тилга оладилар ва бир кишига бунча гуноҳ кўплик қилади. Одатда ўлимидан сўнг гуноҳлар жинойтга айланади. Демократиянинг туйнугидан мўралаётган биздек чаламуллалар эса саводсизлигимиз ва маданиятсизлигимизга чалишиб, истиқболга интилиш жараёнида ўзимиз сезиб-сезмаган ҳолда пайдо бўлиб қолган яккаҳокимлиқ кўрғонининг кесакисига аввал пешонамизни уриб қонатиб юрган бўлсак, сталинизм чўққига чиққан даврларда эса, бир йўла бошимизни тошшириб қутуладиган бўлдик. Шу боисдан охир-оқибатда ҳамон истиқлол, ижтимоий-сиёсий адолат ва инсон ҳақ-ҳуқуқлари ҳақида гап кетса, тушунган ҳам, тушунмаган ҳам саккиз чақирим нарига қочадн. Шу пайтгача бизда ҳаёт нормаси, одатий тирикчилик саналган жуда кўп тартиб-интизомлар, иш юритиш, япаш ва меҳнат шароитлари аслида инсон ҳақ-ҳуқуқларини топташ эканлиги эндиликда ўзлигини англаётган барча халқларга маълум бўлиб қолди. Бу даҳшатли ҳақиқатни охири бир кун биз ҳам бор бўй-басти билан кўз олдимизга келтирармиз.

Ҳар бир шахсни ўз даври кўзгуси билан кўришимиз, баҳо беришимиз керак деймиз ва ўша давр манбаларини ўрганамиз. Ишончим комилки, ўша давр тарихчисининг Амир Темур ёки Пётр биринчи ҳақидаги якуний фикрига қараганда, кейинги авлодларники ҳақиқатга яқинроқ ва тўғрироқ бўлиб чиқади. Улкан тоғлар одатда олисроқдан аниқ-равшанроқ, бор бўй-басти билан кўринади. Леонид Брежневни яхши ёки ёмон деганимизда бу баҳойимиз нисбий эканлигини, Брежнев шахсининг барча мураккабликлари биздан кўра кейинги авлодларга янада аниқроқ кўринишини ҳеч ким ўйлаб кўрмаган бўлса керак. Аслида ҳар бир тарихий шахсининг баҳоси унинг вафотидан кейин камида ўттиз йилдан сўнг аниқроқ маълум бўлади. Буни Сталин тақдирида ҳам кўриш мумкин. У 1953 йилда вафот этган бўлса, у ҳақидаги сўнгги фикрлар 1983 йилдан кейин бошланди. Сабаби ўтган тарихий шахс билан боғлиқ авлод объектив ва

субъектив сабабларга кўра унинг шахси ва фаолиятига холис баҳо бера олмайди, ҳақ гапни айтганларни ҳам халқ тўғри қабул қилмаслиги мумкин.

Юқорида қайд этилган давр Андрей Сахаровга ўхшаган шахсларни буюк демократга айлантирган бўлса, кўпчиликни куни учун кул ташлайдиган, қорни тўқлигию усти бутлигидан бўлак нарсани ўйламайдиган, ҳар қандай тузуму дуч келган раҳбарга мослашиб кетаверади, гурури ва иззат нафси ўлган, дунёни сув босса тўнигига чиқармайдиган оломонга айлантириб қўйди. Бу оломон маънан ва руҳан яқин орада ўнганмаслиги ва бу қуллик психологияси бизда ҳали узоқ давом этиши мумкин. Буюк демократик тартиблар ўрнатилган тақдирда ҳам юқорида қайд этилган тўда ёски тузум ва раҳбариятнинг гўрига ёшт қалаб, бамайлхотир унинг афзалликларидан кўру кар бўлиб, илғорлар қаторида бахраманд бўлаверади. Халқнинг бундай гуруҳига ким бўлишидан қатъи назар тинчгина ҳаётдан ажратмайдиган пушти паноҳ керак. Менимча, моҳиятни бу психологиянинг тарихий илдизидан қидириш керак шекилли. Ўтмишдан маълумки, Туркистон азал-азалдан сон-саноқсиз каттаю-кичик ҳарблар, босқинлар ва қатағонлар ўлкаси бўлиб келган.

Фитрат таъкидлаганидек, «дунёдаги энг бой ва бахтсиз тил бўлмиш турк тили» ҳам узлуксиз таъқиб ва зуғум остида яшади. Дастлаб форс, сўнгра араб ва охири юз йилликда рус тили энг қадимий тиллардан бири бўлмиш туркий тилни сиқиб чиқариш учун Доро, Сталин ва Нодиршоҳ каби йўлбошчилар раҳнамолигида қўлидан келгунича курашди. Бироқ, ақлли соддалик ва ғоят табиий ҳаёт тарзи олдида улар ерига кўз тиккан ҳар қандай куч таслим бўлиб, ана шу покиза ахлоққа ва руҳга сингиб кетдилар. Буни буюк турк ватанпарвари Зиё Кўкалп шундай изоҳлайди: «Туркнинг тили қандай содда бўлса, дин, ахлоқ, гўзаллик, сиёсат, иқтисод, оила, ҳаётлари ҳам ғоят содда ва самимийдир. Туркнинг ҳаётидаги севимлилик ва оригиналлик бу етакчи характернинг бир тажаллисидан иборатдир». Тили ва қонини соф сақлаб қолган ва бизгача етказган бирдан-бир омил — азалдан курашчан бўлган, ҳар қандай рақибдан тап тормайдиган туркий халқларнинг жанговарлигидир. Туркийлар Ватан учун ҳамма нарсадан воз кечганлар. Ҳатто аёллар ҳам белига камар боғлаб, отлиғу пиёда жангга

кирганлар. Мисол тариқасида мўғуллар Хоразмни босиб олганларидан сўнги жангда енгилган Жалолиддин Мангуберди Хоразмшоҳнинг Амударёдан ўтиши воқеасини эсга олинг. Онаси, хотини ва ўглининг ёв қўлига тушиб, азоб-уқубатда ҳалок бўлиши муқаррарлигига кўзи етган Жалолиддин уларни Амударёга чўктириб юборишга буйруқ беради. Ўзини эса дарёга ташлайди. Орқадан от қўйиб келаётган Чингизхон содир бўлаётган воқеаларни ўз кўзи билан кўриб турарди. Ниҳоят дарё бўйига етиб келган Чингизхон Жалолиддиннинг сузишини томоша қила бошлайди. Нариги соҳилга чиққан Мангуберди Чингизхонга қараб муштини кўрсатади.

— Ўғлинг шундай бўлса-да! — деб юборади беихтиёр Чингизхон.

Дарвоқе, бутун Кавказ ва мўғулларни зир титратган Жалолиддин ўз халқидан чиққан хоннинг хиёнатидан ҳалок бўлгани ҳам бизга маълум. Биз одатда (бошқа халқларда ҳам шундай) юртимизни хароб қилди дея Чингизийларни ёки чор Россияси амалдорларини айблаб, тилимизнинг қичигини қондириш учун ўшаларни сўкиб ҳордиқдан чиққандек бўламиз. Бироқ ҳеч ким ўзимиздан чиққан буюк тарихий сотқин ва лаганбардор шахслар хусусида лом-мим демайди. Айб босқинчида эмас, халқнинг боши бирикмаслигида эканлигини ҳеч ким тан олиб айтгиси, ўзимизда ҳам туруқ йўқроқлигини бўйнимизга олгимиз келмайди.

... Самарқандни куч билан ололмаган Чингизхон шаҳар аҳли сув ичадиган Жўйи Арзиз қувурини беркитиб ташлашга буйруқ берди. Ниҳоят ташналиқдан азоб чеккан халқ таслим бўлди... Чингизхон Ургут тоғларидан махфий келадиغان Жўйи Арзиз сув ости йўлини билмас эди. Бироқ... бироқ, ўша даврнинг даҳшатли сотқинлари бу ҳақда ўз вақтида хабар берган эдилар...

«Тангри ёрдам бермаса, бу халқни куч билан енгиб бўлмас экан», деди Чингизхон шаҳарга мўри-малахдек ёпишган қўшинига тикилиб.

Етмиш йиллик номаъқулчиликларга Марказий ҳукумат ва тоталитар тузум диктатураси айбдор эканлиги нақд ҳақиқат бўлса-да, бу нарса марказнинг ноғорасига ўйнаш нари турсин, ўша ноғоранинг ясалишига ҳам хизмат қилган халқимиз вакиллари гуноҳини енгиллатмайди. Модомики, ўша хотирасизлик йилларида қатор халқлар, ҳатто сон жиҳатидан биздан

ўн баробар кам бўлган халқлар ҳам ўз давлат тилларини сақлаб қолдилар. Ҳатто 1968 йилда озарбайжон (турк) тили давлат тили деб эълон қилинди. Биз эса худди шу даврларда рус тилига лаганбардорлик қилиш билан машғул бўлдик. Бироқ, биронта бутун зот топилмадики, рус халқидек катта, қобилиятли халқ ва тил ҳеч қандай лаганбардорлик ва сохта шуҳратга муҳтож эмаслигини айтиб чиқса. Бу хусусда фикр билдирганлар эса, темир сандиқлардаги қора рўйхатларга тушдилар ва ҳозир ҳам олиб ташланмаган миллатчи деган тамгани кўтариб юришга маҳкум этилдилар. Аксинча элбошиларимизнинг ўзлари дуч келган йиғинда русчани янтоққа судраб гапириб, рус тилининг обрўсини тўкишга хизмат қилдилар. Тил ўрганиш борасида халқ ўз ҳолига қўйилмади. Ваҳоланки, бу иш мутлақо эркин ва демократик асосда бўлиши керак. Ўзумхуриятимизда яшаётган бошқа миллат вакилларига ўзбек тилини ўрганмасанг бўлмайди, дея шарт қўйишимиз ҳам унчалик тўғри эмас. Ерлик халққа ҳурмати бўлган ва шу ерда яшаш нияти бор киши бу нарсани ўз виждони тарозусида ўлчаб кўриб, ҳал қилиши даркор. Кўп тилни билиш юксак маданиятлилиқ белгиси эканлиги, онгли равишда тил ўрганишдан қочиш эса, бориб турган гумроҳлик эканлигини англамоқ учун катта ақл керак эмас.

Кўриб турибмизки, эндиликда Москвадаги Марказий ҳокимиятдан путур кетди. Менимча, СССР Олий Кенгагини эртагаёқ тарқатиб юборилса ҳам бизда ҳеч нарса ўзгармайди. Айниқса, у ердаги ўзбекистонлик депутатлар ниқобидаги ўнлаб «фахрий меҳмонлар» хусусида гапирмасаям бўлади. Аҳволнинг мана шу даражага етиши аслида табиий ҳолдир. Сабаби, шу пайтгача ўтказиб келинаётган зўравонлик ва колоннал ўмарин сиёсатининг охири бахайр бўлмаслигини жуда кўп кишилар аниқ-тиниқ тасаввур этишарди. Бироқ, ўз даври ва сиёсатининг маҳсули бўлмиш жуда кўп собиқ аравакашлар бу ҳақда ўйлаш ва тўғри йўл топиш ўрнига ҳамон жандаси чиқиб кетган туғри кўтарганча мақсадсиз манзил томон бормоқдалар. Шунинг учун ҳам жойларда ишлар астойдил юришиб кетмаётир. Юқорида қабул қилинаётган қатор яхши қарорлар ҳам қўйида консерватив кучларнинг тўсқинлигига учраб, ҳаётга татбиқ этилиши қийин кечмоқда. Бувайдалик фельдшер Мухторжон Пўлатов пул қарз олиб (ссуда), фермер хўжалиги

ташқил этиш учун колхоз правлениеси, райижроқўм каби қатор ташқилотларга бот-бот бошини уриб чиқди. Молхонанг йўқ, чорвада ишламагансан, деган арзимас баҳоналар билан уни овора қилаётган хўжаликнинг ҳисобида эса тўрт миллион сўм пул ҳаракатсиз ётибди. Ахир тушпа-тузук зиёли одам касбини ташлаб, подачилик қиламан деса-ю, чорвачиликни расвою радди бало қилган биз бюрократ ва консерваторлар унинг хизматидан бош тортиб «ноз» қилсак. Айтнинг-чи, бу аҳволда иқтисодий сиёсатимизда силжиш бўладими? Ахир биз қачонгача бир-биримизга ишончсизлик кўзи билан қараймиз? Жойларда яна бир ёмон ҳолат кўзга ташланмоқда. Баъзан камбағал, қўли калта, ёрдамга муҳтож оилалар қолиб кетиб, мол ва ссудалар ўзича «уддабурон» кишиларга берилаётир. Бу аҳволда бой бойиб, қашшоқ янада қашшоқлашиб, халқнинг ҳақиқат ғалабасига ва эртанги кунга ишончи қоладими? Ёки хонадонларни ем-хашак билан таъминлаш ҳақидаги қарорни олайлик. Айрим жойларда бу борада ибратли ишлар қилинди. Бироқ, айрим тарафларда эса, «килосига бир тийиндан тўлаб, фалон тонна хашак олдим», деган ҳужжатга қўл қўйдириб олишди. Яъни одамларнинг ўзлари елиб-югуриб топган хашак хўжалик томонидан берилгандек қилиб расмийлаштирилди. Бу ҳолга қандай баҳо бериш сизнинг ҳукмингизга ҳавола.

Нақадар машаққатли ва оғир бўлмасин, биз ҳақиқатнинг юзига тўғри қарамоққа ўрганмоғимиз ва тик бормоғимиз керак. Шундай қилмас эканмиз, биз соғлом фикрлай олмайдиган, халқнинг эрта кунини ўйламайдиган подон сифатида қолаверамиз. Лев Толстой таъкидлаганидек, доно одамнинг ҳислати уч нарсада намоён бўлади: биринчиси — бошқаларга берган маслаҳатига ўзи амал қилади, иккинчиси — ҳеч қачон ҳақиқатга қарши бормаёди, учинчиси — ўз атрофидаги одамларнинг нуқсонларига сабр-тоқат билан чидайди. Ҳақиқий ақлга ва истиқлолга суянган сиёсат юришсагинга халқ ортимиздан эътиқод билан эргашади ва имкониятимизни, қудратимизни билган ҳолда талаб қўяди. Лозим топса, хато ва нуқсонларимизни кечиради. Оғир аҳволга тушиб қолсак, кўмакка келади. Бизда ўрта ва қуйи бўғинлардаги кўпчилик элбошиларимиз ҳамон ҳақиқатни қоғоз, минбар ва буйруқбозликдан изламоқдалар ва бу йўлда ота-боболаримиз амал қилиб келган жуда юксак эътиқод ва

илму амалларни тоштаб ўтмоқдалар. Шу ўринда Аҳмад ибн Арабшоҳнинг қуйидаги сўзларига эътибор бериш: «У (Темур) тўғри сўзнинг гадоси эди, нечоғлик аччиқ ва аламли бўлмасин, бор ҳақиқатни тинглашдан бўйин товламасди».

Кўрпага қараб оёқ узатмаслик, ўз кучимизга тақабурларча ортиқча баҳо бериш, билмаган нарсамиз хусусида билгандан кўра кўпроқ гапириш, дунёбеҳабарлик эндиликда айб саналмай қолди. Сабаби, бундайлар шу қадар кўпайиб кетдики, уларнинг орасидан бирорта имони басаломатроқ кишини топишнинг ўзи амри маҳол бўлиб қолди. Катта ҳақиқатлар етмиш йил мобайнида гапирилимай келинган юрт кишилари (умр бўйи завжирбанд қилиб қўйилган фил бўшатиб юборилгандан сўнг ҳам боғланган қозиги атрофида айланаверганидек) бирданга ўзгача фикрлаб, демократ бўлиб қолишларини кутиш ҳам унчалик реал гап эмас. Аммо биз энг майда ва шунчаки оддий ҳақиқатларнинг шартларини бажаришда ҳам оми ва нўноқмиз. Ўзининг саводли ва зиёли одамлигини йирик нарсаларда ҳам, майда нарсаларда ҳам ҳар доим ва бутун умр намоен эта оладиган кишинигина чинакам саводли ва зиёли деб ҳисоблаш мумкин, деган экан фозиллардан бири. Лекин биз ҳар қадамда ахлоқсизликка, саводсизликка, маданиятсизликка, нопоклик ва адолатсизликка дуч келамиз. Ваҳоланки, пахта иши ва қишлоқ хўжалиги билан боғлиқ, умуман оғир бўлмаган жиноятлар учун жумҳуриятимиз мустақиллиги ҳақидаги Декларация муносабати билан умумий авф эълон қилинса ёмон бўлмас эди. Содир бўлаётган (ёки бўлган) салбий ҳодисаларнинг илҳизини қотиб қолган бошқарув системасининг табиатидан қидирмасдан, демократияга талпинаётган ташкилотлар ва кишилар (булар ичида аламзада ва ивгогарлар етарлича борлиги ҳам факт) хатти-ҳаракатидан ахтариш—маъмурий буйруқбоз тузум аравакашлари ҳали-бери тарк эта олмайдиган жоҳилона касбдир. Демократия бўлса уруш-жанжаллар ва қон тўкишлар бўлади деган ноинсоний ғояни бизга умид ҳамда ишонч кўзини тикиб турган оддий ва содда одамлар онгига сингдиришга уриниб, халқнинг олдида гуноҳга ботмаёпмизми? Бундан кўра сиёсий донолик ва ҳаётий тадбиркорлик билан истиқлолга боришнинг ўзимизбоб, умуминсоний йўллари ва чоралари ҳақида ўйламоғи-

миз, аниқроғи амалий ишга киришмоғимиз керак. Акс ҳолда етминш йиллик ярим ахлоқий қарлик ва маънавий кўрликни янада хавфли ва риёкорона бир кўришда давом эттирган бўлиб қоламиз.

Биз мустақил иқтисодий ва сиёсий ҳаёт учун курашмоқдамиз. Бу борада катта-кичик савобли ишларга пойдевор қўйилмоқда. Бироқ, жумҳуриятимизда маънавий-маърифий ишларни мукамал йўлга қўймас эканмиз, кўп ишларимиз пишмай узилган нондек хом бўлиб чиқаверади. Кипиларимиз қайсики ишга кўл урсалар, шу нарсанинг туб моҳиятини тушушган ҳолда уддалашлари даркор. Акс ҳолда ҳеч бир иш профессионал даражада бажарилмайди ва биз билан мулоқот қилишни истовчилар ҳам кўпайиш ўрнига камаяди. Айниқса, бу нарса чет эллик ҳамкорларимиз билан муносабатда гоят муҳимдир. Биз шарқ халқларининг зийнати бўлмиш тўй ва меҳмондорчиликни ҳам овқат ейиш бўйича социалистик мусобақага айлантириб қўйганимизга анча бўлди. Ҳовлида боламиз иштонсиз ва оёқяланг юрса-да, устма-уст овқат пишириб меҳмоннинг оғзига тутамиз ёки отарчини бўжиртириб, ароқхўрликни авж олдириб, чексиз перофгарчилик билан тутуриқсиз тўй қиламиз. Халқимиз айтганидек, инсон боласининг қондек қорни ва енгдек ичаги йўқ-ку, ахир! Сихат тиласанг оз егин, иззат тиласанг оз дегин, деган ҳикматли сўзни деярли ҳаммамиз эшитганмиз-ку!

«Зарафшон» ресторанида чет эллик меҳмонларга ҳукумат томонидан зиёфат бериланти. Ислоом тарихида ялқ бор Ўрта Осиёга ташриф буюрган Маккаю мукарраманинг Имоми рўпарасига Атеизм институтининг директорини ўтқизиб қўйишибди. Минг раҳматки, меҳмонларда инсонийлик маданияти юксак, акс ҳолда... Биз доимо қовун тушириб ўрганиб қолганмиз шекилли, хижолат чекишни ҳам жойига қўя олмаймиз. Спиртли ичимликлар шишасига ёпиштириш ва маъносиз ташвиқот учун истаганча сифатли қоғоз топамиз. Бироқ 200000 пухада чоп этилган «Эски ўзбек ёзувидан алифбо» китобига қўлга илинадиган қоғоз топа олмаймиз. Бошқа жумҳуриятларда ҳар бир болага ўнталан бадиий китоб тўғри келади. Бизла эса биттадан... Аҳоли жон бошига уч-тўрттадан китоб чоп этган ҳолда 10—15 шишадан арақ ишлаб чиқарамиз. Жумҳуриятимиз ҳудудидан ташқарида яшовчи ўзбек мактабларини ўқув қўлланмалари билан таъ-

минлашни сира кечиктирмай ҳал қилиб беришимиз лозим. Бу хусусда махсус дастур ишлаб чиқиш керакдир балки. Шу ўринда яна бир таклиф. Уш, Чимкент, Хўжанд, Чоржўй ва бошқа жойларда яшовчи ўзбек халқининг фарзандлари учун 1991 йилдан бошлаб Ўзбекистондаги қарийб барча олий ва айрим ўрта махсус ўқув юрғларида биттадан қўшимча группалар ажратилса. Ушбу тадбир қўшни жумҳуриятлардаги жигарларимиз учун ҳаёт-мамот масаласидир. Иттифоқимизнинг барча миллатлари бир-бирларига ҳам рават, ҳам қанотдирлар. Шундай бўлгани ҳолда биз Ватан ҳудудидан нарида бўлган барча туркий ўзбеклар учун пушти-паноҳ, суянч тоғмиз! Улар бу тоғдан куч-қувват ва илҳом оладилар. Ватан ва халқ тушунчаси муштарак илоҳий туйғу бўлиб, у асл отабоболар ернинг тимсолида мужассамдир. Ана шу илоҳий туйғу йўлида ҳўл ўтиндек тутаб курашиб бўлмайди! Ёниб, фақат ёниб, ўт олиб курашмоқ керак!

— Ватанга йўл очилиб, борсанг, қайтиб келгач, қабримга хабар бер, ўғлим,— деган экан хорижда ҳаётдан кўз юмаётган ватандошимиз Қамбарали Туркистоний фарзандлари Аҳмадали акага.

Ҳа, фақат имони бутун ва пешонаси ярқираган одамларгина Ватан туйғусини тўла-тўқис ҳис этадилар. Бизда ана шу илоҳий туйғунинг шаклланиш жараёни кечикаётир ва бу йўлдаги сунъий тўсиқлар ҳамон олиб ташланмаган. Бизда мамлакат ва халқнинг шу аҳволга тушишига бош айбдорлардан бўлган қатор ташкилотлар ҳамон ўз ваколатларини давом эттирмақдалар. Бунинг устига қайта қуриш дея аталмиш даврнинг иккинчи даражали иқтисодий қийинчиликлари кишиларимизнинг яна қорин қайғусига тушиб қолишларига, бу нарса ўз-ўзидан Ватаний ахлоқнинг камол топишига таъсир кўрсатаётир. Халқ фақат кун кўриш ташвишида яшасин деган мақсадда бу қийинчиликлар сунъий равишда ўйлаб чиқарилмаётимикан, деган ўйга ҳам борасан киши. Юқорида қайд этилганидек, руҳимизга ва ҳаёт тарзимизга ўрнашиб қолган қуллик психологияси шу пайтгача фикрлаб келганимиздан ўзгача ўйлаш ва мушоҳада қилишга халақит беради чамамда. Мутлақо демократик ва ҳур фикрлашга билимимизнинг етишмаслиги, дунёни кўрмаганлигимиз, даққиюнусдан қолган бир қолиндан чиқа олмаётганлигимиз ҳам халақит беради. Шу ўринда В.И.Лениннинг жуда тўғри бир гапини эслатиб ва

изоҳлаб ўтиш жоиздир. Ўз қуллигини англаган қул— осий (исёнкор). Ўз қуллигини англамаган қул — оддий қул. Ўз қуллигини тан олмаган қул— малай! Қуллик психологиясини бу қадар мукамал ва равшан очиб берган фикрни учратиш қийин. Вақти соати етиб, биз моддий қулликдан халос бўлишимиз мумкин. Бироқ маънавий ва руҳий қулликдан-чи?.. Ўзлигимизни тўла-тўқис таниш, англаш йўлидаги сунъий тўсиқлар, ноинсоний йўл-йўриқлардан воз кечмас эканмиз, чалақуллик этиқоди билан ўтиб кетаверамиз.

Беҳбудийнинг бир тўртлиги ёдга тушади...

Сабо Ленинни уйғот,
Ўзбекистонни келиб кўрсин.
Тушунмай қўл кўтарган,
Ишчи-деҳқонни келиб кўрсин!

Фарғона вилояти ички ишлар бўлими бошлиғининг ўринбосари И. Мирсоатовдан нега вилоятларингизда нохушликлар бўлиб турибди, дея сўрадик. «Вилоят ва туман бўғинида халқ билан тўғридан-тўғри, ишончли ва меҳр-муҳаббатли оҳангда гаплашадиган, уларга айнан шу дақиқада ёрдам бера олмаса-да, қалбида келажакка умид туғдирадиган, мавжуд ҳолатни аниқ ва равшан тунунтириб берадиган раҳбарлар кам», деди куюниб. Дарвоқе, кишиларимиз онгига ҳаётда нима етишмаса давлат ёрдам беради, тўғрилайди, деган этиқод ўрнашиб қолган. Энг майда-чуйда ишларгача райком билан райижроқўм шуғулланиб келган шу пайтгача. Юқори ташкилотларнинг фотиҳаси билан иш қилиб ўрганган кишиларимиз, катта-кичик ташкилотларимиз бирданига аравани тортиб кета олмаяптилар. Кимдадир бунга журъат, моддий қувват ва мустақиллик етишмаса, кимларгадир эски бошқарув системасидан қолган услуб ва методлар тўсқинлик қиляпти.

Бугунги алғов-далғов давримизда ҳам барча бирдек у ёки бу ишнинг моҳиятини англаб етиб, қўл ураётир деб бўлмайти, албатта. Ҳатто ўзининг ҳақ-ҳуқуқи поймол этилганини ёзма равишда нари турсин, сўз билан ҳам ифодалаб беролмайдиган (ҳимоя қилишни қўя туринг), адолат учун курашиш нари турсин, ҳақиқат ҳақида шунчаки тасаввурга ҳам эга бўлмаган кишиларнинг атрофингизда қанчалигини мендан аниқроқ биласиз. (Шундан келиб чиқиб, биз кимга ва халқнинг қайси даражада фикрловчи қатламга мўлжал-

ланган сиёсат ўтказишимиз ҳақида ўйлаб кўришимиз керак.) Эндиликда жамиятнинг бош иллатига айланиб қолган жоҳиликнинг илдизи ҳам ана шунга бориб тақалади. Етарли даражада маърифатли бўлмаган, худога ёки бирор бир гоёга астойдил эътиқод қўймаган халқнинг келажаги саробдир. Айтинг-чи, бугунги кунда оддий воқеага айланиб қолган боланинг ота-онага, аканинг укага, амакининг жиянга болта кўтарганини нима билан изоҳлаш мумкин?! Наҳотки охиризамон етган бўлса? Доно халқимиз деймиз-у, рисоладагидек фарзанд тарбиялаш нари турсин, ўзимиз эшлаб ҳаёт йўлида тўғри юришни билмаймиз. Меҳнаткаш халқимиз деймиз-у, ўн та хонадонни боқини мумкин бўлган томорқамиздан тўрт шода қалампир ёки саккиз боғ макка ўриб оламиз. Айрим-тоғ этаклари туманларида эса, томорқалардан эшак боғлаб қўядиган майдон сифатида фойдаланишади... Ваҳоланки бу олтин заминда йил ўн икки ой ҳосил етиштириш мумкин!.. Бировга насихат бериш керак бўлиб қолса, биздан гапга чечан одам топилмайди. Нима учун деҳқончилик қилиб, том маънода деҳқон эмасмиз ёки чорва билан шуғулланиш баробарида пичоққа илинадиган чорвадор эмасмиз? Нима, туркиятик ёки японияликлардан бирор жойимиз камми? Шунинг учун ҳам барча ишларимиз чала ва ўткинчи ҳақиқатларнинг устига қурилган экан. Ақлан, виждонан, имонан ўзимизни тўғри йўлга солиб олмас эканмиз, чала халқ ва чала миллат бўлиб қолаверамиз. Биз билан бордикелди қилмоқчи бўлганлар ҳам охири оқибатда қўлини ювиб қўлтиғига уради.

Кейинги пайтда жумҳуриятимиздан турли сабабларга кўра кетган қатор ғаламис кишилар энг юқори ва қуйи даражада Ўзбекистондан бошқа миллат вакиллари кўчиб кетаётир, улар сиқувга олинмоқда, деган уйдирмаларни тўқиб чиқармоқдалар. Албатта бизга дўст бўлган ва юраги тоза кишилар бу хил иғволарни тарқатмайдилар. Аксинча Ўзбекистонда барча миллат ва элатларнинг юқори раҳбар лавозимлардаги вакиллари сони яшаш фонидан келиб чиққан ҳолда, демократик тарзда муқобиллаштирилди. Ҳар бир халқнинг ҳақ-ҳуқуқини жой-жойига қўйиш учун аниқ ва конкрет ишлар қилинаётир. Масалан, яқин-яқингача жумҳурият Марказий Қўмитасининг қарийб эллик фонизини рус ўртоқларимиз ташкил этишарди. Бу ўз-ўзидан бошқа халқларнинг иззат-нафсига тегар

эди. Ана шу ҳақ ишдан норози бўлган айрим мансаб-севар шахсларнинг тахтдан тушганликларини миллатчилик қилинган деган бўҳтон билан изоҳламоқчи, бу ишни амалга оширган истиқлолчилардан ўч олмоқчи бўлдилар. Ленин таъкидлаганидек, шовинизм (улуғ миллатчилик руҳи) бўлмаган жойда миллатчилик ҳам бўлмаслигини уларнинг ўзлари ҳам билишади. Тил билан дил бирлигининг йўқлиги одат тусига кириб қолган жойда ўз виждонига қарши гапириш ҳам бора-бора касбга айланади. Бироқ шунини таъкидлаш ҳам жонски, амал, тирикчилик, бойлик орттириш ва бирини икки қилиш мақсадида бир юртдан иккинчи юртга келган киши қалбида Ватан туйғуси бўлмайди ва бундайлар янаб турган тупроқни Ватан деб билмайдилар. Бундай шахсларга қаерда ошиғи олчи бўлса ва ҳеч ким мушугини «пишти» демаса ўша жой — қўнимгоҳ! Ватан, халқ манфаати, тенглик ва ҳақиқат ҳақида гапирсангиз, уларнинг еткази тиришиб, пайтавасига қурт тушади ва куйиб-пишиб сизни ўзлари белигача ботиб турган балчиққа беламоқчи бўладилар.

Аввал пичоқни ўзинга ур, деган гап бини бўлгандан бери амал қилинмаганидек, биз ҳам оёғимиз бир эдикка тикилгандагина ҳақиқат учун курашчига айланамиз. Бир вақтлар эса мақсадимиз йўлида ҳар қандай пасткашликдан тоймаганимизни унутгандек бўламиз. Кўп ҳолларда яхшилигимизнинг ортида ҳам сотқинлик ва рикорлик яшириниб турган бўлади. Аммо бировлар учун қазиган чоҳимиз аслида ўз бўйнимизга ўлчанган бўлиб чиққанини интиқом, фақат интиқом дақиқасидагина англаб етамиз. (Шунда ҳам барча эмас.) Шундай дақиқаларда беихтиёр буюк файласуф Воқифнинг ушбу сатрлари ёдга тушади.

Бу жаҳон мулкда мен,
Тўғри ҳолат кўрмадим.

Ҳарна кўрдим, эгри кўрдим,
Ўзга бобат кўрмадим,

Ошинолар суҳбатда ҳам,
Садоқат кўрмадим.

Бандаларда сийму,
Бекларда адолат кўрмадим.

Ҳеч кимда ҳаққа лойиқ,
Бир ибодат кўрмадими...

...Юзлаб бутун бошли халқлар, миллатлар ва элатларни, жамиятни, одоб-ахлоқ шамойилини, неча минг йиллардан буён таркиб топган ҳаёт тарзини умуминсоний (жумладан исломий, туркий) қадриятлардан ажратиб олган ҳолда ривожлантирмоқчи бўлиб, аслида ўзимизни гумроҳликнинг қайтиб чиқиш мушкул бўлган қудуғига ташлаган эдик.

...Халқимизни озодлик, мустақиллик ва эзгуликка элтадиган ҳақиқатни ақл-фаросатимиз, қобилиятимиз ва меҳнатимиз имконияти даражасида Ватанни севиш, инсониятга бўлган чексиз меҳр-муҳаббат туйғусидан келиб чиқиб яратамиз. Қолаверса, ота-боболаримиз амал қилиб келган умуминсоний эътиқодлар — биз учун катта ҳақиқатга олиб борувчи энг муқаддас ва ягона йўлдир. Зеро, ўзга йўл йўқлигини ҳис этмоқ учун яна қанча вақт керак?..

1990 йил.

**НАҚАДАР БУЮКСАН
ҲАҚИҚАТ!**

Суҳбатлар

«ВАТАНДИН ЯХШИ ЁР ЎЛМАС»

— Нурали ака, сиз қандай ўйлайсиз: аёлларни ижтимоий фаолликка ундаётганимиз — уларнинг қадрини кўтаришга ҳаракатимиз ҳисобланадими?

— Биринчидан, ҳар қандай инсон, хоҳ аёл, хоҳ эркак бўлсин, қадр-қимматини унинг ўзи яратади. Ҳар қандай шахсни вақтнинг ўткинчи шамоллари таъсирида (бизда бу нарса одат тусига кирган ва ўзгаларга намуна қилиш учун сохта қаҳрамонлар яратишда устаси фаранг бўлиб кетганмиз) машъала қилиб қанчалик кўтармайлик, у охир-оқибатда асли наслига тортиб, бари бир тутайди. Ва у бирданга кўз олдимизда олабўжигга айланади. Машъала кўтарган қўл эса, аллақачон толиққан бўлади. Қарабсизки, машъала дея кўтарилган ва ташлаб юборилган тутаб ёнувчи қўлбола шам кўп ўтмай чил-парчил бўлиб турибди. Мен шу нарсадан азобланаманки, аҳмоқона қилмишларимиз устида кўзёши тўқа туриб ҳам, «ўғри йўлни танлай олмаймиз ва ўзимизнинг халқ ҳамда авлодлар олдидаги гувоҳимизни ҳис эгмаймиз. Тавба-тазарру қилиб, виждонсизлигимизга аза тутишининг ҳам уддасидан чиқа олмаймиз.

Иккинчидан, бир нарсани алоҳида таъкидлашни жоиз деб биламанки, шу пайтгача аёлларимиз бошига неки кўргулик ва бахтсизликлар тушган бўлса, бу уларни сиз айтган «ижтимоий фаолликка ундаганимиз» оқибатидир. Ҳаётда ҳамма нарса табиий ривожланиши керак. Лекин имони бутун, қобилиятли киши қунт ва сабот билан меҳнат қилса, у камдан-кам зое кетади. Бундай олиб қарасангиз, бахт ҳам бахтсизликнинг устига қурилади. Ўзи эгаллаб турган лавозимга муносиб кишигина кўпчиликнинг эътиқодига сазовор бўла олади ҳамда ўз меҳнатидан лаззатланади. Акс ҳолда эртага нима бўлиши номаълум тезкор давримизда умумий оқим билан сув юзасига чиқиб қолган ўткинчи шахслар замоннинг қамрови кенг ташвишларига бардош беролмай, ўйиндан чиқиб кетадилар. Масалан, Маргарет Тэтчерни оладиган бўлсак, у Англия ҳукуматини бошқариш билан бирга, ҳар куни эрталаб эрига ўз қўли билан нонушта тайёрлаб берар ёки дам олиш куни қизининг ховаси деворига гулқороз ёпиштиришдан лаззат топаркан. Бундай аёлларни шарқда камолотга эришган комила аёл дейишган.

Бизда эса икки маротаба ойнаи жаҳонга чиқиб ашула айтган синглимиз иложини топса онасига ёки эрига (агар бўлса) чой дамлатади. Бу ерда жуда кўп нарсалар одоб ва ахлоқнинг тарихий илдизлари — урф-одатларга бориб тақалади. Биз ана шу илдизни кўпориб ташламаган бўлсак-да, уни кўмиб қўйдик. Кўмилган илдиз эса бора-бора чирийди. Урф-одатлар авлоддан-авлодга ўтиши оқибатида кўпчилик амал қилгувчи ҳақиқатга айланади. Биз ана шу ҳақиқатга хиёнат қилдик.

Бизда инсоният бешигининг посбони бўлмиш оналар қадр-қимматини кўтариш деган гапни уларни катта амалларга кўтариш, дея тушунилиб келинди. Бу го-ят нотўғридир. Сайловлар, партиёга қабул қилиш ва вазифа бўлишишда тепадан қанча аёлни сайлаш ва тайинлаш бўйича лимит берилади. Қуйи партиё ва совет ташкилотлари оёқяланг бўлиб, бу лавозимларга номзод излашга тушадилар. Боласига бирорта эртани қойил қилиб айтиб беролмайдиган оддий бир инженердан вилоят миқёсидаги раҳбар ясалади ва у билар-билмас ишини бажариб бўлгач, юқоридаги тадбир яна такрорланади. Жинсидан қатъи назар, бундай тирикчиликлар фақат шахсни синдиради.

Мен ўзимча бир нарсани кузатганман. Оддий инсоний бахтдан бенасиб (мосуво), севилмаган, одамлар ҳавас қилмаган кишилар бошқаларга қараганда амалга ва шон-шуҳратга ўзларини кўпроқ урадилар. Ва бу хатти-ҳаракатнинг охир-оқибати кўп ҳолларда хайрли тугамайди. Бир раҳбар аёлни биламан. Уни навбатдаги лавозимга тавсия этиш олдидан бўладиган суҳбатда турмушга чиқиш кераклигини шама (аниқроғи, тайинлашади) қилишади... Лекин айтинг-чи, ҳаётни шу каби тасодифий туйғулар заминига қуриб бўладими? Сиз айтган ўша оила ўткинчи ва ноинсоний эътиқод устида қурилгандан кейин биз умид қилган жамиятнинг асосини ташкил этган юксак умуминсоний муносабатлар ҳақида нима дейиш мумкин?..

— Аёл биринчи галда Аёл бўлиши керак, деб таъкидлаймиз кўпинча. Бу жуда умумий тушунча. Бутунасига олиб тасаввур қилиш мумкин: аёл рисоладагидек уй бекаси, ориятли, садоқатли, болажон бўлиши керак, деймиз. «Оила жамиятнинг кичик ячейкаси» дейишга ҳам ўрганиб қолганмиз. Ҳар бир оилада она рисоладаги фарзларга тўла амал қилувчи бўла олади-

ми? Умуман, шу масалага Сизнинг муносабатингиз қанақа?

— Агар аёлларимиз ҳам, эркекларимиз ҳам ҳаётда ўз арваларини эплаб тортганларида эди... Жуда кўп нарсалар мутлақо бойқача тус олган бўлур эди. Масалаи, мен аёл кишининг машина ҳайдашини ёки шим кийишини ҳазм қилолмайман. Чунки у аёл зотига хос назокатли ва нафис юмушларни қилиши керак. Модомки аёл бозор-ўчар қилиш учун машина минишга мажбур бўлган экан, бунга шу аёлнинг яқини — эркек айбдор. Аёлнинг вазифаси бозорлик қилиш эмас, балки эр олиб келган бозорликни чиройли қилиб дастурхонга қўйишдан, умуман, хонадонни умр йўлдоши талпинадиган жаннатга айлантиришдан иборат деб ўйлайман. Бир аёл механизатор билан учрашганимда, унинг терим машинаси ўриндиғига чиқиб-тушиши бу дунёнинг азоби эканлигини кўриб, хижолатдан ер ёрилмадики, ерга кириб кетсам. Албатта, бунга унинг ўзи айбдор. Бойси на фақат хайбаракаллачилик, балки шуҳратпарастлик ҳам... Лекин ўша шон-шуҳрат сохта бўлса-чи?!

Қорамойга беланган кийим кийган аёлларнинг асфальт ёзиб, йўл қуришаётганига кўзимиз ўрганиб кетган шекилли, уларнинг ёнидан вужудимиз сирқирамасдан бепарво ўтиб кетамиз. Ҳолбуки, насл ва миллатнинг келажаги ожизгина гарданида бўлган, биз қуй ва қўшиқларга солган она зотининг бу аҳволидан йирлашимиз керак. Уларнинг нозик қўллари билан бунёд этилган йўлдан юргандан кўра оёқлари остидаги ер бўлганимиз яхшироқ эди. Зеро, бу тиркичиликни елкасида дунёни кўтариб турган эркек зоти учун иснод, деб билмоғимиз керак.

Хом сут эмган одам боласининг нимагаки қодирлиги суут экан, шунга ўч бўлади. Биз одамлардан найғамбар ёки авлиё ясашга уринмаслигимиз керак. Вақт ўтиши билан буни худоям, бандасиям кечирмайди. Инсоният тарихида авлиё даражасига кўтарилган аксарий шахсларнинг ҳаётини чуқур ўргансангиз, ўтмиши у қадар ёрқин ва пок бўлмаганлигини кўрасиз. Бунинг акси ўлароқ дунё аҳмоқ ва аблаҳларга тўла бўлса-да, кўчадаги минглаб одамлар орасидан бирортасини «сен аблаҳсан» дея кўрсата олмаймиз. Ҳаёт биз истасак-истамасак шунақа.

Ошлада ва умуман ҳаётда эркек ва аёл зоти бир-

бирига энг юксак умуминсоний талабларни қўймагани маъқул. Уларнинг ҳар иккиси ҳам бунинг уддасидан чиқа олмасликлари мумкин. Лекин яшаш керак. Бунинг эса икки йўли бор. Севиш ва бир-бирининг шахсини англаб етишга тайёр туриш. (Севиш ва севилиш учун эса, кишида албатта инсонийлик қобилияти бўлиши керак. Бу нарса имоннинг бутунлигига бориб тақалади.) Меҳр-муҳаббатнинг устига қурилмаган ҳар қандай эътиқод ҳаётий яшовчан бўлолмайди ва охир-оқибатда нурайд.

Ҳақиқий бепуқсон аёл дунёда тенги йўқ ва бетакрор санът асаридир. Том маънодаги гўзал аёлларда сўз билан ифодаланмас даражада бир илоҳийлик зоҳир бўлади. Бу сеҳр унинг атрофидаги одамлар қалбини илтиб, яшашга, курашга ва эзгуликка йўналтиради.

Муҳаббатга дуч келмаган қалб — кашф этилмаган, ўзининг чексиз қудратини намоён эта олмаган, ҳаёт дея аталувчи машаққатли тирикчиликнинг ташвишлари қаърида ғарқ бўлиб кетган қалбдир. Муҳаббатни англаб етиш туйғуси инсоннинг мукамалликка интилиши жараёнида ундаги ички ва ташқи маданиятнинг уйғунлашувидан, яшаб турган муҳитнинг қай даражада теранлиги шароитида шаклланади ва камол топади. Муҳаббат шохсупасига илм, инсонийлик ва фидойилик пиллапоялари орқали чиқилади.

— Бизнинг тасаввуримиздаги энг юксак хилқат — жаннат. Одам боласи жаннатдан гўзалроқ, улугроқ киёс тополмайди. Не ажабки, нақл қилишларича, жаннат ҳам оналарнинг оёғи остидадир. Бизда асосан Шарқда, она мартабасини шундай ардоқлаганлар. Жамиятимиз онанинг қадрини эртага эмас, шу бугун баҳолашга ҳаракат қилади: давлат учун яхши меҳнат қилса орден беради, кўп тугса — унвон (Қаҳрамон она). Шунчалик эътибор бор экан, унда Ўзбек оналари 40 ёшга етиб-етмай кампирга айланаётганига нима дейиш мумкин.

— Жаннат оналарнинг оёғи остидадир, деган улуг гап Муҳаммад пайғамбарга тегишлидир. Сизнинг бу саволингиз негадир менга қатламага ўралган бомбани эслатди. Етмишинчи йиллар бошида Мирзачўлда бир қаҳрамон бўларди. Орден ва нишонларни фақат телпагига тақишнинг иложи йўқ эди. (Энг фожиалиси — одамлар носоғлом шу одамга ҳам сажда қилишарди.)

Обкомнинг мафкура бўлимида ишлаганим учун мажлисга келувчиларнинг галстугидан тортиб, ёқасини тўрилаб қўйишгача бизнинг чекимизга тушарди. Не кўз билан кўрайликки, унинг темир-тақалари орасида чечамизнинг учинчи даражали «Оналик шухрати» орденлари ҳам осиглиқ экан. Ҳазил-ҳузулга йўйган бўлдик. Бир-биримизга эса «бандачилик» дегандек қараб қўйдик. Мана, укам Собиржон, сиз тилга олган ўша орденнинг аҳволи. Ун фарзандни туққанлиги (биз вояга етказганлиги учун ҳам деймиз. Аслида ундай эмас, онага қахрамонлик унвони берилганда болаларнинг кўпи вояга етмаган бўлади) учун берилдиган юлдузнинг обрўси ҳам у қадар баланд эмас. Нима кераги бор номи улуг, супраси қуруқ бу қахрамонликнинг! Мен ҳам кўп болали оилада ўсганман. Шунинг ўрнига серфарзанд оилаларга тузуккина бошпана қуриб бериш ёки ярим ялангоч юрган болаларини (иложи бўлса бепул, йўқса арзонроқ) кийим-кечак билан таъминлашни ўйласак бўлмайдами? Юқоридаги нарса биздан ўзга мамлакатларда йўқ. Бизда кўп болали оилаларга гамхўрлик шу пайтгача фақат рўзномалар орқали кўрсатиб келинди. Амалда эса қуруқ, ёқимли алдовдан нарига ўтганимиз йўқ. Ленин ҳам халққа тарғибот эмас, нон керак деган. Биз эса на Лениннинг айтганини қиламиз, на...

Аёлларимизнинг эрта қариётгани сабабини иккита нарсада деб биламан. Биринчидан, инсонни инсон қиладиган меҳнат бизда ибтидоий даражада ташкил этилган. Инсон меҳнат жараёнида роҳат қилиши, яйраб ишлаши, камолотга етиши керак. Бизда у азобнинг манбаи. Бундан ташқари, бир пайтлар синглиси ёки ёрининг номуси учун жонини фидо қилган эрларимиз эндиликда далага чиқиб кетмон чопишга ҳам ярамай қолганга ўхшайдилар. Бу оғир меҳнат аёлларнинг зиммасида.

Жаҳон адабиёти ва санъатида аёл зоти қиёс қилинмаган гўзал нарса қолмаган ҳисоб. Ой билан қуёш ва юлдуз ҳақида гапирмасаям бўлади. Узундан-узоқ маърузаларимизда жаннат оналарнинг оёғи остидадир, деймиз-у, уларга одам боласи тирикчилик қилиши мумкин бўлган шунчаки оддий шароитни ҳам яратиб беролмаймиз.

— Ҳусн — иккинчи даражали, деган гап ёлгондир. Чунки у табиат мўъжизаси. Қалби ҳам гўзал қиз—ко-

мила аёлдир. Қалби гўзал бўла туриб, кўзида мунг, дард чекаётган аёлни гўзалсиз дейишдан аввалроқ дилмизда ачиниш ҳисси уйғонади. Раҳмдилмиз. «Юзингни бир кўрай десам, қўлингни пардалар қилдинг», деб ёзган Завқий. «Ул санамким, сув яқосинда паридек ўлтурур, гояти мозиқлигини сув ила ютса бўлур». Атоий. Емак-ичмагининг, иссиқ-совуғи-ю, дам олмагининг тайини йўқ, кирза этикни судраб босганча эгат оралаб бораётган, тонгдан шомгача не азоб билан терган пахтаси учун kilosига 20 тийиндан «рағбатлангириладиган» қизга бир ошиқ шоир келиб, юқоридаги каби байтларни айта олармикин?! Умуман, ўша қизларнинг аҳволини шоир ўнглай олармиди?... Ўзбек қизларининг аксарияти қишлоқларда яшайди. Оғир, уздуксиз қора меҳнат уларнинг кўпчилигини ҳусну тароватдан маҳрум қилган. Одобу хулқи яхши қизларга йигитлар совчи жўнатмаса-ю, у 30 ёшга кириб ҳам онасининг бағрида ўтирса... Бундай мисоллар оз эмас. Менимча, бахт ва бахтсизликнинг чегарасини баъзан ижтимоий сабаблар ҳам белгилайди...

— Гўзалликни табиат беради. Нега помирлик қизларни дунё гўзаллари дея аташади. Сабаби илоҳий даражадаги ўша бетакрор табиат билан боғлиқ одам ҳам гўзал бўлади. Гўза эгати орасида тоза ҳаво ололмай, эллик даражали иссиқда юзи қорайиб, пўст ташлаган, обиёвгон билан кун кечириб, тонгдан шомга қадар оғир меҳнат қилган синглимиздан мукамал гўзалликни кутиш — бизнинг ақлсизлигимиздан далолат беради. Лекин ўтмишда дунманга қарши от қўйиб, ғаним бошига қилич солган турк аёлининг ўша муҳаббатга ташна ва гўзал қалби оналаримиз, умр йўлдошларимиз, сингилларимиз вужудида яшамоқда. Буни кўрмаслик ва қадрламаслик Қуёшга қараб топ отгандек гап.

Сиз пахтанинг нархи масаласини тилга олдингиз. Тўғри, унинг нархини ошириш керак ва бусиз деҳқоннинг косаси оқармайди. Бу масаланинг биринчи томони. Яна бир нарса кўпчиликни ташвишлантирмоқдаки, бу тadbир жумҳуриятимизда пахта яқказироатининг абадийлигини қонулаштириб қўймайдими? Пахтанинг нархи ошар экан, нега бошқа қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг нархи оширилмайди. Бу нарса «сизлар пахтадан бошқа экин экманглар» деган гап эмасми? Буғдой, арпа, макка, зир, кунжут ва бошқа

донларнинг давлат баҳоси ўн беш-йигирма тийин агрофиди, сув текин эканлигини биласизми? Республиканинг етакчи раҳбарларидан бири билан гаплашганимда у: «Пахтадан бошқа маҳсулотга халқаро бозор йўқ», деди. «Сиз шундай деб ўтираверсангиз, яна етмиш йилдан сўнг ҳам бўлмайди», дедим ўксиниб. Гап қандай маҳсулот ишлаб чиқаришда. Бу эса яна юқоридаги гап — меҳнатни қай даражада ташкил этишга бориб тақалади.

Габриэль Гарсиа Маркес: «Мен барча одамларни бахтли қила оладиган ҳукумат бўлишини истайман», деганида фақат бир нарсани — халқни халқ сифатида шаклланишига тўсқинлик қиладиган адолатсизликка чек қўйишни назарда тутган эди. Халқ сифатида тўла шакланган миллат ўз орасида бахтсизлар кўп бўлишига йўл қўймайди. Эл орасидан чиққан кўли узун, фозил кишилар кўли калта, бева-бечораларга донмо раҳм-шафқат кўзи билан қарайдилар деб ўйлайман.

— «Ғийбат ва жинсий ҳавасдан фориғ бўлганларида эди, улар сўзсиз энг олий мукофотга сазовор эдилар», деган экан энг улуг донишмандлардан бири аёллар ҳақида. Ғийбатни, менимча ожиз, билимсиз, гофилларга чиқарган. Ахлоқсизлик эса... бари бир ҳар иккинсиям кечриб бўлмаса керак. Шу ўринда айтинг-чи, садоқатсизлик, вафосизликни нима билан шарҳлардингиз?

— Сиз бекорга бу икки нарсани солиштирган ҳолда айтмаяпсиз. Одатда бир номаъқулчилик иккинчи, ундан баттарроқ номаъқулчилиكنи келтириб чиқаради. Масалан, порахўр одам сўзсиз нопок бўлади. Ахлоқсизлик... Биласизми, бу қонга ҳам бориб тақалади. Дунёда олий ахлоққа сазовор бўлган инсонлар эркакларга нисбатан аёллар орасида кўпроқдир. Бунга менинг ишончим комил.

Шу ўринда Муҳаммад Хоразмшоҳнинг онаси Турков хотун ҳаётида юз берган бир воқеа гоят ибратлидир.

«Шоҳ жаллодлари ўз жуфти ҳалолларига хиёнат қилганликда айбланган икки жувонни дор остига олиб келадилар.

— Бул қадар кўркам ҳусну малоҳат фақат фаришталарга берилур, Маъмура биби. Бул ҳусну лагофатни

топтамоққа сизни не мажбур этди?—деди малика нигоҳини гўзал келинчакка қадаб.

Аёл оппоқ, узун-узун бармоқлари билан юзини тўсаркан, оҳиста сўзлади:

— Худованди жаҳон... гуноҳим бўйнимдадур, жазодан қўрқмасман. Мен парвардигори оламнинг нияти бирлан ўчимни олдим... Бошқа сўзим йўқдир...

Бу мардона гап маликага ёшлигини, келинлигини, эри — Хоразмшоҳ Алоуддин Такешнинг изидан Боғи Эрамга бориб, хос ходимларининг қаршилигига қармасдан қишқи, ойнаванд ҳовузчали ҳаммомга киришга журъат этганини ва ўшандаги изтиробларини ёдига солди. У бир умр ўшал кунни ланнатлаб ўтади. Оппоқ ҳовур кўтарилиб турган мармар ҳовузчада эри ўн чоғли яланғоч канизаклар билан чўмиларди. У қандай қилиб ортига қайтганини, ҳаммом эшигини қулфлаб, калитини гулзорга улоқтирганини, берк ҳаммомда нафаси қисилиб ҳолдан тойган Хоразмшоҳ ва канизакларни қандай қилиб қутқаришганини билмайди. Билгани: уч ой тўшақда пону туз тотмай михланиб ётгани, кейин эридан ўч олиш учун муносиб одам излагани, лекин ўша муносиб инсонни бир умр тополмай, қайноқ вужуди совуб музга айлангани, навниҳол танаси саҳро гуллари каби эрта сўлиб, қаригани...

Туркон хотун чуқур уҳ тортди. Кейин ўрнидан даст туриб, халойиққа юзланди:

— Биродарлар... Падари бузрукворлар... Волидаи муҳтарамалар... — Маликанинг овозидан ҳамма бирданига сергак тортди.— Барчангизга аёнки, аёл зоти ҳеч қачон ботир ва довюрақ, вафодор ва меҳрибон, яъни эрликка муносиб ўғлонларга хиёнат қилмайдур. Бугунги жазога бул ожизаи нисолар эмас, аларнинг... аларнинг тан маҳрамлари, йигитликка номуносиб ул каслар лойиқдур! Менинг ҳукмим шулдир! Лойиқ кўрсангиз, фотиҳа беринг!..

Оломон орасидан «омин» деган гулдуросли овоз янгради. Ҳамманинг нигоҳи дор яқинида бошини эгиб ўтирган икки кишида эди. Элчилар, меҳмонлар ва мулозимлар маликанинг ҳукмига ҳамфикр эканликларини изҳор этдилар.

— Бир донишманд кишининг мўътабар йиғинда айтган ўғитини эшитганман: «Мустаҳкам қонунлар, мукаммал конституциялар инлаб чиқиш, ҳамма соҳа-

да қайта қуриш, ошқоралик қилиш мумкин, аммо Аёлларимиз асл аёлликларини адо этишга киришмас эканлар, биз ҳеч нарсага эриша олмаймиз». Сиз аёлу эркак уйғун яшашининг идеал кўринишини қандай тасаввур қиласиз? Истиқбол борми? Бўлса қандай эришиш мумкин?

— Биласизми, муҳаббат бу аслида раҳм-шафқат. Аёлни эркак ва эркакнинг аёл олдида сўзсиз таслим бўлишидир. Бекорга Фейёрбах бировни билиш учун аввал уни севиш керак демаган. Наташа Ростованинг Андрей Болконскийга бўлган севгисини эсланг. Айрилиқда вужуди севги ўтида ёнаётган Наташа Андрей ҳақидаги гап-сўзларга жавобан шундай дейди: «Агарда у бирорта ноўрин ҳаракат қилган бўлса ҳам бу унинг феъл-атворидан келиб чиқмаган, унга боғлиқ бўлмаган ҳолатда юз берган». Ўзини бир-бирига бекаму кўст бахшида этган аёл ва эркак ўртасидагина сиз айтган муштарақлик бўлиши мумкин. Мен ўзим кузатган бир нарсани айтишим мумкин. Ҳаётда кўпчилик аёл ва эркаклар ўз тенгларини топмай, тополмай ўтиб кетадилар. Бунинг оқибатида уларнинг турмуши катта муҳаббат устига қурилган том маънодаги ҳаёт бўлмай, шунчаки бир-бирларининг иззатини сақлаган ҳолда одоб-ахлоқ доирасидан чиқмайдиган мажбуриятга айланиб қолади.

Биласизми Собиржон, менинг худо раҳмати энам — (Шаҳзода момо) кўз олдимда меҳр-муҳаббатнинг тимсоли сифатида муҳрланиб қолганлар. Энам бобом билан турмуш қуришгач, фарзанд кўришмаган. Биласизми, шунда энам нима қилганлар. Ўзлари бош-қош бўлиб бобомни яна уйлантирганлар, туғилган тўрт нафар фарзандга ўзлари қараб, ювиб тараганлар. Муҳаббат аслида мана шу. Одамларга ўзингни бахшида этмоқ, мен бу ҳақда «Сибирдан қайтиш» дея аталгувчи асаримда батафсил ёзаман. Вужудимда заррача эзгулик туйғуси бўлса бу — энамдан ўтган.

Эркак қанчалик ақлли ва зукко бўлмасин, оиладаги иқлимни аёл яратади. Кўнгилдагидек яшаш учун ақлий даража тенг бўлмаса-да, яқин бўлиши лозим. Ҳеч бўлмаганда фикрлашда яқинлик бўлмоғи керак. Яхши кўриш — бир-бирига термилиш эмас, биргалашиб бир томонга қарашдир, деган гап бор-ку! Ундан ташқари эркак ва аёл бир-бирига интилиб ва талпиниб яшамоғи керак. Акс ҳолда уларнинг ҳаёти сўник

бўлади. Таниқли ёзувчи Темур Зулфиқоров «Литературная газета» да: «Аёлларимиз бундай ярим яланғоч юрганларидан кўра паранжига ўраниб юрганлари афзал. Ёшлиқ ёпиқ кўз билан, кексалик эса очиқ кўз билан кўришни ёқтиради», деб ёзди. Лекин яна паранжи ёпиниш масалани ҳал қилиб қўймайди. Паранжининг остида ҳозиргидан бешбаттар номаъқулчиликларни қилиш мумкин. Дунёда неки бор, кўп кўзга ташланса, айниқса, бу буюк хилқат — аёл гўзаллиги билан боғлиқ бўлса, ўз қадрини йўқотади. Биз шундоққина ёнгинамизда турган маҳбубамизга ташна бўлиб яшашимиз керак. Акс ҳолда яшашнинг қизиғи қолмайди.

Тургеневда шундай сатрлар бор: «Оламда бахтиёр чехралар бўладики, уларга қараган саринг кўнглинг ўсади, улар сени илитади ёки силайди».

Сиз назарда тутаётган истиқболни ҳар бир халқ ва инсон ўз урф-одатларидан ва тарихнинг теран саҳифаларидан изламоғи керак.

— Ўзига ўт ёқиб нобуд бўлаётган хотин-қизлар сони жумҳуриятимиз ҳудудида, аниқ маълумотларга қараганда, камайиш ўрнига тобора кўпайиб бораётир. Ўзбек матбуотида бу хусусда кўп ёзилди. Кўпчилик қаламкашларнинг умумий хулосаси — бу ижтимоий ҳолатга руҳий исён. Сизнинг ҳам бу борада хулосаларингиз бор, менимча...

— Бу ҳақда сўз юритмоққа юрагим дов бермай турган эди. Лекин бу мавзунинг четлаб ўтиш мумкин эмас. Бир нарсани изтироб билан қайд этмоғим керакки, менинг она юртим Бахмал ноҳиясида аёлларнинг ўзига ўт қўйиш ҳоллари учраб турибди. Мен бу ҳақда 1980 йилда мақола ёзгандим. У пайтда бундай мақолалар ҳеч қандай матбуот юзини кўрмасди. Албатта, гап унда эмас! Қайта қуриш саксон олтинчи йилдан эмас, ҳеч бўлмаганда, саксонинчи йилдан бошланганда ҳам бугунги кунда озгина бўлса-да, бошқачароқ яшаган бўлармидик... Мен шу нарса ҳақида ўйлайман, холос.

Сизнинг фикрларингизга қўшиламан. Лекин ўзига ўт қўйган инсон атрофидаги одамларни, айниқса, унга яқин бўлган кишиларни мен ҳечам оқлай олмайман. Аёл бир соат ёки бир кунда ўзига ўт қўйиш фикрига келмайди. Демак, уни ёлғизлатишган, тушунилмаган,

тушунишни ишташмаган. Бу фожиаларни маданий-маиший хизматнинг йўқлигига ва яна кўплаб ижтимоий нарсаларга олиб бориб тақаймиз. Тўғри, бу масаланинг бир томони. Лекин ёнингда сен ишонган, сени бошига кўтарадиган инсон бўлса, қасрда яшадингми, ертўлада яшадингми — нима фарқи бор?! Бахтли дақиқалар манзил ва вақт танламайди-ку! Аёл кишининг туйғуси эркакшикига инсбатан тирапроқ бўлади. Уларнинг қалби ноҳақлик, адолатсизлик ва бевафолик шамолларига ҳар доим дош бера олмаслиги мумкин. Мен бу фожиаларнинг асосий айбори сўқир қалбли эркаклар деб биламан. Қани энди ўз жонига қасд қилган мазлуманинг навжувон умрига зомин бўлган эркак юзига ҳеч бир аёл қайрилиб қарамаса. Эркак учун бундан оғир жазо бўлмайди. Бизда эса аксинча, ўз бахтимизни бировларнинг бахтсизлиги устига қуришдан тап тортмаймиз.

— Аёлларга тилакларингиз борми?

— Сизларни худо ва эркаклар ўз паноҳида асрасин! Йигитнинг боши ўз хонадони остонасидан эгилиб чиқмасин!

— Ҳарҳолда, суҳбатимиз зерикарли бўлмади, Нурали ака. Рухсатингиз билан яна бир-иккита савол берсам!

— Марҳамат.

— Яхши кўрган мақолингиз!

— Аҳмоқнинг катта-кичиги (ёш-қариси) бўлмайди.

— Нимадан афсусланасиз?

— Дунёни англаб бўлмасликдан. Одамларнинг тоят арзимас туйғулар эвазига бир-бирларини алдашларидан ва сотишларидан. Халқ сиғиниб юрган айрим кишиларнинг улкан ёлгонлари олдида рингда ноёданга учраган мағлуб боксчидек бўлиб юраман.

— Аёллардаги қайси хислатларни кўпроқ қадрлайсиз?

— Нозиклик ва камсуқумлигини.

— Ва қайси бирини ёқтирмайсиз?

— Эркашподалик ва буюмпарастиликни. Моддий томонга зўр берган ҳар қандай кишида маънавият суст бўлади. Бундайлар учун нон — пайғамбар, ош—худо.

— Муҳаббатнинг боқийлигига ишонасизми?

— Муҳаббат тугаган куни ҳаёт ҳам тугайди. Сени севган ва бошга кўтарган аёлнинг ёниқ муҳаббати олдида... Биласизми, дунёда ана шу туйғуни ҳис этишдан қудратли инсоний сезги йўқ. Шунинг учун ҳам ҳаётда ҳақиқий дўстликдан кўра чин муҳаббат кўпроқ учрайди ва кўпроқ яшайди.

— Умуман, муҳаббат тушунчасини қандай изоҳлайсиз?

— Қирқоёқдан, бунча оёқни қандай бошқарасан, деб сўрашибди. У эса қонун-қондаси билан тушунтирмади деб, юришни унутаётган экан. Муҳаббат ҳам худди шундай тирикчилик. Севги ҳақида уни китоблардан ўқиб, лекин умрида бирор кишига меҳр-муҳаббат қўя олмаганлар яхши гапиришлари, изоҳлаб беришлари мумкин.

— Аёлга бўлган муҳаббат Ватанга бўлган муҳаббат десак бўладими?

— Биласизми, севган аёлига ўзини бахшида этган инсон бора-бора Ватаннинг катта дардини унутиб қўйиши мумкин. Буни чуқур англаган бутун, оқила аёллар Ватаннинг оғир юкини елкасида кўтарган ўғлонларга ўзларини бағишлайдилар. Устозларимиз айтганидек: «Ватандин яхши ёр ўлмас!»

Суҳбатдош ёзувчи Собир Ўнар.

1990 йил.

БУВАЙДАНИНГ ОҒИР ДАРДИ...

— Нурали ака, мана Сиз 425-Бувайда сайлов мавзусидан Ўзбекистон ССР Халқ депутати этиб сайланибсиз. Сайловчилар уч номзод орасидан Сизни депутатликка муносиб деб топишибди. Ўйлаймизки, энди сай-

лов олди ур-йиқитлари орқада қолган бўлса керак-а, ёки Сиз «йиқилган полвонлар»нинг (айни чоқда уларнинг ҳомийларининг) оч биқинига бир-икки мушт тушириб қўймоқчимисиз? (Рамзий маънода, албатта.)

— Гапнинг очиги, бунақа «кўпқари» билан парламенгга етиб келаман дея ўйламаган эдим. Умуман, ёзувчилар ва ижод аҳлининг сиёсат билан шуғулланишига ҳам салбий муносабатдаман. Бироқ, бизда том маънодаги сиёсатчилар йўқ ҳисоб. Шу боис, ақлимиз етса-етмаса, вақт барчамизни ошқоралик даврининг беқарор сиёсий майдонига етаклади. Тулкилик қилаётган замонамизни този бўлиб қувишга киришиб кетдик. Биз учун бу сайлов ғоят ғайритабиий туюлса-да, лекин келажакдаги «кўпқари»лар бушдан каттароқ ва ғаройиброқ тасодифларга бой бўлади. Бизда ҳали демократиянинг жуда оддий қонун-қоидаларини тушушмайдиган ноҳия, вилоят раҳбарлари кўпроқ. Бу аҳволни кузатиб туриб, халққа худо тўзим берсин, дея ўйлайсан ёқа ушлаб. Уша кунларда шуни янада чуқурроқ англадимки, халқнинг оғирини енгиб қилиш нари турсин, жойларда ҳатто унинг дардига қулоқ соладиган зотларнинг ўзи ҳам анқонинг уруғи экан.

Сайлов мавзесидаги етти хўжаликнинг бирортасига ҳам табиий газ бормаган. Ваҳоланки, ноҳиядан қўшни жумҳуриятларга газ қувурлари ўтган. Ишсизлик одамларнинг жонига теккан. Серфарзанд оилаларнинг моддий аҳволи оғир. Халқ машаққатли меҳнат остида қолиб кетган. Шу оғир меҳнатга яраша даромади ҳам пичоққа плинса майли эди. Кишилар қалбида эртанги кунга ва ҳақиқатнинг юзага чиқишига бўлган ишонч сўнган. Ана шу ишончни тикламай туриб, у ёки бу жабҳада бурилиш ясаб бўлмайди. Бу масаланинг бир томони. Имонсизлик, ахлоқсизлик ва ароқхўрликнинг кенг тарқалгани ҳар қандай эзгу ишнинг белига тепаётир.

Шу ўринда лирик чекиниш... Эсингизда бўлса, Ч.Айтматовнинг «Асрни қаритган кун» романида бир эпизод бор. Вафот этган Бўронли Эдигейнинг жасадини дафн этгани Онабайит қабристонига олиб боришади. Қуролли қўриқчи аскар русчалаб бу ер муҳим ҳарбий жой эканини айтиб, тобут кўтарган кишилар йўлини тўсади. «Ленинобод» колхозидаги Урганжи қишлоғида биз ҳам худди шундай воқеага дуч келдик. Қишлоқ қабристонидан лаҳад қазиб бўлмай қолган. Айниқса, ёғингарчилик вақтларида. Ярим саржини кавланмасдан

сув чиқиб кетар экан. Қишлоқ оқсоқоллари маслаҳатлашиб, бу сувни қочириш учун қабристон атрофидан зовур қазилга киришганда, қизиқ муаммага дуч келиб туришибди. Тўпланган сувни икки саржинлик қувур орқали темир йўл остидан ўтказиб юбориш учун катта шаҳарлардаги олий идораларнинг руҳсатини олиш керак экан. Балки бу хусусда БМТга мурожаат қилиш керакдир?! Устига-устак, қишлоқни сув билан таъминлайдиган артезиан қудуги қабристоннинг шундоққина биқинидан қазилган.

Энг аввало, биз халққа тўғри гапни гапиришимиз керак. Жойларда эса арзимаган кичик бир енгиллик билан одамларни алдаб қўйиб, сичқон-мушук ўйинига ўхшаш сиёсат юргизилмоқда. Масалан, жумҳуриятнинг собиқ Бош вазири Қўқондаги каттаков йиғинда пилланинг нархи ошганлигини тантанали равишда эълон қилган. Бироқ, халқнинг қувончи бўғзида қолди... Катта ишлар ва катта ҳақиқатлар сари қадам ташлашга биримизда заковат етишмаса, яна биримизда жасорат етишмайди. Гоҳида эса ҳатто халқ ҳам... Бироқ, ҳар қандай шароитда ҳақ гапни айтиш ва айтганини қўллаб-қувватлаш имони басаломат шахсларга хосдир.

Кимлардир ўйлагандек, депутатлик биргина ишонч, обрў-эътибор эмас, турган-битгани масъулиятдир. Илгариги пайтларнинг ясама депутатлиги ўтиб кетди. Бувайданинг дарди оғир. Бу дард Ўзбекистоннинг дардидир. Биз шунга чуқур англашимиз керакки, узоқ йиллар мобайнида фақат тепаинг хоҳиш-иродаси билан ўтириб-турган халқ бугун юз саксон даража бошқача фикрлаб, ўзи истаган тараққиёт йўлига тушиб бета олмайди. Иқтисодимиз кўнгиладигидек бўлмасанда, қорин учун қайғуриш даври ўтди. Энди қадр учун фақат йиғламасдан, балки курашмоқ керак. Парламентнинг бундан муқаддас иши бўлиши мумкин эмас. Сиз назарда тутган дўстларимиз билан эса аллақачон апоқ-чапоқ бўлиб кетганмиз. Ким сайланишидан қатъи назар бир-биримизга кўмак беришга келишиб олганмиз. Демокриманки, юқоридаги «қитмирона» саволлар билан орамиздаги иззат-ҳурмат ва андиша деворини бузиш қийин.

— Бувайда ноҳиясининг «Олга» рўзномасида сайлов арафасида чоп этилган (1990 йил, 7-апрель сони) суҳбатингизда: «Мен биринчи галда бувайдаликлар қал-

бида, виждонида инқилоб ясамоқчиман», деган экансиз. Нима, алоҳида олинган ноҳида ҳам инқилоб рўй бериши мумкинми? Мумкин бўлса, бу инқилоб ҳам (майли, у инсонлар қалбида, виждонида бўлса ҳам) марксизм таълимотига зид ўлароқ сунъий равишда, яъни «тўлғоқни кучайтирадиган» турли хил дорилар ёрдамида амалга оширилган «кўзёриш» мисоли ўлик ёки чала ўлик фарзандини — системани вужудга келтирмасмикан? Ахир мамлакатимизнинг етмиш йиллик тарихий тажрибаси ё Карл Маркс, ёки В. И. Ленин кечирилмас хатога йўл қўйганларини исботлаб турибдику?! Биз етмиш йил мобайнида алоҳида олинган мамлакатда инқилоб бўлиши мумкин эмас, фақат алоҳида олинган мамлакатда **ДИКТАТУРА — ЗҶРАВОНЛИК** ўрнатилиши мумкин» эканига тўла-тўқисе ишонч ҳосил қилдик-ку?!

— Биринчидан, ҳар қандай фикрни айлангириб келиб марксизм ва ленинизмга тиқиштираверишнинг ўзи тўғри эмас. Дунёда инсониятни келажак сари етаклайдиган бундан бошқа фалсафалар ҳам борлигини мендан яхши биласизлар. Менинг инқилоб сўзига муносабатим ҳам ижобий, ҳам салбийдир. Чунки инқилоб деганининг ўзи фожиа ва етишмовчилик демакдир. Аслида, халқи тинч, осойишта ва фаровон яшаётган юртга ҳеч қандай инқилобнинг кераги йўқ. Французларда, энг катта янгилик — янгиликнинг йўқлигидир, деган мақол бор. Демак, ҳамма иш жой-жойида, ҳаёт ўз оқимида давом этаётган бўлади. Тетчерхоним Горбачевга: «Сизларнинг энг катта фожияларингиз — одамларнинг калласини қуруқ ғоя билан тўлдириб ташлаганларингизда», деганида юз фоиз ҳақ эди. Мен юқоридаги гапни айтганимда, одамларни ўзгача, яъни мутлақо бошқача фикрлашга даъват этишни, ҳақиқат дея аталмиш буюк эътиқод улар кўриб келгани ва ўрганиб қолганидан бошқачароқ эканини англашларига кўмаклашганини назарда тутган эдим.

Зеро, қайсики юртда маънавий қашшоқлик, руҳий фалажлик ҳукм сураётган экан, зўравонлик билан галабага эришган инқилобнинг охири бахайр бўлмайди.

Яъни ҳар бир юртнинг ўз эли оқу қоранинг фарқига етиб, ҳақ-ҳуқуқи учун ўзи курашмас экан, унинг депутати авлиё бўлса ҳам Америка очиб беролмайди. Мен уларнинг қалбидаги ана шу кураш туйғусини

алангалатмоқни дилимга тугганман. Яна шуни айтмоқчиманки, бизда бундан буён қуролли инқилоб бўлмайди (жумладан, алоҳида олинган жумҳуриятда ҳам). Халқ ўз қадриятларини тикламоқ учун маънавий ва маърифий такомиллашувнинг тарихий йўлини босиб ўтиши керак ва бу жараён миллий урф-одат ҳамда анъаналарнинг заминига қурилади. Халқнинг табиатига ёт нимаики унинг турмуш тарзига тикиштирилган бўлса, бир кун келиб, у ўз-ўзидан аравадан тушиб қолади. Бу фикрни қайси «изм»га қўшмоқ ўзларингга ҳавола.

— Дарвоқе, эшитишимизга қараганда, ноҳия рўзномасида Сиз билан суҳбат уюштирган муҳаррир ўринбосари Шарофиддин Йўлдошев «гоявий хатога йўл қўйгани» учунмикан — билмадик, ишқилиб, амалидан пастлатилибди, яъни маъмурий тарзда жазоланибди. Шу гап ростми? Ноҳияда петиқомат қилаётган ишончли вакилларингизнинг ҳол-аҳволлари қандай экан? Уларнинг ҳолига маймуллар йиғлаётган бўлмасин тагин?!

— Юқорида тилга олинган рўзноманинг номи ҳам кишининг эңсасини қотиради. Биз узоқ йиллар мобайнида пайтава қилиниши керак бўлган матодан ясалган ва увадаси чиқиб кетган байроқни кўтарганча ўпкамизни қўлтиқлаб, орқа-олдимизга қарамай «Олга» дея чошиб келдик. Шу чошганимизча хандаққа тушиб кетишимизга бир қадам қолганини кўриб туриб ҳам кўзимиз очилгани йўқ. Кўз очиқ бўлса-да, қалб сўқир. Кўр кўз очилиши мумкин, бироқ сўқир қалбни...

Мен рўзномага янги ном ҳам таклиф этдим: «Ҳақ сўз». Балки бу ном рўзноманинг бундан буёнги фаолиятига қанот бахш этар.

Менга хайрихоҳлар ҳазиллашиб, Бувайда жангида битта талафот кўрдик. Бу ҳам бўлса Шарофиддин Йўлдошев, дея сиз айтган ноҳақликни ҳазил-мутойибага йўйишди. Уша дамда ҳаёлимдан халқнинг «эл ишончини қозонган кишилар ва тадбиркор ёрдамчилар доимо йўлдан олиб ташланади» деган гапи ўтди. Бу ишни ўйлаб топганлар албатта уни «қонуний» равишда, жуда қойилмақом қилиб амалга оширишган. Бунинг учун ҳам қобилият керак, албатта. Бироқ, Бувайда ноҳиясида ҳали виждонини охиригача ютмаган, худодан кўрқмаса-да, бандасидан уяладиган раҳбарлар бор деб ўйлайман. Улар хатоларини англаб етиб,

тўғрилайдилар деб умид қиламан. Биз ҳақиқатни албатта бир-биримизнинг бурнимизни қонатиш эъзига тиклашимиз шарт эмас. Оддий одоб доирасидаги инсоний муносабатларга амал қилинмас экан, ҳоқими мутлоқ мангу ҳақ, қўли калта ва ғариб ноҳақ экан, инқилоб нари турсин, ўша юртдан бутунроқ кишилар ҳам етишиб чиқмайди.

Ишончли вакиллар хусусида: биринчидан, ҳеч кимни менга ишончли вакил бўлинг, деб ёнимда олиб юрганим йўқ. Борган жойимда халқ тўплашиб, ҳар бир учрашув самимий мулоқотларга айланиб кетгандаёқ мен ишончли вакилларим миңглаб эканини пайқадим.

— Номзоднинг таржимаи ҳоли баён этилган изоҳатда «М. Горький номли Бутуниттифоқ мукофотининг лауреати» деган жумла бор экан. Бу қанақа мукофот ўзи? Қачон олгансиз? Умуман, депутат ёки депутатликка номзод адабиёт соҳасида сазовор бўлган мукофотнинг сайловчилар учун қандай аҳамияти бор? (Балки, муайян қолиплар асосида фикр юритадиган — «ў-ҳў, Бутуниттифоқ мукофотини олган экан-ку, демак зўр эканда!» — қабилида ўйлайдиган сайловчиларни ўз томонингизга огдириб олишни кўзлагандирсиз?!)

— Юқоридаги кучли саволлар олдида бу саволингиз бачканароқ ва русча ибора билан айтганда, провакционроқ туюлса-да, изоҳ бераман. Биринчидан, нархи маълум одамга ўнлаб мукофот ва орденлар беравериш билан унинг қийматини ошириб бўлмайди. Аксинча, унинг ясама шахси янада ғариблашади. Бунинг устига, депутат қилиб сайласангиз, унинг шарманда бўлишини янада тезлаштирган бўласиз. Ундан ташқари, одамлар сизлар ўйлаганчалик содда эмас. Лауреат-пауреат, герой-перой деган гапларга учиб, ҳавас қилиб яшаш даврлари ўтиб кетди. Энди одамларга фақат бир нарса — шахснинг бутунлиги керак. Қолган ҳаммаси ўткинчидир. Сиз юқорида тилга олган мукофот ёш ижодкорларнинг рус тилида биринчи бор чиққан энг яхши китобларига СССР Ёзувчилар уюшмаси, ВЛКСМ ва СССР Матбуот Давлат Қўмитаси томонидан берилади.

Ундан ташқари, бу жумла «Совет Ўзбекистони ёзувчилари» деган тўпладан олинган.

— «Ўзбек миллатининг келажаги, наслимизининг тақдири нозиккина гарданига юкланган оналаримиз, оналаримиз ва сингилларимизни тупроққа қориган машаққатли меҳнатидан халос қилмоғимиз керак... Қишлоқларда гилам тўқиш цехи ва касаначилик асосида атлас тўқишни ташкил этишга кяришилади. Шу асосда босқичма-босқич 2000 нафар хотин-қиз иш билан таъминланади», деб ваъда берибсиз. Бизни маъзур тутасиз-у, нима, хотин-қизларни ёмғирдан қочириб, қорга тутиб бермоқчимисиз? Ахир, гилам тўқиш ҳам (битта гиламни ўн йилда тўқиб битириш мумкин эканини эшитганмиз), атлас тўқиш ҳам (эсингиздами, «Ўтган кунлар»да бўзчилик касби билан марғилонлик уста Олим шугулланади, яъни мустамлакачилик асоратига тушиб арафасида Туркистонда бундай оғир меҳнат азобига деярли фақат эркак кишилар дучор қилинардн) аёл зотини «ишлаб чиқарувчи кучлар» тоифасига қўшиб қўйди-ку?! Аёллар фақат инқилобдан кейингина (тирикчилик учун) оғир жисмоний меҳнатларга гирифтор этилганини биламиз. Наҳотки, энди шу ножамиз ҳодиса анъанага, турмуш тарзимизнинг ажралмас қисмига айланиб қолаверса? Ахир аёллар оиладаги муҳтожлик, етишмовчилик туфайли йўқсуллар қаторида қора терга ботиб ишлаётганларини ҳаммамиз жуда яхши биламиз-ку? Энг аввало, халқимизнинг моддий жиҳатдан тўқис бўлишини ўйлаб кўрсак бўлмайдими? Ёки ҳозирги тузумда халқ ҳеч қачон моддий тўқисликка эришмайдими?

— Сизлар лўнда саволлар бериш ўрнига ўз билимларингни намоёиш қилаётганга ўхшаб қоляпсизлар. Биринчидан, битта гиламни ҳеч қачон бир киши тўқимаган: ё ҳашар қилинган ёки ёрдамчи ёлланган. Уч ёки тўрт кишидан иборат тўқувчилар эса гиламни сиз айтганчалик, ўн йилда эмас, балки 20—25 кунда битиришган. Иккинчидан, бугунги куннинг гилам ва атлас тўқувчи дастгоҳлари ғоят замонавий бўлиб, аксарий қисми чет элдан келтирилади. Олтиариқда юзлаб хонадонлар бундай дастгоҳларда жон-жон деб ишламоқдалар. Қулларча заҳматдан ва муносабатдан йироқ ҳар қандай меҳнатнинг айби йўқ. Қишлоқ аёли эрта баҳорда далада бир норма ишлаб, кунига 3 сўму 67 тийин ҳақ олиши учун қанча ҳажмда тупроқ иши бажариши кераклигини биласизми? Узунлиги олти

метр, эни бир метрдан бўлган хандақ қазиса, у юқорида айтилган тилло баробар сўмни олади. Кечирасиз-у, бир кунда уч киши шунча миқдорда иш бажариши гумон. Ёки 34 сотих ерни яганалаш керак. «Кўпи билан 17-18 сотих ягана қиламиз», дейишди аёллар. Демак бир кунда 1 сўму 80 тийин... Улар чангга беланиб, тупроққа ботиб, обиёвгон ичиб ўтирган шийпонинг тепасига «Коммунизм сари олға!» ёки «КПССга шон-шарафлар!» дея ёздириб қўйишга эса уялмаймиз. Пахта, пилла ва бошқа қишлоқ хўжалик экинларининг нархини ошириш борасида амалда Оролни гап билан тўлдиришга ўхшаган тирикчилик бўляпти. Озарбайжонда бир кило пиллага давлат 26 сўм беради, бизда эса 8 сўм. Халқни чоризм зулмидан қутқарган давлатимизнинг ўзи бу борада Романовга ҳам дарс бериб, бир кило пиллани чет элга 130 сўм — чет эл валютасига пуллайди. Бу пулларнинг қаёққа кетаётгани ёлғиз яратганининг ўзига маълум. Гапнинг очиги, мен олимларнинг деҳқоннинг бошини айлантирадиган ҳисоб-китобларини эшитавериб чарчаганман. Деҳқон учун демократия дегани — тасарруфдаги ерга харидоргир экинни экмоқ ва бозор кўтарган нархда сотмоқ демақдир. Давлат буюртмаси, план ва мажбурият деган нарсаларнинг ҳаммаси халқни эксплуатация қилишнинг биз ўйлаб топган усуллариدير.

Бугунги кун воқелигига бугунги кун назари билан қараган маъқул. Биз ўйламай-нетмай жуда оғир юмушларни ҳам аёллар зиммасига юклаб қўйганимизга анча бўлди. Бечоралар ҳатто бу ноҳақликка кўникиб ҳам қолдилар. Кўнлари қаердадир ишламаса, кунни ўтмаслигини жуда яхши билади. Мавсумий боғчаларда юзлари шамол ва чангдан тўрлаб, ёрилиб кетган олти ойлик гўдакларни кўрганда томоғимга алланима тикилиб қолди. Қалбимнинг туб-тубидан: «Биз миллатни, келажак наслини онгли равишда носорлом ва маънавий погирон қилмоқдамиз!» — деган ҳайқирик келади. Ҳомиладор жувоннинг ҳансираб кетмон ураётганини совуққина кузатиб турган ёки машинада ёзиллаб ўтиб кетган эл оғаларининг кўзи кўр бўлади! Қурсоғи ер йскаб, тўйибгина ухлашни бир умр орзу қилиб яшайдиган қишлоқ аёлининг аҳволи пахта етиштириб донги чиққан ва охир-оқибатда емаган сомсасига пул тўлаган Ўзбекистоннинг энг катта дардидир.

Шу ўринда юрагимда чўкиб ётган оғир бир дардни

айтиб ўтмоқчиман. «Ўзбегим»ни тинглаб ўтирган Саудия Арабистонидан келган жигарларимиз — ўзбеклар Ватан ҳақидаги бу тенгсиз кўшиқдан таъсирланиб, дув-дув кўзёши тўкмоқдалар... кўшни хонада эса бир гуруҳ элга «ақл» бўлиб юрган кишилар ўзбек халқининг келажаги учун пойинтар-сойинтар қадаҳ сўзи айтиб, чўлдан келган гиёҳванддек ютоқиб ароқ сипқормоқдалар. Ўзбеклигидан фахрланиб кўксига муштлаётган ширакайф тўданинг Ватан ҳақидаги арзон-гаров гапларидан кўнглинг айниди. Ўксиниб кетасан. Ич-ичингдан отилиб, нидо келади: «Қаёққа боряпсан, оломон!» Сенга эргашган халқнинг шўрига қачонгача шўрва тўкасан? Наҳотки Ватан дея аталмиш муқаддас туйғуни ҳам ароққа кўшиб ютиб юборсанг?! Ўзини халқнинг виждони деб юрган одамлар, қаёққа қараб бормоқдасиз?!

— «Кишилик жамиятнинг тарихи синфий курашлар тарихидан иборатдир», деган эдилар доҳийларимиз. Иосиф Сталин эса: «Социализм мустаҳкамлангани сари синфий кураш ҳам кескинлашаверади», деб ўша таълимотни гўё ривожлантирди ва миллионлаб инсонларнинг ёстигини қуритди.

— Сиз юқорида қайд этган синфий кураш ҳақидаги гаплар нотўғрилиги нари турсин, кулгили туюлиб қолгани эндиликда ҳеч биримизга сир эмас. Шу боис бу хусусда фалсафа сўқиб ўтирмайлиг-у, ерга яқинроқ гаплардан гаплашайлик. Табақаланиш дедингиз. Мени кечирасиз-у, эътиқодсизлик касали шу тариқа давом этаверса, бундан буён ана шу табақаланиш кучайса кучаядики, сусаймайди. Маълумингизким, етмиш йиллик ура-урадан сўнг яна хусусий мулк ҳақида қонун чиқарилди. Шунинг ўзиёқ энди жуда кўп нарсалар бошқачароқ бўлишини кўрсатиб турибди. Мен бир нарсани кузатиб ҳайрон бўлиб юраман. Бирорта одам амалга миндими — бас, унинг қариндош-уруғи ўқишга кириб, секин-аста турли жойларни эгаллай бошлайди. Бош мансабдор қўли узунлигида имкони бори-ча одамларини «жойлаштириш» учун курашади. Ҳарҳолда, эртага битта-яримта шогирди отга миниб қолса, қилган яхшилиги беҳуда кетмаганини кўргиси келади боёқшининг. Сиз айтган салбий ҳолат бизнинг миллий касаллигимиз бўлмиш — маҳаллийчилик ва уруғчилик асоратида жуда тахир ва бемаза мевалар бериши мумкин.

Биз ота-боболаримиз қилиб келган тирикчиликлар — деҳқончилик ва чорвачиликка бўлган азалий муносабатни тикламас эканмиз, халқимиз ўзлигидан чекиниб бораверади. Масалан, Россиянинг бепоён яйловлари ва ўтлоқларини кўз олдингизга келтиринг. Бироқ, у жумҳуриятда егулик нарса йўқ. Қани энди ўша ўтлоқлар бизда бўлса, дея ўйлайсан гоҳида. Чўпоннинг сатрларини эсанг:

Ўрдаларда севги бўлмас,
Шаҳзодалар сева билмас,
Севги асл яйловларда...

Одамлар табиатдан, табиат одамлардан йироқлашмоқда. Бу нарса ўз-ўзидан носамимийликка олиб келади. Бу ерда албатта сиз қайд этаётган сиёсатнинг ҳам «тарихий» роли бор.

Бир пайтлар жумҳуриятимизни ётқизиб-турғизган раҳбарларни тўю маъракаларда кўриб қоламиз. Ҳарҳолда одамлар уларга турли нигоҳда қарашади. Даҳшатлиси шуки, қарийб шўрига шўрва тўкилаётган ўзбек халқи ана шу кишиларнинг оғзига термилиб, сизгиниб яшарди. Бу термилиш давом этаётир. Раҳбарларимиз эса бирин-кетин қовун ва қулупнай туширмоқдалар... Сабаби, биз ҳам ўзгача фикрлашга, дунёга кўриб турганимиздан бошқачароқ назар ташлашга ва мушоҳада қилишга ўрганиб, руҳиятимизга ўрнашиб қолган маънавий етимликдан бирданига қутулиб кетолмасак керак. Лекин халқимиз онгида юз бераётган ижобий ўзгаришларни қайд этмоқ даркор. Кишиларимизда моддий эҳтиёж билан бирга маънавий талабларнинг ортиб бораётгани қувончлидир. Мендан «Правда» жамоа хўжалиги номини Мир Алишер Навоий номи билан ўзгартирилишига кўмак беришни, Абдулла Қодирий номидаги мактаб жамоатчилиги буюк ёзувчимиз суратини, Бувайда шифохонаси табиблари эса Абу Али ибн Сино суратини чиздириб беришимни сўрадилар. Уларнинг илтимослари жуда қисқа фурсатда қондирилди. Аста-секинлик билан бўлса-да, узоқ давом этган эътиқодсизликдан сўнг, биздан анча олислаб кетган маънавий қадриятларимиз сари юз ўгирмоқдамиз.

— Бизнинг мамлакатимизда «кишининг киши томонидан эксклюзатация қилиниши» Асосий қонун томо-

нидан тақиқланган. Аммо кишилар Давлат томонидан эксплуатация қилинаётгани СССР халқ депутатларининг қурултойларида ва сессияларида бир неча бор таъкидланди ҳамда, боя айтганингиздек, мулкчилар ҳақида ажойиб қонун қабул қилинди. Ҳайаймизки, Давлат бундан кейин кишиларни эксплуатация қилмас керак. Ажабланарли жойи шундаки, жонажон Коммунистик партиямиз биз — журналистларни ҳамон эксплуатация қилмоқ: жумладан, минглаб журналистлар ишлайдиган ойномаю рўзномалар ҳар йили миллион-миллион фойда келтириб, партия хазинасини тўлдирипти-ю, аммо матбуот ходимларига ўша фойданинг эллиқдан бир қисми ҳам берилмапти, қалам ҳақи эса гадоларга улашиладиган садақадан ҳам камроқ. Компартия қачонгача журналистлар ҳисобидан яшайди? Ахир биз компартияни боқиб мажбуриятини ўз зиммамизга олганимиз йўқ-ку?!

— Бу ишлар кўнгилдагидек бўлмасда, Москвада изга тушяпти. Бизда ҳам қандайдир ўзгартиришлар бўлиши керак ва бунда жумҳурият парламенти ташаббус кўрсатади, деб ўйлайман. Биз ўзимизга хос шарқона, халқимиз турмуш тарзига сингиб кетадиган ва унинг оғирини енгил қиладиган қарорлар ишлаб чиқишимиз керак ҳали. Журналист ва ёзувчиларнинг аксаридастлаб ўзини эмас, халқни ўйлаб келган. Ҳайайманки, бу анъана биз учун эътиқодга айланганини сизлар инкор этмасизлар...

Фирқанинг журналистлар ҳисобидан яшаш... Менимча, у ҳеч кимнинг садақасига муҳтож бўлмас керак. Аксинча, КПСС ўз бадаллари ҳисобига ҳам бемалол яшай олади. Ҳатто у ўз маблағидан кам нафақа оладиганларга анча миллион бердиам шекилли. Сиз фақат пластинканинг ўзингизга ёққан бир томонини айлантираверманг-да. Холис бўлмаган одам катта ҳақиқатни ҳис этиш бахтидан бенасиб қолади.

Сўзимнинг охирида бир воқеани айтиб ўтмоқчиман. 1968 йили ўқишга кириш ниятида отам билан Фарғонага бордик. Ростини гап, мени бу ерга романтик туйғулар ҳамда куй ва кўшиқлардаги гўзал Фарғонанинг мадҳи етаклаб келганди. Чойхонада нуруний бир отахон билан танишиб, суҳбатлашиб қолдик. «Эҳ болам; — деди отахон дамсар уриб, ички бир дард билан. — Фарғона, билсаларинг — Фарғона, билмасангиз»

ларинг — ғамхона...» Сўнгра отахоннинг кўзи жикқа ёшга тўлди... Ҳар гал Фарғонага борганимда отахоннинг ўша сўзлари қулоқларим остида жаранглайди. Тақдир мени яна Фарғонага йўллади... Энди у романтик туйғулардан асар ҳам йўқ... Имконим бор экан, одамлар юзида ғам-андухни камроқ кўриш учун курашаман!

*Сухбатдош: бир гуруҳ ўртоқлари номидан
Набижон Боқий билан Сирожиддин Саййид*

1990 йил.

ҲАҚИҚАТ — ДУСТЛИКДАН, МУҲАББАТДАН-ДА УСТУН...

*Мардни худо ҳам, халойиқ
ҳам сунди.*

АМИР ТЕМУР

— Нуралли ака, жумҳурият парламентининг аъзоси сифатида Сизни қадрдонингиз—«Халқ сўзи»га гуруннга мамнуният билан таклиф қилар эканман, зиммамга олаётган масъулиятнинг оғирлигини ҳис этдим.

— Тўқсонинчи йилларнинг бошларидаги ўзгаришлар нафақат қатор янги нашрлар, балки халқимиз кўзига суртиб ўқиётган Қуръони карим, ҳадислар, «Темурнома», Чўлпон ижоди каби маънавий қатағонга учраган қадриятларимизнинг қайта ёруғликка чиқиши билан белгиланади. Навоий ҳазратларининг таваллуд кунлари миллий байрамга айланганлиги, бу байрам йил бўйи давом этишини айтмайсизми! Навоий номидаги шеърият боғининг барпо этилиши-чи? Сўзсиз бу тadbирлар халқимиз маънавиятида янги, ёрқин саҳифалар очади ва бундан буёнги қатор маънавий савобли ишларга дебоча бўлади.

Деҳли, Агра ва Фатҳпур Секри кўчаларини айланарканман, ич-ичимдан тўлиб-тошиб келаётган ифтихор ва алам аралаш туйғуни гоҳида бўғзимда тутиб қололмадим. Бу афсонавий заминда бир илоҳийлик бор. Бу тунроқдаги ҳар бир обида ва гиёҳ сизни буюк Бобурийлар руҳи бўлиб, мозийга етаклайди. Жаҳон меъморчилигининг гавҳари бўлмиш Тож Маҳалга «Акбар» ва «Мумтоз» меҳмонхоналари, «Нусрат» рес-

торани ҳамда «Умар» савдо марказидан ўтиб, Шоҳжаҳон кўчасидан кириб борасиз. «Мўтул Шератон» меҳмонхонасига эса «Бобур» дарвозаси орқали қадам босиб, «Хумоюн йўлаги»дан ўтасиз. Муҳташам меҳмонхонанинг ярқироқ кўрсаткичларига кўзингиз тушиб, вужудингизни сархуш бир ҳис қамрайди. «Акбар маҳал» ресторани, «Шоҳжаҳон маҳал» ва «Жаҳонгир маҳал» бўлимлари (меҳмонхонанинг корпуслари). Зиёфат зали «Девони хос» деб аталса, қаҳвахонанинг номи «Боғи баҳор». Деҳли ва бошқа шаҳарлардаги сон-саноқсиз Бобур, Хумоюн, Акбар, Жаҳонгир, Шоҳжаҳон, Аврангзеб, Муҳаммад Туғлиқ ва бошқа бобурийлар номлари билан аталадиган бош кўчалар, маданият ва савдо марказлари, меҳмонхоналар. Тошкентда эса бир кўчанинг ярмига Бобур номини беришибди. Қутлуғ ва савобли ишлар ярим эмас, тўқис бўлмоғи керак. Элга доимо оддий ишбошилар эмас, табаррук боболаримиздек даҳоликка яқин йўлбошчилар керак бўлган ва улар халқнинг куч-қудратини буюк, эзгу ишларга йўналтирганлар. Шу ўринда она юртига келиб-кетган Саудия арабистонлик жигаримиз Аҳмад Али Туркистонийнинг бир гапларини айнан келтираман: «Қуруқчўпчими, Бржинўпчими ким бўлмасин, ўтган жумҳурият раҳбарлари халқига хизмат қилган экан. Тошкентни кўриб, шу фикрга келдим».

Газетамиз хусусида шунини айтмоқчиманки, унинг айрим сонлари сунъий ижтимоий-сиёсий ҳаётга мослашиб қолган қатор зерикарли вилоят газеталарига ўхшаб қоляпти. Фаолият маркага яраша бўлиши лозим. Ҳозир нима кўп, ойномаю рўзнома кўп. Акс ҳолда бу катта рақобатга бардош бериш мушкул бўлади.

— Бугунги мусоҳаба сайловчилар олдидаги ўзига хос ҳисобот бўлиб қолади. Шу боис суҳбатни бевосита депутатлик фаолиятингиздан бошласак. Депутат сифатида мўлжал қилган мақсадларингиз ва сайловчиларга берган ваъдаларингиздан қай бири бажарилди-ю, қайсилари амалга ошмади? Яна қандай ниятларни мўлжаллаб турибсиз?

— Қатор савобли ишлар қилинаётганлиги кўпчиликка маълум. Бу хусусда тўрт тарафга жар солишимиз ҳам андишадан эмас. Иқтисодий шароитимиз

қанчалик оғир бўлмасин, Шарқнинг, Туркистоннинг қадри учун курашадиган кун келди. Бу курашнинг кечиккани бизнинг озодлигимиз, истиқболимиз ва саодатли кунларимизнинг кечикканидир. Биз зиёлилар биринчи гада халқни ўзлигини топиб, хақ-ҳуқуқи учун ўз ақл-идроқи, салоҳияту фаросати билан курашишга тайёрламоғимиз керак. Ақлан ва маънан баркамол киши учун эса бир бурда нон топиш муаммо эмас. У ўз ҳақини истаган жойида топиб, керак бўлса талаб қилиб олади. Юқорида айтганим, Ҳиндистондаги гадою оч-яланғоч, кўчада туғилиб, дуч келган жойда ўладиган одамларни кўриб, худога шукур, биздаги ҳаёт жаннат экан-ку, дейсан ёқа ушлаб. Бироқ, бу ҳаётни Европа мамлакатлари билан солиштирсангиз, кўз олдингизда яна нохуш манзара намоён бўлади. Қандай йўл билан бўлмасин, халқнинг турмуш даражасини кўтариш керак. Бу нарса эса, ўз-ўзидан омма онгини юксалтиради. Ҳасанқўрғонча қишлоғидаги учрашувда сайловчилар жамоа хўжалигига улуғ бобомиз Заҳриддин Муҳаммад Бобурнинг табаррук номини беришга кўмагимни сўрадилар. Бошим осмонга етди. Сўнгра иқтисодий, хўжалик муаммоларини муҳокама қилдик. Эътибор беряписими, бизда маънавият иқтисодиётга яқинлашмоқда. Бир кун келиб эса, у олдинга ўтади. Юқорида таъкидлаганимдек, маънавий баркамол миллат ва халқ учун эса қорин тўйғазиш ўнинчи даражали юмуш бўлиб қолади. Иншооллоҳ, биз шу кунларга етамиз.

— Яқинда «шов-шув»лар билан ўтган «сармоялар ўйини» қишлоқларда жуда сокин кечди. Матбуотдаги расмий маълумотларга қараганда, Иттифокда 40 миллиард сўмлик йирик пуллар алмаштириш учун топширилди. Жумҳуриятимиз «чекига» эса унинг қирқдан бир қисмигина тўғри келибди, холос. Буни қарангки, 15 минг аҳолиси бўлган Бувайда қишлоғида пул алмаштирган сармоядорларни санаш учун биргина қўлнинг бармоқлари кифоя қилди. Бир қисм кишилар «халис хизмат» юзасидан кассага келганлар. Алоқа бўлимларидан бирида хизмат қиладиган дўстимизнинг гувоҳлик беришича, нафақа ҳисобига кун кўраётган пенсионерлар бу ҳақда бош қотириб ҳам кўрганлари йўқ. Умуман Бувайда қишлоқ шўросидаги «давлатманд» кишиларнинг алмаштириш учун топширган сармояси миллионни ҳам қораламаганини билгач, ҳамқишлоқла-

римнинг қандай ҳолда рўзгор тебратаётганини тасаввур қилдим-у, ташвишга тушдим; улар бозор муносабатларининг беаёв синовларига қандай дош бераркинлар?!

— «Сармоялар ўйини» деган атамангизга шуни қўшимча қилишим мумкинки, совет ҳукуматининг бу молиявий «диверсиясини» ҳурматли чув тушган пулдорларимиз кечирмайдилар ва йўқотган маблағлари ўрнини қоплаш учун давлатнинг кўзини янада бошлаб ва чуқурроқ ўядилар. Охир-оқибатда оғирлик яна ўша — шўрига шўрва тўкилиб келган оддий, қўли калта халқнинг елкасига тушади. Бизда бутун халқ хўжалиги ясама, тўхмати тирикчиликнинг устига қурилгани, одамларимизнинг виждон, имон, эътиқод, худодан қўрқиб, бандасидан уялишдек илоҳий туйғулар ҳақида ўйламай қўйганликлари ҳар қандай маънавий-маърифий ҳамда иқтисодий реформанинг муваффақиятли амалга ошишига тўсқинлик қилиши мумкин.

Сиз ҳамқишлоқларингизнинг кам маблағ топширганидан ўкинибсиз. Масалага бошқа томондан ёндашсак, бор пулнинг қадри ҳам ҳамин қадар бўлиб қолди-ку? Энди пул ҳақида эмас, яхши маҳсулот етиштириш ҳақида ўйламоқ керак. Қобул кўчаларида болалар боғлам-боғлам элликталик ва юзталикларни ўйнаб юришибди. Уларга бу пулни эрмак учун бераётган дўкондор куйганига хафа эмас. Буни у номақбул ва гуноҳ ишлари, кофирлар билан олди-берди қилгани учун Оллоҳнинг жазоси деб билади. Тан олиш керак, Қори Ишқамбалик руҳиятимизда анчагина бор. Қуруқ нон-чой ичиб ўтирган, дармондорига зор боламизга икки кило анор ёки майиз олиб бериш ўрнига хотинни қақшатиб, пулни сандиққа босиб қўямиз. Ваҳоланки ҳаракатда бўлиб, фойда келтирмаган пул ўлик пулдир. Уни ишлатиш, керак бўлса бирни ўн қилиш даркор.

Деҳқонга онгли равишда эркин ҳаракат қилиш имконияти яратилиши керак. Акс ҳолда у иши юришмагани учун ҳукуматдан домангир бўлаверади. Бунда эса асос бор. Бир пайтлар «Ипак йўли»нинг энг обод манзилларидан бири бўлган Туркистон замини кейинги юз эллик йилда мустамлакачилик ва колониал ўмарилш сиёсати туфайли ташқи дунёдан ажралиб қолди. Ҳатто Мағриб ва Машриққа борадиган мавжуд нарвон йўллари ҳам йўқ бўлиб кетди. Тўғри, Жанубий Туркистон ва Афғонистонга йўл очилди. Бироқ,

беғуноҳ фарзандларимиз қонига бўялган бу йўлдан илк бор танклар ўтди... Ташқи савдо учун замонавий имкониятлар яратилмагани боисидан қай бир маҳсулотни чет элга сотишга уринмайлик, фойдани йўлқирага тўлаб, чўнтагимиздан елвизак ўтиб тураверади. Шу боис, муболага қилиб айтганда, экса замбаракнинг ўқи ҳам кўкарадиган тупроғимизда, биринчи галда халқимизнинг тўқис еб-ичиши учун зарур бўлган зироатларни юмалоқ-ёстиқ қилиб эмас, қойилмақом қилиб етиштиришимиз керак. Унинг сифатини ва чиройли шакл-шамойилини кўрган сайёҳ, чўнтагидан доллар ёки фунт стерлинг чиқарганини сезмай қолсин. Бундай олиб қараганда биз долларнинг орқасидан эмас, доллар бизнинг орқамиздан қувсин. Бугунги кунда дувёнинг барча халқлари каби биз учун ҳам бозордан бўлак йўл йўқлигини, уни юқоридан туриб бошқариш эмас, фақат эркин рақобат йўли билангина тараққий топдириш мумкинлигини барчамиз англаб етмоғимиз керак. Энг муҳими, кишиларимиз ҳеч кимдан нажот кутмай, мустақил деҳқончилик ва чорвачилик билан астойдил шуғулланишлари даркор. Жумҳуриятимизнинг юқори ташкилотлари Иттифоқ ҳудудидами, чет элдами, қаерда бўлмасин, етиштирилган маҳсулотга қулай бозор излашлари, топишлари керак. Шу ўринда саудиялик жигаримиз, ватанпарвар инсон шайх Нуъмон Топкандийнинг дил сўзларини сизга етказмоқчиман. «Мана шу, биз еб турган қовундан яхшилаб қутиларга солиб, Арабистонга бир тайёра жўнатсаларингиз, қутиларни тўлдириб олтин олиб қайтасизлар». Улуғ шайхнинг фарзандлари ўн саккиз ёшли Салмон қорининг (Тошкандий) Тошкент кўналгасига бораётганда падарига болаларча соддалик ва афсус билан айтган сўзлари ҳамон қулоғим остида жараанглайди. «Ичар сувлар дарё бўлиб шарқираб оқадиган, афсонавий ширин қовунлар сув текин сотиладиган Ватандан кетяшмиз-а, дадажон!» Бу саволга ҳеч ким жавоб қайтара олмади. Ҳали-бери қайтара олмаса керак... Ҳамма ўз-ўзидан жимиб қолди. Шайх ҳазратлари ёшланган кўзларига чуқурроқ ўрнашиб қолсин учун она шаҳри Тошкент кўринишларига суқланиб боқар, Она Ватан дийдорига тўймас эдилар...

— Бувайдаликлар депутатга ёлчиб қолдилар. Биров адолатсизликдан оғиз очса, яна бирови: «Буни Нурали Қобул билганми?»—деб қизиқсинади, бошқа бир

киши дардини айтса, суҳбатдоши: «Шуралига айтиш керак. Учрашмай чакки қилибсан, албатта учрашгини», дея йўриқ беради. Булар кунда бўлмаса-да, кунора эшитилиб турган гаплар. Яна, Тошкентда албатта топиб, айтишни тайинлаган илтимосу талаблар қанча! Кўпинча, «шунча ташвиш бир кишига оғирлик қилмасмикан, депутатликнинг турган-битгани ғалвадан иборат экан-ку, деб ўйлаб қоламан. Аммо одамларга ҳам осон эмас-да. Ахир СССР Халқ депутатидан умидларини узиб, аллақачон қўл силтаб қўйган бўлсалар, вилоят ноиблиги мандатини қўлга киритган «райкатталар» ҳам, колхоз ва қишлоқ шўроси раҳбарлари ҳам хўжалик ишларидан «ортмасалар», бошқа депутатлар ё қўли калта, ё фаолиятсиз бўлса, яна қаерга ҳам борсинлар?!

— Биласизми, барчамиз ҳам бошимиз юмалоқ, бутимиз айри бандалармиз. Ҳар бир инсон ўз имконияти даражасида ҳаётни тушунади. Дейлик, маълум бир дақиқада у ёки бу ишни амалга ошириш мумкин эмаслигини, ҳар бир нарсанинг боболар айтганидек, тангри белгиллаган вақт-соати борлигини одамларга қонун-қондаси билан, инсоний бир шаклда тушунтириб бермоқ учун менимча жуда катта ақл ва фозиллик керак бўлмайди. Лекин минг афсуски, жойларда халқ билан самимий тиллашадиган, унинг кўнглига келажакка умид ва ишонч уруғини соладиган, зарур эзгу ишларга руҳлантирадиган оҳангда сиёсат юргизадиган элбошилар кўп эмас. Сиз назарда тутган Иттифоқ парламенти аъзоси, жумҳуриятимизнинг собиқ биринчи раҳбари билан округдошмиз. Одамлар мендан у кишини қачон келадилар дея сўрашади. Нима деб жавоб беришни билмайман. Кишиларга бевосита ёки билвосита ёрдам беролмаса-да, инсонийлик нуқтаи назаридан «ҳорма бор бўл»га келиб, кўнгли сўраб кетиш мумкин-ку?

Депутат аслида жуда катта раҳбар ва арбоб бўлиши керак. Раҳбар бўлиши учун эса қуруқ тажриба ва кўникма камлик қилади, энг аввало ақл ҳамда қобилият керак. Раҳбарлик салоҳияти ҳам рассомлик ёки наққошлик иқтидори каби илоҳий бир нарсadır. Сиёсатда узоқни кўра билмаган, зарур пайтда тез ва тўғри фикр қилиб, ҳукм чиқара олмайдиган кишилар ўзларини элбошилиқка урмасликлари керак. Энг ёмони, халталаб пул кўтариб, ошна-оғайнигарчиликни орага солиб, дуч келган лавозимга ўзини урувчиларга

буни тушунтириб бўлмайди ва улар бу ҳақда ўйламайдилар ҳам. Шу ўринда Чеховнинг зўр бир гапи эсимга келди. Қобилиятсизларнинг энг характерли хусусияти шундаки, улар зўр руҳоний каби доимо ғўдайиб юришади.

Ҳақиқат — муҳаббат, дўстлик, ҳаттоки ота-болалиқдан-да, устундир. Унга хиёнат қилган одамнинг икки дунёси ҳам барбод бўлади. Халқда ҳаққа етган деган ибора бор. Бу худони таниган одам демакдир. Ўзлигини топган, англаган кишигина ўзгаларнинг қадрига етади ва ўзини халққа бағишлайди. Ҳақиқатни ҳар қандай шароитда ҳимоя қила олмайдиган инсон тўлақонли инсон эмас. Ҳақ ишга ҳатто истисно тарзида ҳам ёндашиб бўлмайди. Отам узоқ йиллар колхозда ўнбоши, ҳисобчи, ферма мудири бўлиб ишлаган, очиккўнгил, керагидан ортиқ даражада самимий одам (бундай кишилар бир умр ана шу самимияти учун жазоланиб яшайдилар). Олтинчи синфда ўқир эдим. Кунора отам раҳбарлик қиладиган ферманинг силосидан ярим халтани орқалаб, уйимизга олиб келишим керак эди. Ярим халтадан силос бригада бошлиғи, хўжалик раҳбарларининг болаларига ҳам бериларди. Менинг эса синфдошларим, дўстларим, оддий кишиларнинг фарзандлари олдида юзим шувут, бошим эгик эли. Охири чндай олмадим. «Ўўраларимнинг кўз ўнгида ҳар куни колхознинг силосини олиб келавераманми? Уларгаям беришсин! Бўлмаса бормайман!»— дедим бир куни дадамга. Нохос қаттиқ тарсаки зарбидан учиб кетдим. Бир амаллаб ўрнимдан турдим-у, йиғи аралаш шундай дедим: «Шошмай туринг, кўрасиз ҳали!» Шунда қутилмаганда отам ҳам йиғлаб юбордилар. «Ўзгаларнинг калтагини еб, етим ўсган мендек одам нега сенга қўл кўтардим», дедилар-у, елкалари силкинганча далага қараб кетдилар... Бир ҳафта уйга кирмай, қўрада тунаганман. Бу воқеани эсласак, ҳамон иккимизнинг кўзимизга ҳам ёш қалқади.

...Бу гаплардан сўнг, сайловолди машмашалари ҳақида гапириш бачканадек туюлади. Сени барча баробар қўллаб-қувватлагани ҳам яхшилик аломати эмас. Ҳарҳолда қарши кучларнинг бўлгани маъқул. Ўз фикрига эга бўлмаган оддий хайрихоҳдан кўра, сени фикрлашга ундайдиган, курашга даъват этиб турадиган рақиб афзал. Худо ҳаққи, мен ҳеч кимдан хафа эмасман. Одамларга қилган яхшилигимни ва

ўзгаларнинг менга қилган ёмонликларини унутиб яшайман. Қўлимдан келгунча буюк бобом Темурнинг мардни худо ҳам, халойиқ ҳам суяди, деган сўзига амал қилишга интиламан.

— Олий Кенгаш қабул қилаётган қонунларнинг ва жумҳурият Президенти Фармонларининг ижроси, кутилган самараларга эришилмаётгани парламент аъзоси сифатида Сизни ҳам ташвишлантираётган бўлса керак. Айниқса, ер ва мулкчилик тўғрисидаги Қонунлар ҳамда аҳоли чорвасини ем-хашак билан таъминлаш хусусидаги Фармон кўнгилдагидай амал қилмаяпти. Ижарадорлар, фермерлар сони ҳозиргача ҳам бармоқ билан санарли, шахсий чорвани сақлаш ҳамон мушкул, гўштнинг баҳоси тобора юқорилаб кетаяпти. Одамларга уй-жой қуришга ер ажратилди, яна бериляпти. Бироқ, ҳамманинг ҳам иморатини битказишга қурби келаётгани йўқ. Териб-термачлаб тўпланган сармоялар ўзи кам, нархи эса «олтин баҳоси» даражасига кўтарилган қурилиш материалларига урвоқ ҳам бўлмаяпти. Банкдан қарз олишдаги расмийчиликлардан «безиллаб» қолганлар бунга кўнда ҳавасманд эмас. Бу борада сайловчиларга қай йўсинда кўмаклашмоқчисиз?

— Юқорида айтиб ўтганим Ҳасанқўрғонча қишлоғида экин-тикин учун бор йўғи етмиш гектар ер бор. Сизга маълумки, бу ернинг пешонасига «пахта экиш учун» деган тамға битилган. Ишловчи одам эса 150 нафар. Қанчалик юқори ҳосил олинмасин, даромаддан мушук офтобга чиқмайди. Демак, иқтисодиётнинг оддий қонун-қондасига биноан халқнинг қорини тўйгазиш учун ҳам ўша етмиш гектар ернинг ҳеч бўлмаганда беш гектарига егулик ёки қимматбаҳороқ бирор экин тўғри келади. Ҳозирча бошқа йўл йўқ. Иштихон районида жуда оз миқдордаги ерга туман аҳолисининг эҳтиёжига етгулик дон-дун экиб, ўнлаб сув тегирмонларини ишга солиб, ун танқислиги масаласини кун тартибидан олиб ташлашибди. Бувайда ва бошқа қатор туманларда эса, аҳоли жон бошига мўлжалланган 250 грамм ун устида ота гўри қозихона қилиб юришибди. Оёқ ва қўлнинг ишлагани жуда яхши. Бироқ, энг аввало каллани, ақлни ишлатмоқ, ҳисоб-китобни жойига қўймоқ керак. Акс ҳолда ишламаган бош ишлайдиган оёқни толдиради. Биз эса шу пайтгача асосан тилга зўр бердик.

Халқимиз ўзига йўл кўрсатганларга асосан ишониб, эргашиб келган. Бу унинг буюк соддалиги ва оқкўнгиллигидан. Эъдиликда ҳам эл жумҳурият раҳбарияти ва парламентининг фаолиятига, дадилроқ бир қадамга кўз тикиб турибди. Камчилик ҳар бир ишда бўлиши мумкин. Бироқ, бундан буён хато қилишга, хато сиёсат юргизишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ. Сайловчиларга бевосита моддий кўмак борасида шунини айтишим мумкинки, аҳволи ночор oilалардан бир нечасига навбатдан ташқари қарз олишни ташкил этдик. Бу масалада истаган кишига кўмак бериш мумкин. Кейинги пайтда Шўро Иттифоқида юз бераётган бир ҳолатга эътибор бердингизми? Россияда халққа ер билан баробар эрк ҳам бериляпти. Бироқ, астойдил ишлайдиган деҳқонлар йўқ ҳисоб. Ерга хусусий мулкни жорий қилайлик десак, ер етмайди, жанжал бўлади деймиз. Ер нисбатан сероб вилоятларда балки бу тadbирни қўллаб кўриш керакдир. Умуман ҳали бош қотирадиган муаммолар кўп.

— Ўзбекистоннинг эртасини қандай тасаввур қиласиз?

— Сиз билан мен истаймизми, йўқми, Иттифоқдаги барча жумҳуриятлар тўла мустақилликка олиб барадиган йўл бошида турибдилар. Сабаби, ўзга йўл йўқ. Орқага қайтиш эса фожиа демакдир. Москвадаги марказий ҳукумат жумҳуриятлар ва миллатларнинг ана шу — истиқлол сари йўналган ҳаракатини тушуниб, хайрихоҳлик билдириб, қанчалик кўмак берса, шунчалик обрўсини сақлайди ва узоқроқ яшайди. Акс ҳолда, кундан-кун путурдан кетаверади. Яна шунини таъкидлашни жоиз деб биламанки, агар Горбачев жумҳуриятлар билан яна «Литва тилида» гаплашмоқчи бўлса, у кўп ўтмай сиёсий саҳнадан кетади.

Мустақиллик деймиз-у, харитада кўзга илинмайдиган Люксембургга ҳам йнгирма кун сарсон бўлиб, Москвадан сўраб (агар рухсат берса) учамиз. Одамларимиз дунёни кўриб, ўша тарафдан туриб, юргизаётган тирикчиликларига назар ташлаб ҳулоса чиқармас эканлар, ўз ёғимизга қовурилиб ётаверамиз. Шу ўринда келажакимиз учун ҳаёт-мамот масаласи бўлган бир нарса устида тўхталмоқчиман. Биздаги маъжуд давлат тузуми конституцияга асосан бошқарилади. Йиллар ўтиши билан у такомиллашиб бориши

мумкин. Бироқ, одоб ва ахлоқнинг мезони сифатида нимани оламиз? Менимча ота-боболаримиз амал қилиб келган исломни. Ўзга халқларга тавсия бериш фикридан йироқман-у, христиан биродарларимиз ҳам Исо ғоясига қайтсалар керак. Сизга маълумки, Темур давлатни бошқариш учун Чингизхон ясоқларига, ахлоқ нормаси сифатида эса ислом ғоясига таянган. Бу ўринда бизга барча динларни тенг кўрган Бобурийлар, айтиқса, Акбар фалсафаси қўл келиши мумкин.

— Утган йил охирларида «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» ҳафтаномасида қобилиятли ёшларни чет элга ўқишга юбориш, дунёни кўрсатиш муаммоларини кўтарган эдингиз. Қандай ўзгарини бўлди?

— Бизда ҳали кўп механизмлар давр руҳига ҳам-оҳанг ишлаб кетмаётир. Буни етуқ қодирлар ва том маънодаги ватанпарварларнинг камлиги билан изоҳлаш мумкин. Дипломатия деган фандан йироқмиз. Чет элга бориб қарсиллатиб ўқиб кетадиган ёшлар ҳам биз ўйлаганчалик кўп эмас экан. Бироқ, бу йўлда инқилоб ясаш керак. Фақат қодирларни танлашда янглишмасак, яна қуда-андачиликка зўр бермасак бўлгани.

Бу борада «Ватан» жамияти ўз зиммасига катта ватаний масъулиятни олиши керак. Бироқ, ўз ишида чинакам қайта қуришни амалга ошира олмаётган бу жамият раҳбариятига бугунги кун талабига жавоб берадиган, илгор фикрли халқпарварларни жалб этиш керак.

— Депутатлик фаолияти ижодий ишга ҳалақит бераётгани йўқми? Сир бўлмаса, ижодий лабораториянгиз билан таништириб ўтсангиз?

— Адабиёт билан сиёсат бир-бирига нисбатан қарама-қарши қутбда жойлашган. Бирига ўзингни бахш этганда иккинчиси тўхтаб туради. Лекин аслида сен актив сиёсий фаолият билан шуғулланиб, бўлажак асарингга пойдевор ясаётган бўласан. Одатда тепаликка чиққан одам қуйидаги ҳақ-ноҳақликларни бошқаларга нисбатан аниқроқ кўради. Масалага профессионал нуқтан назардан ёндашганда дардинг, одамларга айтадиган гапинг бўлса, амалингнинг фарқи йўқ. Гап

Фикрингни элга ўзинг истаган ва омма қабул қила оладиган оҳангда етказа олишда. Одатда катта романлар беш-ўн йилда ёзилмайди. Беш-ўн йил ўйланиб, керак бўлса бир неча ойда қоғозга тушиши мумкин. Энг муҳими, худо сени хотирадан ажратмаса, фикрлаш қобилиятидан маҳрум этмаса бўлгани. Ижодий ишлар хусусида. Ғ.Ғулом нашриётида шу пайтгача чоп этилмаган қисса ва ҳикояларим «Унутилган соҳиллар» романи билан биргаликда шу йил босмадан чиқади.

— Сайловчиларга, умуман олганда «Халқ сўзи» ўқувчиларига истақларингиз қандай?

— Илоҳим барчамиз тезроқ Ватанни, эл-юртни танийлик, тонайлик! Барчамизнинг қалбимизда Ватаний ахлоқ тезроқ шакллансин ва камол топсин! Мана шу муқаддас она юртни, бул марварид туфроқни келгуси авлодларга озод ва беғубор топширайлик!

*Сўзбатдош «Халқ сўзи» мухбири
Шароф Йўлдошев*

1990 йил.

БАТАН ВА ВИЖДОН

Қайдлар

ВАТАН ВА ҲАҚИҚАТ

(Ендафтардан)

Фикрлар кўп. Бироқ, дардинг элга ўзинг истаган оҳантда етиб бормајди. Шу боис беихтиёр руҳан тушқун сезгандек бўламан ўзимни. Халқда, лаҳад ёқасида ҳам умид яшайди, деган гап бор. Ноумид шайтон дея ўйлайман, ўз-ўзимга тасалли берган бўлиб.

* * *

Ёшлигимизда «Америка ва Англия» деган ўйин ўйнардик. Ўйиннинг нега бундай номланишини ҳеч ким билмасди. Бўлиниб, ясама қуроллар ва чим бўлаклари билан «жанг» қилардик. Бешинчи синфда бўлса керак. Холбек тоғбеги мендан сўраб қолди. (У қишлоқда энг кўп урушда бўлган ва серорден одам эди.)

— Катта бўлсанг ким бўласан?

— Ўзбекистондан Америкага элчи бўлиб бораман, — дедим тоғбегининг кўзига тик қараб галати овозла.

Тоғбеги нима дейишини билмай довдираб қолди ва мен билан ҳурматли одамдек суҳбатлаша бошлади. Кейин ўйлаб кўрсам, етти йил урушда ва армияда бўлган, ҳамма оғзига қарайдиган Холбек тоғбегидек номдор одам ҳам Ўзбекистоннинг Америкада элчиси йўқлигини билмас экан.

* * *

Бугунги кунда рус тилисиз фан, техника ёки бошқа соҳаларда жаҳоншумул ишларни амалга ошириб ва мулоқот қилиб бўлмайди дейишяпти. Тўғри. Халқни ўз тили воситасида дунёвий ҳақиқатларни билишдан чеклаганларидан сўнг ўзгача бўлиши мумкинми?

* * *

Негадир бизда турғунлик йиллари дея аталмиш даврда бир неча аравани ишдан чиқарган собиқ аравакашлардан бугунги куннинг қаҳрамонларини ясашга уринмоқдалар. Биринчидан, бу бизнинг ожизлигимиз ва узоқни кўра билмаслигимизни кўрсатса, иккинчидан, сталинизм руҳида тарбияланган бу кишилар халқни катта ҳақиқат сари етаклаб боролмайдилар. Илгари азоб чеккан қилиб кўрсатилаётган бу одамлар ўша пайтда ҳам халқ ташвиши йўлида эмас, балки

амал талашиб собиқ раҳбарият билан чиқишолмаган. Мансабпараст бир нарсани — ўзи мўлжаллаган курсига ўздан ақлсизроқ одам ўтириб қолганини ҳечам ҳазм қила олмайди. Шу боис у тубанлик денгизининг чегара билмас уммонларида оёғи гўрга етгунга қадар, ягона мақсади кўйида сузаверади. Ва охир-оқибатда, имонсиз эътиқоди билан шу денгиз тубига фарқ бўлади.

* * *

Янгийўллик таниш милиционер ҳикоясини эшитиб, ҳайрат ва азобдан қотиб қолдим. Апрельнинг бошларида бўлган совуқда энди гулга кириб, туга бошлаган олти минг туп помидор кўчатини совуқ урган одам ўзини ўлдирибди.

* * *

Фарғона вилояти Бувайда ноҳиясидаги «Ҳақиқат» колхозининг ўн бешинчи бригадаси бошлиғи, тажрибали деҳқон, Ленин ордени нишондори Ўктамжон Худойбердиев 1984 йилда гўзаси униб чиқмаган беш гектар ерга шоли экишга (амал-тақал тирикчилик ўтказиб юрган деҳқонларга) рухсат берди. Бунда у фақат бир нарсани — одамларнинг бири икки бўлишини ўйлаганди. Бироқ, эртанги кун умидида дала-сига кўз тиккан оддий кишиларнинг қувончи узоққа чўзилмади. Бу «иш» район прокуратураси томонидан ўрганилиб, жиноий иш қўзғатилди ва суд айбдорга 500 сўм жарима солди.

Бу нарса Бувайда райкоми учун асос бўлди ва умрини, соғлиғини, бола-чақасини ерга тиккан кекса коммунист Ўктамжон Худойбердиев партия сафидан ўчирилди. Бироқ, ҳеч ким, район раҳбарлари ҳам, халқ ҳам Ўктамжон аканинг тажрибаси ва ҳалол меҳнатини инкор этгани йўқ. У киши ҳамон деҳқонлар сардори.

Мана сизга эскича, даққионусдан қолган, одамларнинг меъдасига теккан услубда иш юритиш. Ваҳоланки, Ў.Худойбердиев партия ва давлат эндиликда юритаётган қишлоқ хўжалик сиёсатини бундан беш-ўн йил бурун ҳис этар, бироқ қўл-оёғи боғлиқ эди. Охири чидаб туролмади. Деҳқон демократиясига амал қилиб, ер табиатига мос экин экишга рухсат берди. Ваҳоланки бу иш учун Ўктамжон Худойбердиевни

жазолаш эмас, мукофотлаш жоиз эди. Бироқ, томири бақувват лоқайдлик туфайли у ҳамон ўз инсоний ҳуқуқларини тиклай олмайtir. Модомики хўжаликнинг номи «Ҳақиқат» дея аталар экан, бундаги тирикчиликлар ҳам ана шу муқаддас сўзга арзигулик бўлиши даркор.

* * *

Ўз она юртимизда, ўз она тилимизда сўзлашишни сўраб оладиган кунларга ҳам етдик-а, деди бир киши хўрсиниб.

* * *

«Ёш ленинчи» газетасининг 1988 йил 9 сентябрь сониде эълон қилинган «Катта ҳақиқат нури» мақолам (муаллиф изнисиз) — таҳрир қилинган ҳолда чош этилди. «Хорижда яшаётган жигарларимиз — ўзбекларга бўлган муносабатимиз шу пайтгача қанақа бўлиб келди» деган гап орасига қавс ичида «Ватан сотқинлари эмас» деган жумла қўшилган. Бу жумлани ноўрин деб ҳисоблайман.

Урушда нимаики содир бўлган бўлса, бу гитлеризм билан сталинизм каби фашистик ғояларнинг тўқнашуви оқибатида келиб чиққан. Фашистлар бу ишнинг ташаббускори бўлган бўлсалар, Сталин ҳар бир хатти-ҳаракати билан уларни Совет Иттифоқиға қарши қайради. Ва бунинг оқибатида миллионлаб тўпори, қорни тўйганига шукур қиладиган саводсиз ва чаласавод одамлар Сталинга нисбатан бўлган кўр-кўрона эътиқод ва аҳмоқона ватанпарварликнинг қурбони бўлдилар. Бу одамларнинг барчасига хайрихоҳлик ва раҳм-шафқат кўзи билан қарамоғимиз керак.

Москва телевидениеси орқали бир генерал: «Агар Сталин бўлмаганда, уруш ҳам бўлмас эди», деди алам билан. Менимча, у тўғри гапирди. Сабаби, ўз таомлига кўра ҳарбийлар буйруққа ва уни бажаришға ўрганишган. Улар ҳаётнинг катта, умуминсоний ҳақиқатлари хусусида кўнам бош қотириб ўтирмайдилар.

* * *

Партия ўзига берилган энг сўнгги имконият — қайта қуришда ўз сафларидаги теран фикрлайдиган шахслардан фойдалана олмаяпти. Олдинги планга худди илгаригидек етовга ўрганган, кўрсатмани қош қайирмай бажарадиган шахслар чиқиб кетяпти. Бу

қайта қуришнинг муваффақиятсизлигини таъминлайдиган бош омиллардан биридир.

* * *

Пахта ўзбек халқининг миллий ифтихори деган бўлмагур гапга кўпчиликнинг қулоғи кўникиб қолган. Ўзбекистон олтин, ипак, қорақўл ва яна ўнлаб маҳсулотлар бўйича етакчи ўринни эгаллайди. Лекин биз буни ҳеч кимга пеш қилмаймиз. Дейлик, РСФСР галла етиштириш бўйича салмоқли ўринни эгаллайди. Бироқ, ҳеч ким шу пайтгача галлачилик бизнинг миллий ифтихоримиз дегани йўқ-ку!

* * *

Биз, энг муҳими, халқимизнинг чоризм, сталинизм, хрущевчилик ва брежневизм букиб қўйган ғурурини тиклашимиз шарт ва зарур. Ана шундан кейингина саводхонлик, маданият ва маърифат юксалиши, халқ моддий ва маънавий тараққиётнинг кенг ва ягона йўлига чиқиб олиши мумкин. Қолган барча тарғибот ва ташвиқотлар, қарору йиғилишлар кутилган натижаларни бермайди.

* * *

Газеталаримиздан бирининг редакторига мақоламни бердим. У ўқигач, шу асосда бир вариантни тайёрласак деди, ноқулай аҳволга тушиб. Унга гоёт раҳмим келди. Мақолани мен сизга кўрсатмадим, сиз ўқимадингиз, дедим. Уни хижолатдан халос этгач, ҳатто енгил тортгандек бўлдим. Ҳар қалай яхшилик яхши-да...

* * *

Улар эртага нима бўлишини билмайдилар ва бунинг оқибатида ўзларини ҳамда оила аъзоларини моддий жиҳатдан сиқиб яшайдилар. Меъёридан ортиқ жиззакилик, асабий таранглик, умидсизлик ва меҳр-оқибатнинг камайиб кетиши ана шуларга бориб тақалади. Бунинг устига оч қоринга аччиқ саримсоқ деганларидек, кишилар онгини шу қадар сиёсийлаштиришга зўр берганмизки, улар на маънан ва на иқтисодан аниқ ва аччиқ ҳақиқатни англай олмай ўтиб кетмоқдалар. Менимча, бу аҳволда жамият ривожлан-

майди. Катта-кичик шахслар етишиб чиқиши мумкин. Бироқ, улар ёппа сохта эътиқодлар ва ярим ҳақиқатлар олдида ожиз бўлиб, ўз қобилиятларини намойиш эта олмай ўтиб кетадилар.

* * *

Шахс эркинлиги тўқис бўлмаганлиги учун ҳар қандай қобилиятли одам ҳам тирикчилик йўлида бирор бир номақбул ишга қўл уришга мажбур бўлади (ёки бирор салбий қусур характерида шаклланади). Уни бурнидан ип ўтказиб олиб, истаган томонга етаклаш учун эса шу нуқсон етиб ортади.

* * *

Олтиариқда экинлар орасидан ўтган эллик чоғли симёғочга лайлақлар уя қурган. Шу хилдаги симёғочдан яна нечта бўлса, шунча лайлақ уя қуриши мумкин эди... Менга қолса, шу ердаги пахтазорни чакалакзорга айлантириб, сон-саноқсиз симёғоч тиклаган, бу бетакрор жониворларга кўз-қулоқ бўладиган бирор беозор ва имони бутун кишини тайинлаган бўлардим.

* * *

Бизда салгина жонлана бошлаган айрим напшларнинг раҳбарлари бу ҳолатни ўзларининг шахслари билан боғламоқдалар. Наҳотки улар шундай кунда рўзнома ёки ойномани бундан юз баробар яхшироқ чиқариш ҳам қарз, ҳам фарз эканлигини билмасалар.

* * *

Катта маърифат, дунё ва борлиқни том маънода демократик идрок этишдан йироқ сталинчилар ўша даҳшатли «доҳий»ни ҳимоя қилиш билан аслида ўзларининг фикрлаш ва турмуш тарзларини ҳимоя қилмоқдалар. Сабаби энди улар ўзгача одам бўлолмайдилар ва уларда бунинг учун ақл-заковат ҳам, имконият ҳам йўқ. Ақс ҳолда йигирмата Сталинни тарих саҳифаларидан ўчириб ташлашса-да, уларнинг парвосига келмас эди.

* * *

У ўзини тирик классик деб билади. Бироқ, ёши бир жойга бориб қолган бўлса-да, ҳали оддий одам сифатида шакллангани йўқ.

* * *

Бир нашриёт директорига (бундан икки йил чамаси бурун) Қуръонни ўзбек тилида чоп этишимиз керак, дея гап бошлагандим, суҳбат мавзусини ён-веримиздагилар эшитмадимикан, дегандек атрофга олазарак қарай бошлади ва гапни чалғитиб, мендан узоқлашди.

* * *

Бу одамни анчадан буён кузатаман. Худо бор дегувчилар билан йўқ деб, йўқ дегувчилар билан эса бор дея баҳслашади...

* * *

Ўзлигини таниган ҳар бир инсон биттадан қўли калта одамга ёрдам берганида эди, бу дунёда ғариб ва камбағаллар бўлмасмиди.

* * *

Тавба, аблаҳ ҳам инфаркт бўларкан-а!?

* * *

Дунёда давлатчилик ва ҳукуматчилик мавжуд экан, бюрократия яшайверади. Бироқ, бюрократия бир-биридан фарқ қилади. Масалан, Европа бюрократияси бизникидан маданиятли ва ақллироқдир.

* * *

Бизда таҳрири яхши, бадий нашриётларда муҳаррирлик қилиш қўлидан келадиганларнинг аксарий қисми ёзади. Жумла қанчалик бадий пишиқ бўлмасин, унда умуминсониятга дахлдор ҳақиқат шуъласи нур сочмас экан, у шунчаки иншо бўлиб қолаверади.

* * *

Халқ гани: «Бу болта менни кесмас эди-ю, дастаси ўзимдан-да», деган экан кесилаётган азамат тол.

* * *

Демократия ва ошкораликнинг ташаббускорлари бўлган айрим кишилар бу умуминсоний туйғулар охир-оқибатда олиб келадиган катта, табиий ҳақиқатларга тайёр эмасга ўхшайдилар.

* * *

Қўшиқ янграяпти. (Ўзбекистон телевидениеси, 2 май, 1989 йил.) «Пахтанг билан топдинг эътибор, фарзандларинг эркин, бахтиёр. Ўзбекистон, жон Ўзбекистон».

Хайриятки, Ўзбекистонда пахта экилар экан, бўлмаса беътибор ўтиб кетармидик...

* * *

Бизда кўпларнинг шиори, берса ол, урса қоч.

* * *

У, емаган ернинг остида, деган нақлга амал қилавериб, охир-оқибатда ўз бошини, сўнгра бутун авлодаждодининг келажагини еди.

* * *

Қайта қуриш дегани ҳолдан тойган қари байтални қамчилайвериш дегани эмас, энг аввало келажакнинг учқур отлари чопадиган кенгликларни яратмоқ демакдир.

* * *

Бу азамат йигитнинг энг севимли машғулоти — кун ора эринмай ярқиратиб машина ювиш. Бу унинг техникага бўлган ҳавасидан эмас, машинадан бўлак нарсага меҳр-муҳаббат руҳида тарбияланмаганидан.

* * *

Турғунлик даврининг олди-бердиларига аралашиб қолган раҳбарлардан бири оғир бетоб бўлиб ётганди. Эридан хабар олиб келаётган онани дарвозахонада магнитофон эшитганча машина юваётган ўғил қарши олди.

— Аҳволлари қалай?— деди йигит олазарак нигоҳини онасига қадаб.

— Худога шукур, бугун анча тузуқлар, — деди аёл оғир тин олиб.

Йигитнинг дами ичига тушиб кетди...

* * *

Жамиятни охир-оқибатда инқирозга олиб келади-
ган яна бир нарса, бу бизнинг аҳмоқона атеизмимиз
ва бетайин гуманизмимиздир.

* * *

Болага ғоят меҳрибонлик қилаверсанг, у кўп сув
ичганидан сарғайиб нимжон бўлиб қолган экиндек
ожиз, таъмагир ва нотавон бўлиб ўсади. Ҳар қандай
мавжудот ўзини ҳимоя қила туриб, яшаш учун жон-
жаҳди билан курашиш шароитида тобланмас экан,
унинг бор-йўғи билинмайди ёки кунидан бурун ҳалок
бўлади.

* * *

Мен бир раҳбарга, сизларга қандай ходимлар ке-
рак? Оғзингизга қараб ўтирадиган ва кун ичун кул
ташлайдиганларми ёки ўз фикрига эга бўлган, ғоя
берадиган ва беш-ўнта одами оғзига қаратиб, ортидан
эргаштира оладиганларми, дея сўрадим.

— Албатта, ҳар бир ишга ижодий ёндашадиган-
лар,— деди-ю, қизариб кетди.

Шунгаям раҳмат, ҳарҳолда ҳеч бўлмаса ёлгон
гапираётганидан хижолат бўлиб қизарди-ку! Ҳеч бўл-
маганда унинг вужудида шу туйғу батамом сўниб кет-
маган экан-ку?!

* * *

— Мен ҳалол яшадим. Ҳатто кийинга бирорта ян-
ги костюм-шимим йўқ,— деди министр ўринбосари
бўлиб ишлаётган, турғунлик замонида бир неча ара-
вани ишдан чиқарган сиёсатчилардан бири.

Қашшоқлик ва юпун кийиниш билан фирқаман,
дея мақтанишнинг ўзи нақадар ожизлик ва калта
ўйликдир.

* * *

У менга рус тилида эга, кесим, келишик қўшимча-
лари ва гапнинг иккинчи даражали бўлақларини жой-
жойига қўйиб, ундош ҳарфларга урғу бериб, юсак
пафос билан бирор соат чамаси нутқ ирод қилди. Мен
эса уни ажойиб образ сифатида кашф этиб, сабр-
тоқат билан тингладим. Нутқ ўрталарида у гапидан
адашиб кетди ва бошқа мавзуда янада кўтаринки
руҳда сайрай бошлади.

Хайриятки, унинг яккаю ягона тингловчиси бўлган бошиқа бир олимона таниши келиб қолди ва нотиқни қўш-қўллаб унга топширдим.

* * *

Андиша деган гап фақат бизга хос ва бизгина амал қиладиган эътиқоддир. Назаримда, биз андиша қилиш бўйича план ва мажбуриятни ҳам ортиғи билан ба-жариб бўлдик. Бу нарса бора-бора халқни мутелик ва тақдирга тан бериш балосига мубтало қиладиганга ўхшайди.

* * *

Тошкент — Оҳангарон йўлидан кетаверишда чап томонда асфальт йўл ва пахта майдонига сув элтадиган бетон ариқ (лоток) ўртасида кенглиги олти метрлар чамаси келадиган майдончага тўсин ўрнатиб, қишлоқ болалари футбол ўйнашади. Бу теварак-атрофдаги қишлоқларда мол-ҳол ўтлаб, болалар ўйнайдиган бир парча бўзалам нари турсин, ҳатто товуқ ўрмалайдиган кафтдек ер ҳам йўқ. Уша нобоп майдончада футбол ўйнаган болалардан бирини машина уриб кетибди, яна бири эса бетон ариққа боши билан урилиб ҳалок бўлибди...

Биз шу пайтгача миллатимиз келажаги бўлмиш болаларимиз ҳақида эмас, эндиликда миллий фожиамизга айланган ўзи оқу меҳнати қора пахта ҳақида ўйладик. Айнан бугун ва мана шу дақиқада нима ҳақида ўйлаинсиз?..

Ҳақиқатнинг виждони йўқ, дейишади. Йўқ! Ҳақиқатнинг виждони бор! Бу — Ватан! Ва юракда шакланган Ватан туйғуси! Вужудида ана шу илоҳий туйғу шакланган инсон ҳақиқатга хиёнат қилмайди.

1988 йил.

МУНДАРИЖА

Боқевий ҳикоялар

Бу халқ	6
Суд	15

Баҳзалар

Халқ қалбидаги оғриқ	25
Ҳақиқатни ҳайқариб айт	33
Катта ҳақиқат нури (Биринчи мақола)	41
Катта ҳақиқат нури (Иккинчи мақола)	52
Хиёнат	63
Виждон чироғи	69
Чорасиз дард йўқ	79
Дард бору...	97
Нон ва демократия	113

Суҳбатлар

Ватандин яхши ёр ўлмас	131
Бувайданинг оғир дарди	142
Ҳақиқат — дўстликдан, муҳаббатдан-да устун	53

Қайдлар

Ватан ва ҳақиқат	165
------------------	-----

К 52 Қобул Нуррали.

Ватандин яхши ёр ўлмас. Воқеий ҳикоялар,
бадиалар. Т., «Камалак», 1994. — 176 б.

Қобул Н. Бессмертие родной земли. Рассказы,
статьи.

Ўз2

Научно-популярное издание

На узбекском языке

НУРАЛИ КАБУЛ

БЕССМЕРТИЕ РОДНОЙ ЗЕМЛИ

Рассказы, эссе

Илмий-оммабоп нашр

НУРАЛИ ҚОБУЛ

(ХОЛБЎТАЕВ НУРАЛИ)

ВАТАНДИН ЯХШИ ЁР ЎЛМАС

Воқеий ҳикоялар, бадиалар

Муҳаррир **М. Фозилова**

Мусаввир **У. Селиҳов**

Бадий муҳаррир **Ҳ. Раҳматуллаев**

Техник муҳаррир **Ж. Нодирова**

Мусаҳҳиҳ **А. Ваҳобова**

ИБ № 3053

Теришга берилди 12.11.93. Босишга рухсат этилди 18.05.94.
Формати 84×108¹/₃₂. 1-босма қоғозга «Адабий» гарнитура-
да юқори босма усулида босилди. Босма тобоғи 5,5.
Шартли босма тобоғи 9,24. Нашр тобоғи 9,08. 30000 нус-
ха. Бужуртма 319. Шартнома 7—94. Баҳоси шартнома
асосида.

Ўзбекистон ЕИ Марказий Қўмитаси «Камалак» нашриёт-
матбаа бирлашмаси. 700113. Тошкент, Чилонзор даҳаси,
8-мавзе, Қатортол кўчаси, 60-уй.

Ўзбекистон Давлат матбуот қўмитаси ҳузуридаги Тош-
кент китоб-журнал фабрикасида босилди. Тошкент,
Юнусобод даҳаси, Муродов кўчаси, 1-уй.